
EPISTEMOLOGICAL STUDIES IN PHILOSOPHY, SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

Scientific journal

2022. Vol. 5. Issue 2.

ISSN 2618-1274 (print)
ISSN 2618-1282 (online)

Dnipro

EPISTEMOLOGICAL STUDIES IN PHILOSOPHY, SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ISSN 2618-1274 (print) ISSN 2618-1282 (online)

2022. Vol. 5. Issue 2.

Journal home page: <https://visnukpfs.dp.ua/index.php/PFS>

Засновник

ДНІПРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

Епістемологічні дослідження у філософії, соціальних і політичних науках

Науковий журнал «Епістемологічні дослідження у філософії, соціальних і політичних науках» був заснований у 1993 р. (1993-2017 рр. видавався під назвою «Вісник Дніпропетровського університету. Серія: філософія, соціологія, політологія»). Журнал є одним з провідних наукових видань, в якому висвітлюються сучасні епістемологічні студії у галузі філософських, соціальних і політичних наук.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Голова редакційної колегії, втілює концепції:

Професор, д.філос.н., О. С. Токовенко, ДНУ (Україна).

Головний редактор:

Проф., д.філос.н., В. Б. Окороків, ДНУ (Україна).

Заступники голови редакційної колегії:

Проф., д.політ.н., В. В. Кривошеїн, ДНУ (Україна);

Проф., д. політ.н., О. А. Третяк, ДНУ (Україна).

Відповідальний секретар редакційної колегії:

Доц., к.філос.н., В.А. Вершина, ДНУ (Україна).

Члени редакційної колегії:

Проф., д.філос.н., Г.С.Аляєв, Національний технічний університет «Дніпровська політехніка» (Україна);

Проф., д.філос.н., В.В.Хміль, Дніпровський національний університет залізничного транспорту імені академіка В.Лазаряна (Україна);

Проф., д.філос.н., Т.С.Павлова, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Україна);

Проф., д.філос.н., С.Г.Секундант, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова (Україна);

Доц., к.с.н., Л.М.Сорокіна, Дніпровський державний технічний університет (м. Кам'янське, Україна);

Професор, Кен Робертс, Ліверпульський університет (Великобританія);

К.філос.н., Сергій Троїцький, Естонський літературний музей (Естонія);

Проф., PhD, Тереза Оболевич, Папський університет Іоанна Павла II в Кракові (Польща);

Проф., PhD, Деніел Епстайн, Техаський технологічний університет (США);

Проф., PhD, Октай Транрісєвер, Близькосхідний технічний університет (Туреччина);

Проф., Ph.D, Янг Шин, Університет Центральної Оклахоми (США);

Проф., д.філос.н., П.І.Гнатенко, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України (Україна);

Проф., д.філос.н., М.А.Мінаков, Національний університет «Кієво-Могилянська академія» (Україна), Європейський університет Віадрина (Німеччина).

Літературний редактор:

Доц., к.філос.н., І.П.Суїма, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Україна).

Друкується за рішенням Вченої ради Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, протокол №5 від 22.12.2022.

Журнал внесений у категорію «Б» Переліку наукових фахових видань України з філософії, соціології, політології (наказ МОН України № 1643 від 28 грудня 2019 р.).

Epistemological studies in Philosophy, Social and Political Sciences

Scientific Journal «Epistemological studies in Philosophy, Social and Political Sciences» was founded in 1993 (1993-2017 was issued under the name «Visnyk of Dnipropetrovsk University. Philosophy, Sociology, Political Sciences»). The journal is one of the leading scientific publications, which highlights contemporary epistemological studies in the field of philosophical, social and political sciences.

EDITORIAL BOARD

Editor-in-Chief, Author of the Concept:

Professor, Dr. Sc., O. S. Tokovenko, DNU (Ukraine).

Editor-in-Chief:

Prof., Dr. Sc., V. B. Okorokov, DNU (Ukraine).

Deputy Editors:

Prof., Dr. Sc., V. V. Kryvoshein, DNU (Ukraine);

Prof., Dr. Sc., O. A. Tretiak, DNU (Ukraine).

Executive Editor:

Assoc. Prof., PhD., V.A. Vershyna, DNU (Ukraine).

Members of the editorial board:

Prof., Dr. Sc., G.E.Alyayev, Dnipro University of Technology (Ukraine);

Prof., Dr.Sc., V.V.Khmil, Dnipro National University of Railway Transport named after Academician V. Lazaryan (Ukraine);

Prof., Dr. Sc., T.S. Pavlova, DNU (Ukraine);

Prof., Dr. Sc., S.Sekundant, I.I. Mechnikov Odessa National University (Ukraine);

Assoc. Prof., PhD, L.M.Sorokina, Dniprovsk State Technical University (Ukraine);

Emeritus Professor Ken Roberts FAcSS, School of Sociology and Social Policy, University of Liverpool (Great Britain);

Dr. Sergey Troitskiy, PhD, Senior Lecturer, Estonian Literary Museum (Estonia);

Prof., Dr., Teresa Obolovitch, Pontifical University of John Paul II (Poland);

Prof., PhD. Daniel J. Epstein, Texas Technical University (USA);

Prof., Dr., Oktay Tanrısever, Middle East Technical University (Turkey);

Prof., Dr., Youngtae Shin, University of Central Oklahoma (USA);

Prof., Dr. Sc., Gnatenko P. I., Institute of Social and Political Psychology NAPS of Ukraine (Ukraine);

Prof., Dr. Sc., M.A.Minakov, National University of «Kyiv-Mohyla Academy», European-University Viadrina Frankfurt (Oder) (Germany).

Literary editor:

Assoc. Prof., PhD, I.P.Suima, Oles Honchar Dnipro National University (Ukraine).

Approved by the Decision of the Scientific Council of the Oles Honchar Dnipro National University, №5, 22.12.2022.

The journal was included into the List of scientific professional editions of Ukraine for Philosophy, Social Science, Political Science (№ 1643 of 28 December 2019).

**EPISTEMOLOGICAL STUDIES IN PHILOSOPHY,
SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES**

ISSN 2618-1274 (Print), ISSN 2618-1282 (Online)

Journal home page: <https://visnukpfs.dp.ua/index.php/PFS/index>

ФІЛОСОФІЯ

Олена Володимирівна Купенко

Доктор педагогічних наук, доцент кафедри психології, політології та соціокультурних технологій,
Сумський державний університет,
вул. Римського-Корсакова, 2, Суми,
40007, Україна

E-mail: o.kupenko@dl.sumdu.edu.ua,

Тетяна Олександрівна Козинцева

Кандидат філософських наук, доцент кафедри психології, політології та соціокультурних технологій,
Сумський державний університет,
вул. Римського-Корсакова, 2, Суми,
40007, Україна

E-mail: tatakozintseva@gmail.com,

Андріана Миколаївна Костенко

Доктор політичних наук, доцент кафедри психології, політології та соціокультурних технологій, керівниця центру ціальних досліджень,
Сумський державний університет,
вул. Римського-Корсакова, 2, Суми,
40007, Україна

E-mail: a.kostenko@socio.sumdu.edu.ua,

Ніна Дмитрівна Світайло

Кандидат філософських наук, завідувач кафедри психології, політології та соціокультурних технологій,
Сумський державний університет,
вул. Римського-Корсакова, 2, Суми,
40007, Україна

E-mail: ndssumdu@gmail.com,

УДК 316.62+364-787.2

**ОБГРУНТУВАННЯ ІНТЕГРАЦІЙНОЇ РАМКИ
ДЛЯ ІНТЕРДИСЦИПЛІНАРНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ
ПОНЯТТЯ «СОЦІАЛЬНА СТІЙКІСТЬ ЛЮДИНИ В ГРОМАДІ»**

Received 10 October 2022; revised 31 October 2022; accepted 10 November 2022

DOI: 10.15421/342215

Анотація

Ця теоретична розробка виконана у відповідь на потребу інтердисциплінарної команди дослідників складного поняття «соціальна стійкість людини в громаді». Розробка включає в себе аспекти дослідження соціальної стійкості людини в громаді як синергетичної системи, як одного з рівнів ієрархічної системи, як системи рішення проблем.

Розглядаємо синергетичну соціальну стійкість як здатність проходження суб'єкта через потрясіння, що підсилюється здатністю до навчання та інновацій. Проаналізовано синергетичну соціальну стійкість людини в громаді як систему самоорганізації за моделями ризому та мережі.

Це включає також і доступ людини до капіталу. Разом із тим, розгляд системи як синергетичної розкриває ймовірнісний характер її розвитку. Тим самим не виключається її можливість варіанту розвитку стійкості системи за рахунок виключення вразливих її членів. Останнє зафіксовано як етична дилема.

Ієрархія при розгляді соціальної стійкості виділяється на рівнях міждержавних об'єднань, держав, окремих галузей функціонування держав, територіальних громад, окремих соціальних груп, сім'ї, людини. При цьому розуміємо повноту інтердисциплінарного дослідження соціальної стійкості людини в громаді через керування принципом «нікого не залишити осторонь», заданим Цілями сталого розвитку.

Також розглянуто соціальну стійкість в орієнтації на вирішення проблем. Виходимо з того, що кожен суб'єкт може стикнутися з лихом, на яке не здатний буде адекватно відповісти за наявних внутрішніх ресурсів, доступу до мереж і капіталів. Можливе рішення у цьому випадку – це звернення з більш локального на більш глобальний рівень. Орієнтованість на рішення проблеми відкривається у діалектиці ієрархічного та синергетичного аспектів соціальної стійкості: надмірність у наданні рішень з боку надсистеми вбачається шкодою для розвитку локальної системи, недостатність допомоги – можливою причиною загибелі локальної системи.

У сукупності це утворює інтеграційну рамку інтердисциплінарного дослідження соціальної стійкості людини в громаді.

Ключові слова: синергетика, ієрархія, проблема, вразливість, етична дилема.

JUSTIFICATION OF THE INTEGRATION FRAMEWORK FOR THE INTERDISCIPLINARY STUDY OF THE CONCEPT OF “SOCIAL RESILIENCE OF A PERSON IN THE COMMUNITY”

Abstract

This theoretical development was carried out in response to the need of an interdisciplinary team of researchers of the complex concept of “social resilience of a person in a community”. An integration framework proposes to bring such efforts together. It includes aspects of the study of social resilience of a person in a community as a synergistic system, as one of the levels of a hierarchical system, as a problem-solving system.

We consider synergistic social resilience as the subject's ability to go through shocks, which is enhanced by his capacity for self-learning and innovation. The authors analyzed the synergistic social resilience of a person in a community as a system of self-organization based on rhizome and network models. This also includes a person's access to capital. At the same time, considering the system as synergistic reveals the probabilistic nature of its development. This does not rule out the possibility of developing the system's stability by excluding its vulnerable members. The latter is an ethical dilemma.

Hierarchy in social resilience is considered at the levels of interstate associations, states, individual branches of state functioning, territorial communities, individual social groups (professional groups, corporations or enterprises, public associations, religious communities, neighborhood communities, etc.), family, person. At the same time, we understand the completeness of the interdisciplinary study of the social stability of a person in the community through the management of the principle of “leaving no one behind” set by the Sustainable Development Goals.

We also consider social resilience through a problem-solving orientation. This study proposes to focus on the fact that every person in his life can face a disaster to which he will not be able to adequately respond, based on the available internal resources, access to networks and capital. It can also apply to social groups, communities, and states. A possible solution in this case is an appeal from a more local to a more global level. Orientation to the solution of the problem opens the dialectic of hierarchical and synergistic aspects of social sustainability. It is as follows: an excess in the provision of solutions by the supersystem can become a detriment to the development of the local system, a lack of assistance can cause the death of the local system.

Collectively, this forms an integrative framework for an interdisciplinary study of the social stability of a person in a community. Such a framework is designed to ensure the transformation of individual texts from various fields of scientific knowledge into a holistic multifaceted development that not only reveals concepts, but also opens up prospects for the development of social stability of a person in a community.

Key words: synergy, hierarchy, problem, vulnerability, ethical dilemma.

Постановка проблеми.

Увійшовши в український публічний простір з міжнародних джерел, поняття «стійкість» (від англ. «resilience») все частіше з'являється у державних програмних документах та документах місцевого самоврядування. Поняття «стійкість» все частіше зустрічається в оголошеннях грантових конкурсів від іноземних та українських донорів. У бізнес-середовищі це поняття знаходить відгук у контексті корпоративної соціальної відповідальності. Однак в україномовних наукових публікаціях поняття «стійкість» ще не знайшло достатнього опрацювання.

Пошук у ресурсах Гугл-академії станом на серпень 2022 року дає 196 000 відповідей за пошуковим словом «стійкість» в україномовних публікаціях, на фоні 3 500 000 відповідей за пошуковим словом «resilience» в англійськомовних. Серед авторів – представники економічної, інженерної, аграрної та соціальної галузей наукового знання. При цьому 196 000 відповідей за пошуковим словом «стійкість» в україномовних публікаціях в Гугл-академії включають в себе також і 58 500 (близько 30%) за пошуковими словами «соціальна» і «стійкість», а також 336 (близько 0,2%) відповідей на пошукове словосполучення «соціальна стійкість». В той час як в англійськомовних публікаціях серед 3 500 000 відповідей на пошукове слово «resilience» маємо 3 050 000 (близько 87%) відповідей за пошуковими словами «social», «resilience» та 32 700 (близько 0,9%) відповідей за пошуковим словосполученням «social resilience». Такі кількісні показники інтерпретуємо як більшу зв'язаність в англійськомовному науковому полі понять «resilience» та «social». Зазначене привертає до поняття «соціальна стійкість» особливу увагу.

В україномовному та англійськомовному суспільному дискурсі термін «соціальна стійкість» згадується поряд із економічною, екологічною та мілітарною стійкістю, проте передбачає окремий набір власних індикаторів. Соціальна стійкість часто описується через соціальну справедливість, життєздатність, розвиток громади, соціальний капітал, соціальну підтримку, довіру, права людини, інклюзивність, соціальну відповідальність, со-

ціальну справедливість, стійкість громади, адаптацію людини, тощо. Таке широке коло категоріального апарату соціальної стійкості ускладнює дослідження цього явища та певним чином розмиває предмет дослідження. У відповідь на це доцільним представляється інтердисциплінарне дослідження.

Аналіз публікацій.

У наукових публікаціях поняття «соціальна стійкість» застосовується для характеристики соціальних спільнот різного рівня [Glavovic, Scheyvens, Overton 2002; Vigoda-Gadot, Cohen, Mizrahi 2022]: міждержавних об'єднань, націй, держав, окремих галузей функціонування держав, територіальних громад, окремих соціальних груп (професійних груп, корпорацій чи підприємств, громадських об'єднань, релігійних громад, сусідських спільнот, тощо), сім'ї, людини. Таким чином, соціальна стійкість може бути характеристикою всіх рівнів спільнот – від глобального (міждержавних об'єднань) до індивідуального (окремої людини). Ми, зі свого боку, обмежуємося дослідженням взаємозв'язку «людина-громада», тобто індивідуальним та локальним рівнями, які, на нашу думку, є основою соціальних спільнот, а відповідно – задають тенденції формування соціальної стійкості на вищих рівнях. Крім того, в ході аналізу стає зрозумілим, що поняття «соціальна стійкість» є найменш розробленим саме з позицій гуманітарного знання, тобто з позицій людиноцентрованості, що додатково обумовлює актуальність даного дослідження.

Отже, фокусуємо цю статтю на понятті «соціальна стійкість людини в громаді». Виходячи з аргументації за [Clark, Wallace 2015; Qamar, Nameed 2022; Vigoda-Gadot, Cohen, Mizrahi 2022], продуктивним видається саме інтердисциплінарне дослідження цього поняття. З актуальних робіт українських дослідників звертаємо увагу на публікацію [Орел, Ситник 2022]. М.Орел та Г.Ситник представляють досвід застосування міждисциплінарного та системного підходів для окреслення концептуальних засад національної стійкості та визначення ролі мови як одного з консолідуючих факторів політики збереження, розвитку та консолідації національної

ідентичності національних меншин.

Водночас виходимо з того, що поєднання різних наукових галузей і дисциплін у корисний спосіб не відбувається спонтанно, продуктивність такого поєднання вимагає інтеграційної рамки [Clark, Wallace 2015].

Метою статті є обґрунтування інтеграційної рамки інтердисциплінарного дослідження поняття «соціальна стійкість людини в громаді».

Основний зміст.

Методологія.

У даному дослідженні людина розглядається в якості суб'єкта соціальної стійкості на рівні дихотомії «людина-громада». Однак такий підхід не виключає необхідності розуміння функціонування рівнів сім'ї, соціальної групи, територіальної громади, держави, об'єднань держав, тобто інших соціальних спільнот, у яких людина представлена, і які визначають як нормативно-ціннісні, так і соціальні параметри її життєдіяльності.

Аналіз включає розгляд систем в їх ієрархії, з іншого боку, – самоорганізації. Таким чином, запропонована методологія передбачає аналіз як вертикальних, так і горизонтальних зв'язків на рівні «людина-громада», які впливають на формування соціальної стійкості. Громада при цьому розглядається як система, здатна до самоорганізації, в основі якої є відповідна структура, спільноти та їх взаємозв'язки, що забезпечують стійкість і розвиток.

Застосовується проблемно-орієнтований погляд на інтеграцію в інтердисциплінарному дослідженні у відповідності до [Clark, Wallace 2015], не виключаючи, що люди мають різні переконання та можуть здійснювати різні оцінки, ґрунтуючись серед інших міркувань на особистому досвіді та роздумах [Clark, Wallace 2015]. Визнаємо, що різноманітність і суб'єктивність мають місце в інтердисциплінарному дослідженні, але вбачаємо, що це має потенціал для підсилення отриманих висновків як для науки, так і для практики в умовах наявних гострих безпекових викликів сьогодення.

Результати.

З використанням представленої методології отримуємо інтеграційну рамку інтердисци-

плінарного дослідження соціальної стійкості людини в громаді, що включає: 1) дослідження соціальної стійкості людини в громаді як синергетичної системи; 2) дослідження соціальної стійкості людини в громаді як рівнів ієрархічної системи; 3) дослідження соціальної стійкості людини в громаді в орієнтованості на вирішення проблем.

Дослідження соціальної стійкості людини в громаді як синергетичної системи.

Аспект синергетики в інтеграційній рамці інтердисциплінарного дослідження соціальної стійкості людини в громаді розкривається у визначенні поняття «стійкість» через самоорганізацію у відповідь до збурень, і через відкритість до викликів і змін.

Так, B.Glavovic, R.Scheyvens, J.Overton визначають стійкість (а) як кількість збурень, які система може поглинути і все ще залишатися в тому самому стані, (б) як ступінь здатності системи до самоорганізації, (с) як ступінь, до якого система може створити та збільшити здатність до навчання та адаптації [Glavovic, Scheyvens 2002]. При цьому поняття «стійкість» своєю визначальною ознакою має проходження через потужні збурення, кризи та потрясіння. M.Keck та P.Sakdapolrak визначають систему як повністю стійку, якщо вона здатна не лише більш-менш доцільно діяти в умовах невизначеності, а й справлятися з майбутніми кризами шляхом навчання через потрясіння та страждання [Keck, Sakdapolrak 2013]. У цьому контексті важливим є досвід, який формується в умовах «самонавчання» під час потрясінь. Самонавчання розглядається як здатність самостійно отримувати нові знання, розширювати власне світосприйняття, отримувати нові навички, а відповідно і отримувати досвід справлятися із потрясіннями та труднощами. Сукупність знань, вмій і навичок, ціннісних ставлень визначає стійкість людини і громади на поточний момент, навчання – на сьогоднішній момент і на майбутнє.

Ще однією характеристикою, необхідною для стійкості, є інноваційність [Keck, Sakdapolrak 2013; Saja, Teo, Goonetilleke, Ziyath 2021]. Необхідність застосування інноваційних підходів до вирішення проблем обу-

мовлюється появою нових викликів. Йдеться не лише про здатність системи навчатися, але й про її здатність створювати нове – нові рішення, нові способи поведінки й впроваджувати їх у життєву практику.

Якщо повернутися до питання про суб'єкти соціальної стійкості, то, очевидно, що в наведених визначеннях суб'єктом може розглядатися і окрема людина, і громада в цілому. Теорія Патнема [Патнам 2001] відкриває розуміння стійкості людини як члена певної мережі за умови прийнятних норм та існування довіри. Однак аспект розгляду системи як синергетичної передбачає, що такі мережі не обов'язково задані ззовні, а самоорганізуються. Для розуміння цього процесу представляється доцільною модель ризому, яка відображає розбудову навколо людини мережі довіри. Наприклад, людина-біженець від військового конфлікту потрапляє у нову країну і намагається включитися в нові зв'язки з людьми та інституціями. Інший приклад – ті, хто реалізує волонтерські проекти, з часом створюють партнерства, об'єднуючи власні ризомі. Певна кількість таких ризом переходить у якість, що може бути однією з необхідних умов соціальної стійкості у дихотомії «людина-громада».

Доступ до капіталу є ще однією ознакою соціальної стійкості. В. Obrist, С. Pfeiffer та R. Henley підкреслюють значення здатності суб'єктів отримувати доступ до капіталів для того, щоб не тільки справлятися з несприятливими умовами та пристосовуватися до них (тобто реагувати), але також шукати та створювати варіанти (тобто бути проактивними) і, таким чином, розвивати компетентність у боротьбі із загрозою [Obrist, Pfeiffer, Henley 2010]. Отже, створення умов в громаді, коли її жителі мають більш-менш рівний доступ до капіталу громади є передумовою формування спільного блага, соціальної справедливості, довіри в середині громади, що в свою чергу визначає стійкість.

Соціальний капітал (як один з видів капіталу) визнається таким, що відіграє ключову роль у створенні та підтриманні соціальної стійкості [Glavovic, Scheyvens, Overton 2002]. При цьому розуміння соціального капіталу не

може обмежуватися лише горизонтальними зв'язками в суспільстві. Мають також бути задіяні вертикальні зв'язки між окремими особами та групами з різним рівнем влади та ресурсів, включно з суб'єктами державного та приватного секторів. Стратегії поведінки бідних людей та їх доступ до засобів для існування не повинні обмежуватися соціальними мережами з іншими бідними людьми, адже вони іноді можуть досягти більшого через зв'язки з урядовцями чи покровителями [Glavovic, Scheyvens, Overton 2002]. В таких умовах передбачається, що зміцнення соціального капіталу в громаді можна забезпечити в тому числі й через інклюзію та інтеграцію місцевих жителів в управління громадою. Розвиток партиципації, особливо стосовно вразливих груп населення, зміцнює стійкість, оскільки дозволяє врахувати потреби та використати можливості різних груп людей у громаді.

Однак Н.-Г. Bohle підкреслює подвійну природу соціальних мереж: з одного боку, вони сприяють об'єднанню, з іншого – іноді можуть обмежувати доступ та спричиняти виключення [Bohle 2006]. Виключення може відбуватися не лише за доступом до капіталу, але й за доступом до мереж. Це може стосуватися вразливих осіб і впливати тим самим як на їх стійкість, так і на стійкість на інших рівнях розгляду – сім'ї, соціальної групи, територіальної громади, держави в цілому.

Вразливість розглядається антонімом для стійкості. Вразливість бідних людей відображає підвищену чутливість і знижену здатність справлятися з «хвилями лиха». Збільшення вразливості має своїм наслідком те, що все менші збурення можуть призвести до все більших, навіть катастрофічних змін, в наслідок накопичення окремих збурень стосовно окремих людей відбувається системна дестабілізація. Адаптивні можливості громади зменшуються, доки не буде досягнуто «переломної точки» – конфлікту щодо критичних ресурсів, коли активи засобів до існування системи виснажені, адаптуватися до змін не в змозі й установи, що, в свою чергу, ще більше знижує стійкості, вразливість же до збурень продовжує зростати [Glavovic, Scheyvens, Overton 2002].

Отже, розгляд синергетичного аспекту розроблюваної інтеграційної рамки вказує на ймовірнісний характер можливих значень соціальної стійкості людини в громаді під тиском загроз: може проявитися підсилена стійкість, але й може підсилюватись вразливість. Відповідним чином одним із завдань інтердисциплінарного дослідження є виявлення збурюючих чинників, які б підштовхнули систему (людину в громаді) у потрібному напрямку – від вразливості до стійкості. Ці чинники можуть виходити від влади як, наприклад, підхід на основі тотального управління якістю для розбудови соціальної стійкості в синергетичних системах на різних ієрархічних рівнях [Wiśniewska-Paź 2022], також управління персоналом державних установ, спрямоване на довіру та соціальну стійкість [Vigoda-Gadot, Cohen & Mizrah 2022]. Чинники до згуртованості можуть виходити й від громадськості – наприклад, масові молодіжні мистецькі проекти, які використовують мультимодальні ресурси для навчання та формування стійкості. Такі проекти покликані створювати канали комунікації і підтримувати соціальну стійкість в умовах збільшення часу, проведеного онлайн через пандемію, в умовах поляризації, зростаючої соціальної та структурної вразливості в наслідок зтикання молодих людей з невизначеним майбутнім [Gerrand 2022]. Можливі й інші підходи.

Дослідження соціальної стійкості людини в громаді як одного з рівнів ієрархічної системи. В межах даного аспекту виходимо з найбільш поширеної рамки аналізу феномену «соціальна стійкість» у наукових джерелах, що включає в себе три процеси: подолання (coping); адаптація (adaptive) та трансформація (transformative) – CAT-рамки [Keck, Sakdapolrak 2013; Saja, Teo, Goonetilleke, Ziyath 2021; Qamar, Nameed 2022].

CAT-рамка, процеси подолання, адаптації та трансформації достатньо ствердились у науковій літературі, щоб визнати їх в якості базових для забезпечення соціальної стійкості в ієрархічній системі «людина – сім'я – соціальна(і) група(и) – територіальна громада – держава». Розглядаються ці процеси скоріше як паралельні, а не як послідовні. За B.Glavovic,

R.Scheyvens, J.Overton, врахування потребує те, що стійкість на одному рівні системи не обов'язково покращує стійкість на інших рівнях [Glavovic, Scheyvens & Overton 2002]. І в цьому сенсі потрібно постійно брати до уваги проблематику наявності вразливих груп та нерівного доступу до капіталу, на чому вже акцентувалася увага при розгляді синергетичного аспекту інтеграційної рамки.

Наявні дослідження не обмежуються констатацією доцільності виокремлення різних ієрархічних рівнів соціальної стійкості, а розкривають зв'язок між ними. Так E.Vigoda-Gadot, N.Cohen, S.Mizrahi досліджують взаємозв'язок внутрішньої та зовнішньої соціальної стійкості в час кризи. Виділяючи рівні організаційної, «ком'юніті» та національної соціальної стійкості, автори розглядають організаційний рівень (спільноту колег по роботі) як рівень внутрішньої соціальної стійкості, рівень «ком'юніті» та національний – як рівні зовнішньої соціальної стійкості. Зокрема, в час глобальної пандемії ними була досліджена соціальна стійкість працівників державної системи охорони здоров'я, залежність соціальної стійкості цієї системи від ефективності керування та «внутрішньої» і «зовнішньої» довіри [Vigoda-Gadot, Cohen & Mizrahi 2022].

Із точки зору реалізації ієрархічного підходу для забезпечення соціальної стійкості важливими представляються шкали вимірювання вразливості, передбачені в українській нормативно-правовій базі – стандартах надання соціальних послуг, а також міжнародні шкали: наприклад, шкала стійкості – The Connor-Davidson Resilience Scale (CD-RISC) [Connor, Davidson 2003] та шкала вразливості за T.Cannon [Cannon 2008].

З точки зору дослідження соціальної стійкості людини в громаді як одного з рівнів ієрархічної системи відкритими є питання: хто й що відновлює? адаптує та трансформує? до якого стану відновлюється? адаптується? трансформується? Відповідь, якої дотримуємося саме з точки зору системи як ієрархічної – це Цілі сталого розвитку, покликані забезпечити права людини у глобальному світі, включаючи принцип «нікого не залишити осторонь» [Transforming our world 2015].

Дослідження соціальної стійкості людини в громаді в орієнтованості на рішення проблеми. Феномен соціальної стійкості за своєю суттю розглядається як динамічний. Таким чином, феномен соціальної стійкості відображає невизначеність, зміни та кризу як нормальні та очікувані, а не виняткові умови. Отже, феномен соціальної стійкості включає подолання, адаптацію та трансформацію у відповідь не лише на виклики, які вже наявні, але й на ті, які наразі є невідомими [Keck, Sakdapolrak 2013]. В.С.Glavovic із співавторами чітко висловлює це, визначивши у загальному випадку соціальну стійкість як здатність сприймати зміни, мати справу з несподіванками або справлятися з порушеннями [Glavovic, Scheyvens & Overton 2003].

Розглядаючи аспект орієнтації на рішення проблем в інтеграційній рамці інтердисциплінарного дослідження соціальної стійкості людини в громаді, зосередимося на тому, що вже було зацентровано при аналізі попередніх аспектів, – на вразливості як антонімі стійкості. Отже, людина може зіткнутися з лихом, на яке не здатна буде адекватно відповісти чи то в силу масштабів лиха, чи то в силу тривалості травмуючого впливу, чи то в силу наявних у неї вразливостей. Доступних людині мереж і капіталу, її компетентності в умовах надзвичайної ситуації може бути недостатньо. Це ж саме можна сказати про сім'ю чи громаду.

У межах цієї статті маємо загальну відповідь, яка потребує подальшого інтердисциплінарного дослідження: С.Greiner та Р.Sakdapolrak пропонують концепцію «транслокальності» [Greiner, Sakdapolrak 2012], а М.F.Olwig визначає, що соціальну стійкість потрібно розуміти як продукт взаємодії між глобальними та місцевими силами [Olwig 2013]. Отже, відповіддю на недостатню стійкість (тобто на певну вразливість) людини (чи певного колективного суб'єкта) є звернення до системи вищого ієрархічного рівня. І у цьому контексті відкривається й діалектика ієрархічного та синергетичного аспектів соціальної стійкості людини в громаді, й дихотомія «людина-громада», адже надмірність у наданні рішень з боку надсистеми може стати шкодою для міцності, винахідливості, швид-

кості даної системи. З іншого боку, недостатність у наданні рішення з боку надсистеми може мати своїм наслідком смерть системи. Тобто питання про те, на якому рівні ієрархії і якою мірою має бути дана відповідь на лихо, завжди залишаються відкритими і вимагають свого розв'язання, виходячи з контексту наявної події.

Як зазначають В.Н.Walker та D.Salt, громади слід розуміти як місця нерівномірно розподілених вразливостей і нерівномірно розподілених потенціалів для боротьби з ними. З цієї точки зору процес формування та розвитку соціальної стійкості виглядає як дуже суперечливий і навіть конфліктний [Walker, Salt 2006]. М.Keck та Р.Sakdapolrak формулюють проблему ще більш різко: «стійкість коштує дорого, і важливо, щоб вона була досягнута в умовах обмежених ресурсів і обмежених, хоча й доступних варіантів дій», а значить потрібно мати на увазі «питання про те, хто є переможцями та хто програв у поточних процесах формування соціальної стійкості» [Keck, Sakdapolrak 2013]. Сформульоване не обмежує перелік можливих етичних дилем, пов'язаних із забезпеченням соціальної стійкості.

Що видається беззаперечним, так це необхідність для людини сім'ї як основи її соціальної стійкості. Це твердження знаходить своє відображення в нормативній документації щодо надання соціальних послуг в Україні. Реформування галузі відбувається саме в напрямку надання соціальних послуг сім'ям, щоб сприяти їх здатності в подолання складних життєвих обставин з урахуванням наявних вразливостей.

Обмеження дослідження та подальші напрями пошуку.

Представлена інтеграційна рамка інтердисциплінарного дослідження соціальної стійкості людини в територіальній громаді не виключає, а стимулює висловлення позицій, роз'яснення точок зору аналітиків, що представляють різні галузі наукового знання та суспільної практики, різних бачень щодо пропонуваніх формулювань проблем і контексту. Разом із тим пропонується рамка спрямовує на пошук спільних рішень і розвиток спільних бачень.

Окреслена інтеграційна рамка апробована в колі представників різних галузей наукового знання та дійсно дозволила вийти на новий рівень дискусії щодо інтердисциплінарної моделі соціальної стійкості людини в громаді. Це відкрило перспективи для подальшої взаємодії для усвідомлення точок біфуркації та фіксації збурюючих чинників, які б підштовхнули синергетичну систему людини в громаді до стійкості й від вразливості.

Окремої гуманітарної дискусії вимагають питання хто/що і до якого стану відновлюється, адаптується, трансформується. Ці питання вимагають подальших досліджень, у тому числі й із розумінням можливості виникнення в цьому процесі ряду етичних дилем. Також слід зазначити, що психологічний аспект соціальної стійкості людини, що передбачає активізацію її особистісних ресурсів, залишився за межами даного дослідження.

Висновки.

Отже, пропонується інтеграційна рамка інтердисциплінарного дослідження соціальної стійкості людини в територіальній громаді включає в себе такі аспекти:

1) аспект системи як синергетичної. Цей аспект передбачає визначення поняття «стійкість» через самоорганізацію, у тому числі і за моделями мережі та ризоми, у відповідь до зовнішніх збурень, і через відкритість до викликів і змін. Стійкість передбачає здатність проходження суб'єкта через потрясіння, що у свою чергу підсилюється здатністю суб'єкта до навчання та інновацій. Розглядаючи соціальну стійкість людини, пропонується розглядати її (людину) як належну до певної громади, що передбачає відповідні мережі, норми, довіру, доступ до капіталу. Разом із тим, не виключається й можливість варіанту розвит-

ку стійкості системи за рахунок виключення вразливих її членів. Останнє виглядає таким, що не може ігноруватися, і має бути якщо не вирішеним, то у крайньому разі зафіксованим як етична дилема;

2) аспект системи в її ієрархічності передбачає рівні міждержавних об'єднань, держав, окремих галузей функціонування держав, територіальних громад, окремих соціальних груп, сім'ї, людини. Вектор відновлення, адаптації та трансформації задано Цілями сталого розвитку, покликаними забезпечити права людини у глобальному світі, із врахуванням наявних і можливих лих, виходячи з принципу «нікого не залишити осторонь»;

3) аспект орієнтованості на рішення проблеми. У цьому аспекті, перш за все, пропонується зосередитися на тому, що кожен індивідуальний та колективний суб'єкт може стикнутися з лихом, на яке не здатен буде адекватно відповісти, виходячи з наявних внутрішніх ресурсів, доступу до мереж і капіталів. Сприяння у пошуку та реалізації рішення у цьому випадку передбачає звернення з більш локального на більш глобальний рівень. Орієнтованість на рішення проблеми відкриває діалектику ієрархічного та синергетичного аспектів соціальної стійкості: надмірність у наданні рішень з боку надсистеми може стати шкодою для розвитку локальної системи, недостатність допомоги може спричинити загибель локальної системи. З новою силою відкриваються етичні дилеми стійкості, пов'язані із включенням/виключенням до мереж, доступом/недоступом до ресурсів.

Окреслені аспекти представляється доцільним розкрити далі з позицій різних галузей наукового знання та у взаємному зв'язку між ними.

Бібліографічні посилання

- Bohle, H-G. (2006). Soziales oder unsoziales Kapital? Das Sozialkapital-Konzept in der Geographischen Verwundbarkeitsforschung. *Geographische Zeitschrift*, 93(2), 65-81.
- Cannon, T. (2008). Reducing People's Vulnerability to Natural Hazards: Communities and Resilience. WIDER Working Paper Series RP2008-34, World Institute for Development Economic Research (UNU-WIDER). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.academia.edu/> (дата звернення 28.09.22)
- Clark, S.G., Wallace, R.L. (2015). Integration and interdisciplinarity: concepts, frameworks, and education. *Policy Sciences*, 48(2), 233-255.
- Connor, K.M., Davidson, J.R.T. (2003). Development of a New Resilience Scale: The Connor-Davidson Resilience Scale. *Depression and anxiety*, 18, 76-82.

- Gerrand, V. (2022). Communicative channels for pro-social resilience in an age of polarization. *First Monday*, 27(5). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://doi.org/10.5210/fm.v27i5.12599> (дата звернення 28.09.22)
- Glavovic, B., Scheyvens, R., Overton, J. (2002). Waves of Adversity, Layers of Resilience: Exploring the Sustainable Livelihoods Approach. *Contesting Development: Pathways to Better Practice, Proceedings of the Third Biennial Conference of the Aotearoa New Zealand International Development Studies Network*, 289-293.
- Greiner, C., Sakdapolrak, P. (2012). Rural-urban-migration, agrarian change and the environment in Kenya. A critical review of the literature. *Population & Environment*, 34(4), 524-553.
- Keck, M., Sakdapolrak, P. (2013). What is social resilience? Lesson learned and ways forward. *Erdkunde*, 67(1), 5-19.
- Obrist, B., Pfeiffer, C., Henley, R. (2010). Multi-layered social resilience: a new approach in mitigation research. *Progress in Development Studies*, 10(4), 283-293.
- Olwig, M.F. (2012). Multi-sited resilience: the mutual construction of “local” and “global” understandings and practices of adaptation and innovation. *Applied Geography*, 33, 112-118.
- Qamar, M., Hameed, A. (2022). Problematising Definition of Social Resilience: A Scoping Review of Popular Definitions. *International Conference on Business, Management and Social Sciences*, 55-55.
- Saja, A.A.M., Teo, M., Goonetilleke, A., Ziyath, A.M. (2021). A Critical Review of Social Resilience Properties and Pathways in Disaster Management. *International Journal of Disaster Risk Science*, 12, 790-804.
- Transforming our world: the 2030 agenda for sustainable development. (2015). A/RES/70/1f. New York: United Nation. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://sdgs.un.org/> (дата звернення 28.09.22)
- Vigoda-Gadot, E., Cohen, N., & Mizrahi, S. (2022). Battling COVID-19: Public Personnel Management, Trust, and Social Resilience During a Global Crisis. *Review of Public Personnel Administration*. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://doi.org/10.1177/0734371X221111479> (дата звернення 28.09.22)
- Walker, B.H., Salt, D. (2006). *Resilience thinking: sustaining ecosystems and people in a changing World*. Washington, D.C. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://static1.squarespace.com/> (дата звернення 28.09.22)
- Wiśniewska-Paź, B. (2022). The idea of synergic quality management as a key pillar of building social resilience. *Security. Theory and Practice*, 3, 113-125.
- Орел, М.Г., Ситник, Г.П. (2022). Мова як фактор національної стійкості крізь призму консолідації та збереження ідентичності національних меншин. *Публічне урядування*, 2(30), 61-71. [Електронний ресурс]. Режим доступу: [https://doi.org/10.32689/2617-2224-2022-2\(30\)-8](https://doi.org/10.32689/2617-2224-2022-2(30)-8) (дата звернення 28.09.22)
- Патнам, Р.Д. (2001). *Творення демократії: Традиції громадської активності в сучасній Італії*. К.: Основи.

References

- Bohle, H-G. (2006). Soziales oder unsoziales Kapital? Das Sozialkapital-Konzept in der Geographischen Verwundbarkeitsforschung. *Geographische Zeitschrift*, 93(2), 65-81.
- Cannon, T. (2008). Reducing People’s Vulnerability to Natural Hazards: Communities and Resilience. WIDER Working Paper Series RP2008-34, World Institute for Development Economic Research (UNU-WIDER). Retrieved September 28, 2022 from <https://www.academia.edu/>
- Clark, S.G., Wallace, R.L. (2015). Integration and interdisciplinarity: concepts, frameworks, and education. *Policy Sciences*, 48(2), 233-255.
- Connor, K.M., Davidson, J.R.T. (2003). Development of a New Resilience Scale: The Connor-Davidson Resilience Scale. *Depression and anxiety*, 18, 76-82.
- Gerrand, V. (2022). Communicative channels for pro-social resilience in an age of polarization. *First Monday*, 27(5). Retrieved September 28, 2022 from <https://doi.org/10.5210/fm.v27i5.12599>
- Glavovic, B., Scheyvens, R., Overton, J. (2002). Waves of Adversity, Layers of Resilience: Exploring the Sustainable Livelihoods Approach. *Contesting Development: Pathways to Better Practice, Proceedings of the Third Biennial Conference of the Aotearoa New Zealand International Development Studies Network*, 289-293.
- Greiner, C., Sakdapolrak, P. (2012). Rural-urban-migration, agrarian change and the environment in Kenya. A critical review of the literature. *Population & Environment*, 34(4), 524-553.

- Keck, M., Sakdapolrak, P. (2013). What is social resilience? Lesson learned and ways forward. *Erdkunde*, 67(1), 5-19.
- Obrist, B., Pfeiffer, C., Henley, R. (2010). Multi-layered social resilience: a new approach in mitigation research. *Progress in Development Studies*, 10(4), 283-293.
- Olwig, M.F. (2012). Multi-sited resilience: the mutual construction of “local” and “global” understandings and practices of adaptation and innovation. *Applied Geography*, 33, 112-118.
- Qamar, M., Hameed, A. (2022). Problematising Definition of Social Resilience: A Scoping Review of Popular Definitions. *International Conference on Business, Management and Social Sciences*, 55-55.
- Saja, A.A.M., Teo, M., Goonetilleke, A., Ziyath, A.M. (2021). A Critical Review of Social Resilience Properties and Pathways in Disaster Management. *International Journal of Disaster Risk Science*, 12, 790-804.
- Transforming our world: the 2030 agenda for sustainable development. (2015). A/RES/70/1f. New York: United Nation. Retrieved September 28, 2022 from <https://sdgs.un.org/>
- Vigoda-Gadot, E., Cohen, N., & Mizrahi, S. (2022). Battling COVID-19: Public Personnel Management, Trust, and Social Resilience During a Global Crisis. *Review of Public Personnel Administration*. Retrieved September 28, 2022 from <https://doi.org/10.1177/0734371X221111479>
- Walker, B.H., Salt, D. (2006). *Resilience thinking: sustaining ecosystems and people in a changing World*. Washington, D.C. Retrieved September 28, 2022 from <https://static1.squarespace.com/>
- Wiśniewska-Paź, B. (2022). The idea of synergic quality management as a key pillar of building social resilience. *Security. Theory and Practice*, 3, 113-125.
- Orel, M.H., Sytnyk, H.P. (2022). Mova yak faktor natsionalnoi stiikosti kriz pryzmu konsolidatsii ta zberezhennia identychnosti natsionalnykh menshyn [Language as a factor of national stability through the prism of consolidation and preservation of the identity of national minorities]. *Publichne uriaduvannia*, 2(30), 61-71. Retrieved September 28, 2022 from [https://doi.org/10.32689/2617-2224-2022-2\(30\)-8](https://doi.org/10.32689/2617-2224-2022-2(30)-8) (in Ukrainian)
- Patnam, R.D. (2001). *Tvorennia demokratii: Tradytsii hromadianskoi aktyvnosti v suchasni Italii* [Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy]. K.: Osnovy. (in Ukrainian)

EPISTEMOLOGICAL STUDIES IN PHILOSOPHY,
SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ISSN 2618-1274 (Print), ISSN 2618-1282 (Online)

Journal home page: <https://visnukpfs.dp.ua/index.php/PFS/index>

ФІЛОСОФІЯ

Віталій Вікторович Мудраков

Кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії і
соціально-гуманітарних наук,
Хмельницький національний університет,
Стипендіат Коледжу імені Фрідріха Ніцше
(ФОНД «ВАЙМАРСЬКА КЛАСИКА»)

E-mail: vitaly.mudrakov@gmail.com, +4917637999622,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5788-1289>

Vitalii Mudrakov

PhD in Philosophy, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Philosophy
and Social Sciences
Khmelnitsky National University,
Fellow of the Friedrich Nietzsche College
(KLASSIK STIFTUNG WEIMAR)

УДК 279.1

**МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕНЬ
ЯКІСНОГО ТА БЕЗПЕКОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ
УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я**

Received 10 September 2022; revised 18 October 2022; accepted 10 November 2022

DOI: 10.15421/342216

Анотація

Стаття пропонує приклад дослідницького підходу (формулювання інструментарію) і має стверджувальний характер методологічного потенціалу дослідження «Українське православ'я: національна ідентифікація церков під час російсько-української війни», яке вперше публікується у журналі *Annals of the University of Bucharest. Political Science Series* (ISSN 1582-2486). Для автора вихідним пунктом є особлива роль релігії у гуманітарній сфері як безпековій царині національної ідентичності та у сучасних гібридних конфліктах, зокрема православ'я в російсько-українській війні. Автор пропонує концепт «національного паспорту православних церков» України як методологічний механізм перевірки якості та захисту власної ідентичності: в якій мірі поняття «українська» церква в православному просторі виявляє приналежність до народу України. Обґрунтовується особлива роль якісного методу аналізу документів. Автор встановлює чіткі межі кожного критерію методологічного механізму, що дає можливість визначити орієнтованість у своїй ідентичній даності, а відтак й висновувати про конструктивні та деструктивні моделі функціональності православних спільнот у житті українського суспільства.

Матеріал напрацьовано в рамках виконання проекту «Соціальна функціональність релігії в умовах масштабних небезпек: ідейно-теоретичний та практичний виміри» за державним реєстраційним номером: 0121U109446.

Ключові слова: релігія, гібридність, війна, православ'я, УПЦ, ПЦУ, документи, методологія, «національний паспорт православних церков».

**METHODOLOGICAL ASPECTS OF RESEARCH
OF QUALITY AND SECURITY POTENTIAL
OF UKRAINIAN ORTHODOXY**

Abstract

The article offers an example of a research approach (formulation of tools) and has an affirmative character of the methodological potential of the study “*Ukrainian Orthodoxy: National Identification of Churches during the Russian-Ukrainian War*”, which is first published in the journal *Annals of the University of Bucharest. Political Science Series* (ISSN 1582-2486). For the author, the starting point is the special role of religion in the humanitarian sphere as a security sphere of national identity and in modern hybrid conflicts, in particular Orthodoxy in the Russian-Ukrainian war. The author proposes the concept of the “national passport of Orthodox churches” of Ukraine as a methodological mechanism for checking the quality and protection of its own identity: to what extent the concept of “Ukrainian” church in the Orthodox space reveals belonging to the people of Ukraine. The special role of the qualitative method of document analysis is substantiated. The author establishes clear boundaries of each criterion of the methodological mechanism, which makes it possible to determine the orientation in their identity, and therefore to draw conclusions about constructive and destructive models of functionality of Orthodox communities in the life of Ukrainian society.

The material was developed within the framework of the project “Social Functionality of Religion in the Conditions of Large-scale Dangers: Ideological, Theoretical and Practical Dimensions” under the state registration number: 0121U109446.

Keywords: *religion, hybridity, war, Orthodoxy, UOC, OCU, documents, methodology, “national passport of Orthodox churches”.*

Постановка проблеми та аналіз публікацій.

Війна в Україні об’єктивувала увесь спектр проблем культурно-смыслового простору як найважливішого поля безпеки власної ідентичності. Тому формування й укріплення серед усіх верств українського соціуму спільного культурно-смыслового простору як безпекової цінності виказують актуальність різних сфер саме в аспектах якості їхньої функціональності: освіта й наука, культура й мистецтво і, безперечно, релігія. Оскільки ці сфери корегують поведінкові особливості колективної свідомості та відповідальні за процеси самоідентифікації, остільки використовуються й як засоби маніпуляції та дестабілізації у воєнно-політичному протистоянні. Їхню специфіку в підриві соціальної стабільності та безпеки визначено чималою кількістю спеціальних розвідок за тематикою «гібридна війна». Обмірковуючи такий спосіб «воювати», – гібридність війни, дослідники вказують на зміну моделей конфліктів після закінчення холодної війни та з початком глобалізації: відхід від традиційної, притаманної вестфальській системі формули конфліктів, що означає появу нового типу організованої сили, що здійснює свою діяльність усередині держав. Тож цілком зрозумілою виявляється пропозиція Г. Мюнклера, маркувати ці процеси поняттям «нових воєн та їхньої асиметричності» [Münkler 2002]. Важлива риса цих конфліктів – надзвичайна складність та розмивання колишніх відмінностей між війною як формою сили в міждержавних відносинах, організованою злочинністю та масштабними порушеннями прав людини [Копійка et al. 2018: 10]. Тож суттєва особливість воєн нового типу, тобто сучасних воєн – складність, а звідси й гібридність. «Вони також включають наявність ЗМІ, що можуть перетворити конфлікт на шоу, за яким спостерігатимуть сотні тисяч телеглядачів у цілому світі в режимі реального часу. Також у них беруть участь гуманітарні організації майже з усього світу, інші неурядові організації, продавці зброї та [...] найманці, воєнні радники й мож-

ливі добровольці з діаспори. Тож ці конфлікти локальні, проте водночас і глобальні» [Копійка et al. 2018: 11].

Спроби визначити *гібридність* увінчалися доволі широким плюралізмом. У спеціальній літературі здебільшого зосереджується увага на описі елементів гібридної війни: хто втягнений у протистояння та яким є його перебіг. Окрім цього, виділяються ключові критерії до осмислення цього феномену: за способом (традиційна, нерегулярна) [Копійка et al. 2018: 19] ведення, за характеристиками суб’єктності (держави, приватні компанії тощо), [Münkler 2002: 57], за методом (традиційні та синергійного поєднання всіх можливих) дії, за рівнем системності чи агрегації операційного середовища [Копійка et al. 2018: 19]. Тож гібридність – це відхилення від певних норм, яке поєднує різноманітні засоби задля підвищення результативності дій завдяки *синергійному ефектові* від цієї різноманітності форм де-струкції, тобто цього поєднання.

Я переконаний, що основним завданням гуманітаріїв сучасної України є робота саме за *методологічним критерієм*, тобто відповідати на питання: які зі сфер духу поєднуються? у який спосіб це робиться? які особливості впровадження? чого від цього очікувати? Сукупність питань цього спектру оголюють проблематику, яку тематизовано цілою низкою дотичних питань та концептуалізацією *гуманітарної безпеки* [Мудраков 2018: 309-331], що є також орієнтиром для цієї статті. Оскільки релігія постає одним із ключових проблем *гуманітарної безпеки* та основним засобом згаданого *синергійного ефекту*, остільки виникає дуже строкате віяло описів ролі релігії в процесах різноманітних форм комунікацій та відносин: про глобальність релігії [Casanova 2019], про роль у світовій політиці та зміні системи міжнародних відносин [Єленський 2013], про необхідність «міжнародного політичного богослов’я» [Hatzopoulos 2003; Kubalkova 2003] і навіть про воєнний потенціал релігій [Zinser 2015]. «У будь-якому разі, релігія досить часто розглядається в теоріях міжнародних відносин

як «м'яка сила», а релігійні організації – як дійові особи міжнародних відносин, що тим чи іншим способом впливають на конфігурацію світової або регіональної політики» [Scott 2000]. Це більше ніж явним стало в гібридному штурмові з 2014 р., на що в Україні заговорили про релігійну безпеку/небезпеку [Колодний (Ред.) 2019] й загострення проблем релігійних ідентичностей [Колодний et al. (Ред.) 2019].

Тож, війна в Україні виявила нагальність збільшення систематичної аналітики комплексної проблеми *гуманітарної безпеки* (=у зрізі збереження ідентичності) [Мудраков 2022: 317], що визначає тематичну скерованість цієї розвідки: аналітика одного із ключових засобів згаданого *синергійного ефекту*, який відповідає за творення поля власного ототожнення – церковно-релігійне життя православних спільнот як продуцент культури й традиції українського народу, утверджувач національної самосвідомості. Зрештою ідентифікаційний аспект православних церков в Україні не тільки відкриває проблеми історичної ретроспективи відносин українського та російського народів, а, передовсім, актуалізує ці відносини в сучасних геополітичних стратегіях розвитку і безпековій ситуації в регіоні та світі.

Наголосимо, що у науковому дискурсі домінують все таки дослідження, присвячені аж ніяк не миротворчій ролі релігії, а навпаки. Спеціальні дослідження вказують, що іще станом на кінець минулого століття з наростаючою динамікою побідних матеріалів уп'ятеро більше [Rapport 1991]. Тому актуальність опису деструктивних інтенцій в націотворчій перспективі надиктована не тільки дослідницьким дискурсом, але й реальним життям, адже «якщо не брати до уваги віроповчальний чинник в міжконфесійних відносинах України, то основним стрижнем протистояння в конфесійному середовищі України є питання ставлення їх до національного відродження нашої країни і свого місця в цьому процесі» [Колодний 2019: 23]. Так, релігійна динаміка в Україні історично не склалася на користь «національної церкви», чи, тим більше, на користь державної церкви, а характеризується плюралістичним розвоєм. Тобто цей плюралізм не сприяв монополізації чи бодай певному структуруванню діяльності в процесах націєтворення різними

церквами. Але сьогодні, в час «війни за ідентичність» життєво важливо встановити параметри значення «українська» в назвах церков УПЦ і ПЦУ, слідкуючи за різноманітними активностями спільнот у справі національних інтересів, тим паче, якщо ці церкви репрезентують «цивілізаційний характер протистояння» [Ishchuk, Sagan 2018]. Чітке визначення належності – це перевірка «національного паспорту православних церков» в Україні, від якої сьогодні залежить «національна чи державна безпека» [Саган 2019].

Зазначимо, що формулювання «національний паспорт православних церков» передбачає конкретні дані та однозначні позиціонування, тому, безумовно, тут дослідницьким матеріалом мають стати документи. Задokumentовані позиції не тільки витворюють «Documentary realities» [Atkinson, Coffey 2011: 78], але й відображають саморепрезентацією. На думку Аткинсона та Коффі, документи можна розуміти як репрезентації себе або інших, тобто у нашому контексті ця репрезентація – це віддзеркалення ідентичності, її якісних характеристик, а відтак окреслить й безпекові виміри. Однак, для початку варто встановити критерії «паспорту» та обґрунтувати методологічний потенціал підходу, що власне й становить мету цієї статті.

Виклад основного матеріалу.

Запропоноване формулювання «національний паспорт православних церков» в Україні структурно відображає поняття «помісності»: «під впливом [...] політико-адміністративних інтерпретацій, поняття «помісності» сьогодні найчастіше розуміють як наявність певного внутрішнього самоврядування або цілковитої незалежності (автокефалії) православної Церкви. Проте, говорячи мовою еклезіології, Церква стає помісною, коли створена місцева спільнота християн, яка здійснила інкультурацію Євангелія у певну місцеву релігійну традицію, у національну культуру загалом» [Саган 2019а: 12]. Тобто йдеться про політичну незалежність та культурну самобутність. Проте якщо поняття «помісність» називає структуру, то поняття «національний паспорт православних церков» покликане конкретизувати її, ба більше, воно має чітко вказувати на критерії цієї незалежності та самобутності.

Тож фіксуємо, що з наведених дефініцій

постає завдання визначити та засвідчити *факт незалежності* (конкретні дані) *фактом автентичності* (якістю ідентичності), а це означає, що необхідним є орієнтування на методологічне конструювання та симбіотичну творчість, які доводять продуктивність та ефективність в сучасних соціально-гуманітарних науках [Stahl 2010]: оскільки йдеться про аналіз документів для вивчення вимірюваних характеристик поведінки, остільки методологія дослідження має ґрунтуватися на кількісних показниках та якісних методах. Це дозволить на основі певної кількості задокументованих позицій-характеристик пояснювати специфіку проєкцій діяльнісного буття (конструктивність/деструктивність) православних церков в Україні і, щонайважливіше, дасть можливість визначити їхню мотиваційну складову.

Для ясності в застосуванні пропонованого підходу зазначимо: (1) кількісні показники – це низка норм, визначень, позиціонувань та характеристик в запланованих до аналізу документах. Логічним й релевантним у цьому сенсі буде хронологічна рамка від початку анексії територій в Україні (2014) до сьогодні (2022). Це у свою чергу виводить до завдальницького напрямку, який в *Research on Science Education* називають порівнянням відносної ефективності готових концепцій [Amin et al. 2014: 64-66], що у пропонованій розвідці трансформується в порівняння *відносної ефективності нормативної якості* (православних церков). Тому в рамках цього методологічного вектору я визначаю завдання *зібрати і порівняти* набір задокументованих норм, визначень, позиціонувань та характеристик як наявність та певна функціональність «національ-

них» ідентичностей церков. Йдеться, отже, про *наявність* «національного паспорту української церкви»; (2) загалом «якісні методи множаться в результаті відмінностей у предметі та процедурах. Крім того, сам хід дослідження зазвичай викликає зміну існуючих методів і створення нових» [Knoblauch 2013: 12]. Зрештою, слід припустити, що безліч якісних методів та їх динаміка більше не можуть бути піддані систематичному огляду жодного окремого «expert on qualitative methods» [Clarke 2005]. Це означає можливість, ба навіть вимагає методологічної творчості чи винахідливості. Тому при аналізі національно-ідентичнісних рис православних церков у відповідності до визначених критеріїв та у зв'язку із якістю їхньої діяльності не обійтися без *інтерпретації*. Тобто тут нам йдеться про так зване «скорочене поняття методу» (Reduzierter Methodenbegriff) [Strübing et al. 2018: 87].

Далі: завдання аналізу документів (на предмет незалежності та за національним ідентифікатором) ставить питання про те, які ж документи мають бути охоплені. Відповідь очевидна: визначальні нормативні акти життєдіяльності церков: (1) документи, які визначають незалежність ПЦУ, ідентичнісний образ, а відтак й її діяльнісний абрис – томос [ПЦУ 2019]¹ про автокефалію (від 06.01.2019) та статут (від 15.12.2018) [ПЦУ 2018]. Відповідно для аналізу суб'єктності УПЦ увагу необхідно звертати на документи, які позиціонуються представниками цієї церкви як такі, що містять ті ж функціонально-визначальні завдання в ідентичнісній та діяльнісній проєкції: Благословення Грамота Святійшого Патріарха Алексія від 27 жовтня 1990 р. [РПЦ 1990] та статут про управління УПЦ (від 27.05.2022 р.)².

¹ 9-11 жовтня 2018 р. на Священному Синоді Константинопольської православної церкви було скасовано синодальний лист від 1696 р. про передачу Київської митрополії в тимчасове управління до Російської православної церкви, тобто повернуто в юрисдикцію до Константинопольської церкви, а відтак надано автокефальний статус.

² Нова редакція статуту УПЦ із згадкою про Благословенну Грамоту як посвідчення незалежності церкви з'явилася після засідання собору УПЦ у розпал війни як демонстрація власної суб'єктності унаслідок тиску громадськості. 27 травня після собору керівництво УПЦ обмежилось лише стислими релізом, в якому повідомлялось про зміни в статуті, а от тексту головного документу, що регулює діяльність Церкви, оприлюднено не було.

Практично одночасно, старий статут зник з офіційного веб-сайту УПЦ, а в мережі з'явився текст на 29 сторінок «Статуту про управління Української Православної Церкви (з доповненнями і змінами)». На титульному аркуші – печатка і підпис митрополита Київського і всієї України Онуфрія (Березовського), а на звороті останнього аркушу – печатка митрополії і підпис завідувача канцелярії.

Вексклюзивному коментарі виданню «Главком» голова Державної служби України з етнополітики та свободи совісті Олена Богдан підтвердила, що відомство отримало офіційний примірник статуту 3 червня. Документ було опубліковано виданням вперше. Голова Держслужби підтвердила, що він відповідає тексту офіційного примірника статуту, отриманого відомством.

На сайті УПЦ текст Статуту, на момент підготовки цих матеріалів, розміщено не було, а всі зацікавлені можуть ознайомитися із ним на порталі Релігійно-інформаційної служби України [РІСУ 2022].

Оскільки окремі норми і положення Статуту та Грамоти УПЦ визначаються Статутом Російської православної церкви (РПЦ), принаймні у ньому є ціла глава про УПЦ, остільки й цей документ мусить бути у фокусі аналізу; (2) Зазначимо, що, оскільки може й має йтися про проєкційну функціональність, то, звісно, до уваги мають братися й інші, підрядні документи, передовсім для підтвердження чи спростування самої проєкційності: журнали засідань, звернення, постанови тощо.

Звернемо увагу на загальну настанову в теорії методів (якісного) аналізу документів якомога точніше та конкретніше формулювати питання до документів як запоруку чіткішого висвітлення суті норми, позиції тощо [Krumm et al. 2009; Mauring 2016; Hoffmann 2018]. Тому для ефективного застосування пропонованого підходу конкретизуємо визначення *незалежність* та *самобутність* православних церков конкретними критеріями. В підборі критеріїв, що дали б змогу оцінити діяльнісну специфіку православних церков на предмет утвердження (чи шкоди) національної ідентичності, важливо орієнтуватися на дослідників, які працюючи за різними методологічними підходами, сходяться в позиції щодо набору критеріїв. У цьому сенсі варто звернутися до досліджень А. Колодного [Колодний 2019а] та О. Сагана [Саган 2021]. Безумовно, що орієнтування зумовлено й шириною та конкретністю їхніх досліджень: увесь спектр світоглядно-історичних й соціально-політичних факторів формування *національно-релігійного* як такого. Важливо наголосити, що як сучасні автори, так й ті, що працювали у цьому напрямку близько 100 років тому сходяться на тій якості *національно-релігійного* в українському православ'ї, що була до 1686 р. в Київській митрополії, тобто до її «анексії Московською церквою» [Гларіон 1944].

У зв'язку з тим, що може виникнути проблема *ангажованої якості критеріїв*, зазначимо: не варто ідентифікувати *українське* православ'я якимось націоналістичним ухилом у православ'ї, тим, що називають етнофілетизмом. Як пише О. Саган: «ідея Українського православ'я – це наднаціональна цінність, бо Київ – це те місце в історії і культурі, де вселенське і національне знаходяться в живій та органічній єдності. Місце, де неможливо забути про елліністичні чи ві-

зантійські джерела нашої нинішньої релігійної культури» [Саган 2021: 130-131]. Тож серед рис Українського Православ'я, поєднання і практична реалізація яких роблять його самобутнім національно-культурним явищем, виходячи із позицій згаданих вище дослідників, пропонуємо до застосування у якості критеріїв соборноправність, демократизм, євангелізація, відкритість [Колодний 2019а: 84-85; Саган 2021: 126]. До цих критеріїв методологічно виправданим буде додати критерій (а) *самовіднесеності як суб'єктності*, що у різних формах задокументовано в церковних документах як декларування самототожності: і юрисдикційна належність, і культурна самобутність. Власне запропонований набір й складає поняття «національного паспорту православних церков».

Наступним необхідним кроком постає уточнення семантичних меж кожного із цих критеріїв. Це дозволить не тільки чітко встановити ідентичнісні характеристики, але й наблизитися до розуміння мотиваційних рушіїв діяльності православних спільнот як факторів соціальної стабільності та безпеки країни: (б) *соборноправність* в традиції української церкви вказує на особливості організації виборчих процесів на всіх рівнях церковно-релігійного життя, яке співвизначалося й світським елементом: виборність, а не призначуваність чи самовладність, елекційні собори, правомірність мирян; (с) *рівноправність* мирян і духовенства у виборах, постійні оновлення складу духовенства сформували відкритий соціальний стан, відкрити систему. *Відкритість* сприяла вільному мисленню, тобто появі великої кількості богословів та мислителів, які навчалися в Західній Європі, що стало умовою формування і функціонування такого унікального явища як церковні братства, які в суспільному житті виконували роль церковно-культурних та освітніх організацій, тобто виконували просвітницько-ідеологічну функцію в розбудові громадянського суспільства на основі національної ідеї [Мищенко 2016]. Теперішня відкритість реалізується через діалог та наповнення традиції новими сенсами, що для обраного контексту означає те, що «відкритість» є і процесом самопізнання і маркером самоусвідомлення українського православ'я в реаліях ХХІ століття [Коваленко 2021: 52]; (д) *демократизм* в українській православній цер-

кві визначався загальною традицією політичної культури виборності загалом, переплітаючись із нею, та соборноправності в самій церкві: духовенство в Україні не стало особливим, замкнутим прошарком, завжди брало активну участь у суспільних і політичних справах і, в свою чергу, допускало мирян до участі у церковних справах, а під час служб Божих священники, якщо їх було декілька, мали стояти в один ряд, а не висувати старшого за чином наперед, а Євангеліє читалось обличчям до вірних і майже завжди при відкритих дверях вітваря; (е) *євангелізація* саме як критерій ідентичності національних прагнень – це передовсім регулювання внутрішнього життя церкви на основі витлумачення першочергових та другорядних канонів церкви та їхня інкорпорація в місцеву культуру, а не виконання політичних замовлень світської влади (дотримання новозавітного принципу «Богові – Боже, а кесареве – Кесареві», тобто це несприйняття церквою цезарепапізму і формування такого канонічного устрою як незалежність від світської влади) а відтак, політизація проповідей та інших форм комунікації й донесення благої звістки.

Наведені риси є визначальним поштовхом для розуміння активних процесів *онаціоналення* обрядових форм: це у різній мірі є характерним майже для всіх християнських конфесій, бо тісно пов'язана з етноконфесійністю кожної національної культури і передовсім мовою служіння, а відтак і проблемою приживання і авторитету цієї конфесії на даній території. Тож процес *онаціоналення* як втілення християнського віровчення постає самобутністю обрядово-культувної сфери, тобто витворенням українського православ'я.

Висновки.

Отже, окреслений підхід покликаний засвідчити, що не все українське православ'я в Україні є «українським». На жаль, сьогодні це проблематизується рівнем національної безпеки країни. Деструктивність проявляється на найфундаментальнішому рівні – в автентичності самоідентифікації. Пропонований концепт «національного паспорту православних церков» це, передовсім, інструмент, який встановлює рамки до визначення якості, а відтак й об'єктивного вияву справжньої належності церков. Інакше кажучи, він уможливує достеменний аналіз ідентичності церков, тобто визначає *фактичність їх-*

ньої українськості, а відтак фактично припиняє розповсюдження надуманих взаємозвинувачень чи підозр в духовно-релігійному житті України, а також спекуляцій з боку як різноманітних журналістських розслідувань та блогпопулярів: факт належності як непередмет дискусій. Така достеменність має засновуватися на документальних даних, тобто їхнього чіткого кількісного встановлення як цілого та якісного аналізу як відповідності цьому цілому за конкретними критеріями:

(а) критерій *суб'єктності* дасть можливість (1) встановити правомірність головних документів посвідчувати автокефальність ПЦУ та УПЦ; (2) проявити не/однозначність норм статутів церков; (3) виявити повноцінність церковної самостійності через міжнародне/міжконфесійне визнання та діяльність; (4) об'єктивувати незалежність церков як головну умову збереження та плекання власної національно-культурної totoжності;

(б) критерій *соборноправності* уможливить встановлення способу й форми вибору предстоятеля (виборність/призначення), зокрема й передовсім у стосунку до плекання питомо традиційних форм виборності в українському православ'ї як факт самокерованості;

(с) критерій *відкритості* дасть можливість встановити рівень (1) внутрішньо-церковної довіри та (2) суспільно-церковної комунікації, а відтак й описати характеристики відкритої/закритої системи православного гатунку, (3) встановити якість міжцерковного діалогу та його явні і приховані інтенції: від заявлених декларацій до задокументованих фактів;

(д) *демократизм* як критерій покликаний встановити функціональну індивідуальність православних церков (1) у співвідношенні із іншими (зокрема материнськими) церквами відкрито, у публічному просторі й шляхом консультацій та дискусій, а не прямих директив, а також (2) як вільної та відповідальної діяльності духовенства всіх рівнів у соціальній та, щонайперше, ідентичнісній сфері;

(е) *євангелізація* як критерій дає можливість виявити та охарактеризувати (1) присутність у всіх можливих євангелізаційних формах ідеологізації політичного гатунку, (2) рівень та якість деструктивності для соціуму та національної

безпеки, а відтак й визначення способів запобігання цьому.

Крім усього, концепт «національний паспорт православних церков» слугує засобом вияву і якості ідентичності у фактах документальних норм (у визначальних документах), і їхньої проєкційної дії (у підрядних документах). Важливо, що концепт також виказує деструктивність в її засадовій формі, яка в практиці церковного

життя постає цілою низкою подій, обертаючись різними проявами форм гібридності. У свою чергу, такий підхід постає ще й засобом класифікації функціонування релігії в міжнародних відносинах. У нашому випадку це використання православ'я як духовного впливу на колективну свідомість віруючих, їхню ідентичність задля створення синергійного ефекту у гібридній війні.

Бібліографічні посилання

- Amin, G. Tamer, Smith L. Carol & Wiser Marianne. (2014). Student Conceptions and Conceptual Change: Three Overlapping Phases of Research. *Handbook of Research on Science Education*. eds. Norman G. Lederman & Sandra K. Abell, II(2). New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203097267>
- Atkinson, Paul & Coffey, Amanda. (2011). Analyzing documentary realities. *Qualitative Research*. 3.rd ed. David Silverman, 77-92. London: Sage.
- Casanova, Jose. (2019). Global Religious and Secular Dynamics. *Brill Research Perspectives in Religion and Politics* 1(1): 1-74. <https://doi.org/10.1163/25895850-12340001>
- Clarke, Adele. (2005). *Situational Analysis: Grounded Theory After the Postmodern Turn*. London: Sage
- Hatzopoulos, Pavlos & Petito, Fabio. (2003). The Return from Exile. An Introduction. *Religion in International Relations: The Return from Exile*. Ed. Fabio Petito, Pavlos Hatzopoulos, 1-20. New York: Palgrave Macmillan.
- Hoffmann, Nicole. (2018). *Dokumentenanalyse in der Bildungs- und Sozialforschung: Überblick und Einführung*. Weinheim/Basel: Beltz Juventa.
- Ishchuk, Nataliia & Sagan, Oleksandr. (2020). Confrontation of Orthodox Churches in Modern Ukraine: Reasons, Trends and Prospects of Reconciliation. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. 40(3): 8-33. <https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol40/iss3/4>
- Лларіон, митрополит. (1944). *Ідеологія Української Церкви*. Холм: Свята Данилова Гора.
- Knoblauch, Hubert. (2013). Qualitative Methods at the Crossroads: Recent Developments in Interpretive Social Research [31 paragraphs]. *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research*, 14(3): Art. 12. <https://doi.org/10.17169/fqs-14.3.2063>.
- Krumm, Thomas, Noetzel Thomas & Westle Bettina. (2009). Dokumentenanalyse. *Methoden der Politikwissenschaft*, ed. Bettina Westle, 325-334. Baden-Baden: Nomos.;
- Kubalkova, Vendulka. (2003). Toward an International Political Theology. *Religion in International Relations: The Return from Exile*. Ed. Fabio Petito, Pavlos Hatzopoulos. 79-108. New York: Palgrave Macmillan.
- Mayring, Phillip. (2016). *Einführung in die qualitative Sozialforschung: eine Anleitung zu qualitativem Denken*. Weinheim/Basel: Beltz Juventa.
- Münkler, Herfried. (2002). *Die Neuen Kriege*. Hamburg: Reinbek.
- Rapoport, C. David. (1991). Some General Observation on Religion and Violence. *Journal of Terrorism and Political Violence*. 3(3): 118-139. <https://doi.org/10.1080/09546559108427119>
- RISU [Релігійно-інформаційна служба новин]. (2022). “Статут про управління Української Православної Церкви (з доповненнями і змінами) від 27.05.2022” Last modified 17 липня, 2022. https://risu.ua/statut-pro-upravlinnya-ukrayinskoyi-pravoslavnoyi-cerkvi-z-dopovnenniyami-i-zminami-vid-27052022_n130894
- Scott, Thomas. (2000). Religion and International Conflict. *Religion and International Relations*. Ed. K.R. Dark, 7-24. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Stahl, Matthias. (2010). *Sozialwissenschaftlicher Fachinformationsdienst (soFid). Methoden und Instrumente der Sozialwissenschaften, Band 1*. Ed. Matthias STAHL, Stephan Lorenz, Matthias Groß, Tilo Beckers & Monika Taddicken. Bonn: GESIS – Leibniz-Institut für Sozialwissenschaften.
- Strübing, Jörg, Hirschauer Stefan, Ayaß Ruth, Krähnke Uve & Scheffer Thomas. (2018). Gütekriterien qualitativer Sozialforschung. Ein Diskussionsanstoß. *Zeitschrift für Soziologie*, 47(2): 83-100. <https://doi.org/10.1515/zfsoz-2018-1006>.

- Zinser, Hartmut. (2015). *Religion und Krieg*. Paderborn: Wilhelm Fink.
- Сленський, Віктор. (2013). *Велике повернення: релігія у глобальній політиці і міжнародних відносинах кінця ХХ – початку ХХІ ст.* Львів: Вид-во УКУ.
- Коваленко, Юрій. (2021). *Концепція «відкритого православ'я»: функціональність та перспективи розвитку* [PhD Thesis]. НАН України: Інститут філософії імені Г.С. Сковороди.
- Колодний, А., Филипович Л., Арістова А. (Ред.). (2021). *Релігійні ідентичності в їх сутності і конфесійних виявах: український контекст*. Київ: УАР.
- Колодний, Анатолій. (2019). Національна самоідентифікація України: роль релігійного чинника в її процесах. *Релігійна безпека/небезпека України*. ред. Анатолій Колодний, 19-26. Київ: УАР.
- Колодний, Анатолій. (2019а). Православ'я в Україні – то не все українське православ'я. *Релігійна безпека/небезпека України*. ред. Анатолій Колодний, 81-92. Київ: УАР.
- Колодний, Анатолій. (Ред.). (2019). *Релігійна безпека/небезпека України*. Київ: УАР.
- Копійка, Валерій, Дорошко Микола, Балюк Валентин. (2018). Гібридна війна в сучасних міжнародних відносинах. *Гібридна війна Росії проти України після Революції гідності*. ред. Микола Дорошко, Валентин Балюк. Київ: Ніка-Центр.
- Міщенко, Марина. (2016). Братства XVI–XVII ст. в Україні: біля джерел громадянського суспільства та української національної ідеї. *Історія релігій в Україні*. ред. М. Капралія, О. Киричук, І. Орлевич. Ч.1: Церковна історія. 129-137. Львів: Інститут релігієзнавства філія Львівського музею історії релігії, «Логос», <http://religio.org.ua/index.php/religio/article/view/290>
- Мудраков, Віталій. (2022). Гуманітарна безпека: від проблем галузевого визначення до особливостей дидактичної визначеності. *Феномен безпеки: соціально-гуманітарні виміри*, ред. Віталій Мудраков, 309-331. Хмельницький: ФОП Мельник А.А.
- ПЦУ. (2018) “СТАТУТ Православної Церкви України”. Accessed 15 грудня, 2018. <https://www.pomisna.info/uk/document-post/statut-ptsu/>
- ПЦУ. (2019). “Патріарший і Синодальний Томос надання автокефального церковного устрою Православної Церкви в Україні.” Last modified 21 травня, 2019. <https://www.pomisna.info/uk/document-post/patriarshyj-i-synodalnyj-tomos-nadannya-avtokefalnogo-tserkovnogo-ustroyu-pravoslavnij-tserkvi-v-ukrayini/>
- РПЦ. (1990). “Грамота Алексія Второго, Божиєю милостию Патриарха Московского и всея Руси, митрополиту Киевскому и всея Украины Филарету” Last modified 14 січня, 2009. <http://www.patriarchia.ru/db/text/525418.html>
- Саган, Олександр. (2019). Православ'я як фактор впливу на національну безпеку: український досвід нейтралізації загроз. *Релігійна безпека/небезпека України*. Ред. Анатолій Колодний, 92-99. Київ: УАР.
- Саган, Олександр. (2019а). *Православна церква України: конституювання та перспективи розвитку*. Київ: Інститут філософії НАН України.
- Саган, Олександр. (2021). Українське православ'я в контексті його ідентифікаційних ознак. *Релігійні ідентичності в їх сутності і конфесійних виявах: український контекст*. ред. Анатолій Колодний, Людмила Филипович, Алла Арістова, 122-131. Київ: УАР.

References

- Amin, G. Tamer, Smith L. Carol & Wiser Marianne. (2014). Student Conceptions and Conceptual Change: Three Overlapping Phases of Research. *Handbook of Research on Science Education*. eds. Norman G. Lederman & Sandra K. Abell, II(2). New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203097267>
- Atkinson, Paul & Coffey, Amanda. (2011). Analyzing documentary realities. *Qualitative Research*. 3.rd ed. David Silverman, 77-92. London: Sage.
- Casanova, Jose. (2019). Global Religious and Secular Dynamics. *Brill Research Perspectives in Religion and Politics* 1(1): 1-74. <https://doi.org/10.1163/25895850-12340001>
- Clarke, Adele. (2005). *Situational Analysis: Grounded Theory After the Postmodern Turn*. London: Sage
- Hatzopoulos, Pavlos & Petito, Fabio. (2003). The Return from Exile. An Introduction. *Religion in International Relations: The Return from Exile*. Ed. Fabio Petito, Pavlos Hatzopoulos, 1-20. New York: Palgrave Macmillan.
- Hoffmann, Nicole. (2018). *Dokumentenanalyse in der Bildungs- und Sozialforschung: Überblick und Einführung*. Weinheim/Basel: Beltz Juventa.
- Iarion, mytropolyt. (1944). *Ideolohiia Ukrainskoi Tserkvy* [Ideology of the Ukrainian Church]. Kholm: Sviata

- Danylova Hora. (in Ukrainian)
- Ishchuk, Nataliia & Sagan, Oleksandr. (2020). Confrontation of Orthodox Churches in Modern Ukraine: Reasons, Trends and Prospects of Reconciliation. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. 40(3): 8-33. <https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol40/iss3/4>
- Knoblauch, Hubert. (2013). Qualitative Methods at the Crossroads: Recent Developments in Interpretive Social Research [31 paragraphs]. *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research*, 14(3): Art. 12. <https://doi.org/10.17169/fqs-14.3.2063>.
- Kolodnyi, A., Fylypovych L., Aristova A. (Red.). (2021). *Relihiini identychnosti v yikh sutnosti i konfesiinykh vyjavakh: ukrainskyi kontekst* [Religious Identities in their Essence and Confessional Manifestations: Ukrainian Context]. Kyiv: UAR. (in Ukrainian)
- Kolodnyi, Anatolii. (2019). Natsionalna samoidentyfikatsiia Ukrainy: rol relihiinoho chynnyka v yii protsesakh [National Samoidentification of Ukraine: the Tole of the Police in its Protests]. *Relihiina bezpeka/nebezpeka Ukrainy*. red. Anatolii Kolodnyi, 19-26. Kyiv: UAR. (in Ukrainian)
- Kolodnyi, Anatolii. (2019a). Pravoslavia v Ukraini – to ne vse ukrainske pravoslavia [Orthodoxy in Ukraine is not all Ukrainian Orthodoxy]. *Relihiina bezpeka/nebezpeka Ukrainy*. red. Anatolii Kolodnyi, 81-92. Kyiv: UAR. (in Ukrainian)
- Kolodnyi, Anatolii. (Red.). (2019). *Relihiina bezpeka/nebezpeka Ukrainy* [Religious Security/Insecurity in Ukraine]. Kyiv: UAR. (in Ukrainian)
- Kopiika, Valerii, Doroshko Mykola, Baliuk Valentyn. (2018). Hibrydna viina v suchasnykh mizhnarodnykh vidnosynakh [Hybrid War in Modern International Relations]. *Hibrydna viina Rosii proty Ukrainy pislia Revoliutsii hidnosti*. red. Mykola Doroshko, Valentyn Baliuk. Kyiv: Nika-Tsentr. (in Ukrainian)
- Kovalenko, Yurii. (2021). *Kontseptsiia «vidkrytoho pravoslavia»: funktsionalnist ta perspektyvy rozvytku* [The Concept of “Open Orthodoxy”: Functionality and Prospects for Development] [PhD Thesis]. NAN Ukrainy: Instytut filosofii imeni H.S. Skovorody. (in Ukrainian)
- Krumm, Thomas, Noetzel Thomas & Westle Bettina. (2009). Dokumentenanalyse. *Methoden der Politikwissenschaft*, ed. Bettina Westle, 325-334. Baden-Baden: Nomos.;
- Kubalkova, Vendulka. (2003). Toward an International Political Theology. *Religion in International Relations: The Return from Exile*. Ed. Fabio Petito, Pavlos Hatzopoulos. 79-108. New York: Palgrave Macmillan.
- Mayring, Phillip. (2016). *Einführung in die qualitative Sozialforschung: eine Anleitung zu qualitativem Denken*. Weinheim/Basel: Beltz Juventa.
- Mishchenko, Maryna. (2016). Bratstva XVI–XVII st. v Ukraini: bilia dzherel hromadianskoho suspilstva ta ukrainskoi natsionalnoi idei [Brotherhoods of XVI-XVII Centuries in Ukraine: at the Sources of Civil Society and Ukrainian National Idea]. *Istoriia relihii v Ukraini*. red. M. Kapralia, O. Kyrychuk, I. Orlevych. Ch.1: Tserkovna istoriia. 129-137. Lviv: Instytut relihiieznavstva filii Lvivskoho muzeiu istorii relihii, «Lohos», <http://religio.org.ua/index.php/religio/article/view/290> (in Ukrainian)
- Mudrakov, Vitalii. (2022). Humanitarna bezpeka: vid problem haluzevoho vyznachennia do osoblyvostei dydaktychnoi vyznachenosti [Identity security: from the Problems of Sectoral Definition to the Peculiarities of Didactic Definition]. *Fenomen bezpeky: sotsialno-humanitarni vymiry*, red. Vitalii Mudrakov, 309-331. Khmelnytskyi: FOP Melnyk A.A. (in Ukrainian)
- Münkler, Herfried. (2002). *Die Neuen Kriege*. Hamburg: Reinbek.
- PTsU. (2018) “STATUT Pravoslavnoi Tserkvy Ukrainy” [Statute of the Orthodox Church of Ukraine]. Accessed 15 hrudnia, 2018. <https://www.pomisna.info/uk/document-post/statut-ptsu/> (in Ukrainian)
- PTsU. (2019). “Patriarshyi i Synodalnyi Tomos nadannia avtokefalnogo tserkovnogo ustroiu Pravoslavonii Tserkvi v Ukraini” [Patriarchal and Synodal Tomos of Granting Autocephalous Church System to the Orthodox Church in Ukraine]. Last modified 21 travnia, 2019. <https://www.pomisna.info/uk/document-post/patriarshyi-i-synodalnyi-tomos-nadannya-avtokefalnogo-tserkovnogo-ustroyu-pravoslavnij-tserkvi-v-ukrayini/> (in Ukrainian)
- Rapoport, C. David. (1991). Some General Observation on Religion and Violence. *Journal of Terrorism and Political Violence*. 3(3): 118-139. <https://doi.org/10.1080/09546559108427119>
- RISU [Релігійно-інформаційна служба новин]. (2022). “Статут про управління Української Православної Церкви (з доповненнями і змінами) від 27.05.2022” Last modified 17 липня, 2022. https://risu.ua/statut-pro-upravlinnya-ukrayinskoyi-pravoslavnoyi-cerkvi-z-dopovnenniami-i-zminami-vid-27052022_n130894

- RPTs. (1990). “Hramota Aleksyia Vtoroho, Bozhyeu mylostyiu Patryarkha Moskovskoho y vseia Rusy, mytropolytu Kyevskomu y vseia Ukrainy Fylaretu” [Diploma of Alexy II, Patriarch of Moscow and All Russia by the Grace of God, to Metropolitan Filaret of Kiev and All Ukraine]. Last modified 14 sichnia, 2009. <http://www.patriarchia.ru/db/text/525418.html> (in Russian)
- Sahan, Oleksandr. (2019). Pravoslavia yak faktor vplyvu na natsionalnu bezpeku: ukrainskyi dosvid neitralizatsii zahroz [Orthodoxy as a Factor of Influence on National Security: Ukrainian Experience in Neutralizing Threats]. *Relihiina bezpeka/nebezpeka Ukrainy*. Red. Anatolii Kolodnyi, 92-99. Kyiv: UAR. (in Ukrainian)
- Sahan, Oleksandr. (2019a). *Pravoslavna tserkva Ukrainy: konstytuiuvannia ta perspektyvy rozvytku* [Orthodox Church of Ukraine: Constitution and Prospects of Development]. Kyiv: Instytut filosofii NAN Ukrainy. (in Ukrainian)
- Sahan, Oleksandr. (2021). Ukrainske pravoslavia v konteksti yoho identyfikatsiinykh oznak [Ukrainian Orthodoxy in the Context of its Identification Features]. *Relihiini identychnosti v yikh sutnosti i konfesiinykh vyjavakh: ukrainskyi kontekst*. red. Anatolii Kolodnyi, Liudmyla Fylypovych, Alla Aristova, 122-131. Kyiv: UAR. (in Ukrainian)
- Scott, Thomas. (2000). Religion and International Conflict. *Religion and International Relations*. Ed. K.R. Dark, 7-24. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Stahl, Matthias. (2010). *Sozialwissenschaftlicher Fachinformationsdienst (soFid). Methoden und Instrumente der Sozialwissenschaften, Band 1*. Ed. Matthias STAHL, Stephan Lorenz, Matthias Groß, Tilo Beckers & Monika Taddicken. Bonn: GESIS – Leibniz-Institut für Sozialwissenschaften.
- Strübing, Jörg, Hirschauer Stefan, Ayaß Ruth, Krähnke Uve & Scheffer Thomas. (2018). Gütekriterien qualitativer Sozialforschung. Ein Diskussionsanstoß. *Zeitschrift für Soziologie*, 47(2): 83-100. <https://doi.org/10.1515/zfsoz-2018-1006>.
- Yelenskyi, Viktor. (2013). *Velyke povernennia: relihiia u hlobalnii politytsi i mizhnarodnykh vidnosynakh kintsia XX – pochatku XXI* [The Great Return: Religion in Global Politics and International Relations of the Late XX – early XXI centuries]. Lviv: Vyd-vo UKU. (in Ukrainian)
- Zinser, Hartmut. (2015). *Religion und Krieg*. Padeborn: Wilhelm Fink.

Олександра Миколаївна Несправа

Аспірантка кафедри філософії,
Дніпровський національний університет
імені Олеса Гончара,
пр. Гагаріна, 72, Дніпро, 49010, Україна

E-mail: nesprava@icloud.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0471-054X>

Oleksandra Nesprava

Postgraduate student of the Department
of Philosophy,
Oles Honchar Dnipro National University,
Gagarina ave., 72, Dnipro, 49010, Ukraine

УДК 101.8

ДАНТЕ АЛІГ'ЄРІ ЯК МЕДІАТОР

МІЖ РЕЛІГІЙНО-ФІЛОСОФСЬКОЮ ТА ЦЕРКОВНОЮ ТРАДИЦІЯМИ

Received 15 September 2022; revised 18 October 2022; accepted 10 November 2022

DOI: 10.15421/342217

Анотація

Стаття присвячена аналізу «взаємин» філософії та теології у творах Данте та, на прикладі його творчості, впливу античної філософії на середньовічну теологію. Середньовічні теократичні тенденції, що були пов'язані з надбанням Августина Блаженного та остаточно сформовані у працях Фоми Аквінського, можна тлумачити в епоху Данте як явища недовговічні та залежні від особистих уподобань римських пап. У пошуках мети земного буття Данте занурюється у дослідження людської природи. Його роздуми несуть на собі печатку довгих та болючих переживань за долю батьківщини, яку заповнили міжусобиці. Данте береться обмірковувати шляхи, які б дозволили реалізувати людську єдність, тобто стає на шлях екзистенціального тлумачення людини.

Актуальність дослідження обумовлена проблематикою самого твору, в якому розглядається питання пошуку особистістю шляху, що веде до Істини, моральних критеріїв, що визначають людське життя і людину як істоту. У «Божественній комедії» Данте Аліг'єрі поєднав середньовічні наукові знання, античну філософію, елементи світогляду східних філософських шкіл, релігійне вчення католицької церкви, світову та національну історію. Подібна безліч поєднаних граней робить поему важкою для розуміння сучасної людини. Аналіз філософських навчань, що зустрічаються у творах Данте, дає можливість краще зрозуміти динаміку філософської думки, та запропонувати можливі вирішення сучасних проблем.

Мета статті: дослідити інтелектуальну біографію окремої людини, а також філософсько-теологічно-літературну думку в її історичному розвитку. Методологія отримання нових знань ґрунтується на компаративному методі дослідження.

Наукова новизна: в ході роботи в тексті поеми було відстежено філософські вчення античної та середньовічної епох, елементи світоглядів різних східних філософських шкіл, релігійні вчення католицької церкви. Аналіз показав, що в усіх філософських школах, що зустрілися в поемі, людина не розглядається виключно як матеріальна система, а як складна одухотворена істота, існування якої пов'язано з її вибором. Витоки антропології Данте знаходяться у вченні про «двоїсту істину», зачатки якого у протилежних виглядах містились у доробках близькосхідного аристотеліста Аверроеса та Фоми Аквінського.

Висновки: з точки зору герменевтичного аналізу «Божественну комедію» Данте можна вважати твором про історію конфлікту того часу між філософськими та церковними поглядами на природу людини, який змінився конфліктом у самій церкві багато у чому завдяки тому, що Данте відкрив для християнських інтелектуалів прийняття тези про можливість досягнення остаточно щастя людиною за земного життя. Фактично, він один із перших побудував своєрідну екзистенціальну антропологію, проводячи розрізнення між тілесною (земною) та духовною (божественною) формами існування людини. Використовуючи поетичну мову, Данте розтлумачує розходження філософських та теологічних уявлень про людину і, водночас, розкриває різницю між Східною та Західною Церквою, намагаючись применшити вплив церкви як інституції на християн і, у той же час, розкрити можливість самої людини будувати життя протягом свого земного існування.

Ключові слова: теозис, Данте Аліґ'єрі, Тома Аквінський, Сігер Брабантський, філософія, теологія, авероїзм, розуміння.

DANTE ALIGHIERI AS A MEDIATOR BETWEEN THE RELIGIOUS-PHILOSOPHICAL AND CHURCH TRADITIONS

Abstract

The article is devoted to the analysis of the “relationships” between philosophy and theology in Dante’s works and, on the example of his work, the influence of ancient philosophy on medieval theology. The medieval theocratic tendencies, which were connected with the inheritance of St. Augustine and finally formed in the writings of Thomas Aquinas, can be interpreted in Dante’s era as short-lived phenomena and dependent on the personal preferences of the Roman popes. In search of the purpose of earthly existence, Dante immerses himself in the study of human nature. His reflections bear the stamp of long and painful experiences for the fate of his homeland, which was engulfed in civil strife. Dante undertakes to consider the ways that would allow the realization of human unity, that is, he sets out on the path of existential interpretation of man.

The relevance of the study is determined by the problematic of the work itself, which examines the question of the individual’s search for the path leading to the Truth, moral criteria that define human life and man as a being. In the “Divine Comedy” Dante Alighieri combined medieval scientific knowledge, ancient philosophy, elements of the worldview of Eastern philosophical schools, religious teachings of the Catholic Church, world and national history. Such a multitude of connected faces makes the poem difficult for a modern person to understand. The analysis of philosophical teachings found in Dante’s works makes it possible to understand the dynamics of philosophical thought and to propose possible solutions to modern problems.

The purpose of the article is to investigate the intellectual biography of an individual person, as well as philosophical-theological-literary thought in its historical development. The methodology of obtaining new knowledge is based on the comparative research method.

Key words: *theosis, Dante Alighieri, Thomas Aquinas, Siger of Brabant, philosophy, theology, Averroism, understanding.*

Вступ

Вивчення ранньої італійської літератури, яка розвивалася на основі західноєвропейської, арабської культури та філософії, вимагає паралельного дослідження з філософської та літературної точок зору, як того вимагає взаємне переплетення (або накладання) двох культур. Таке об’єднання або змішання культур і відповідних бібліотек передбачає необхідність дослідження, аналізу та тлумачення відповідності виразів, понять і термінів, присутніх у різних літературних і філософських творах. Насправді репрезентація аристотелівської та авероїстської доктрини в літературних творах прихована алегоріями, фігурами, символами чи удаваністю, щоб не спровокувати ще більш серйозний конфлікт між філософією та церквою (римсько-християнською вірою), який, як ми знаємо з історії, часто з суто інтелектуальної сфери переходив до безпосередньо особистих історій (згадайте тільки Джордано Бруно).

Саме тому, особливо після засудження католицьким єпископом Етьєном Тамп’є у 1270

і 1277 роках, література була паралельною традицією філософії в областях, не пов’язаних з інституційними місцями, доки не стала автономною точкою відліку та/або культурними інноваціями [Жильсон 2004]. Гальярді пояснює: «У поезії чи прозі мова пристосовується до репрезентації думки, яка за своєю природою віддає перевагу основним схемам силогізму та quaestio. Трактат чи діалог, вірш чи простий сонет здатні повідомити про дуже великі простори доктрини. Поетична форма може відтворювати всі елементи філософської думки, зберігаючи власну специфіку. [...] філософія перестає бути окремим і самодостатнім знанням і знаходить згоду з іншими мовами та темами людського співіснування» [Gagliardi 1998: 9], отже, також з поезією та прозою.

Для того, щоб (принаймні частково) розкрити складну діалектику між філософією та формою дискурсів в літературних текстах, необхідно вдатися до прискіпливої текстової археології. Теорія рецепції (лат. *receptio* – прийняття, сприйняття) розглядає проблеми

художнього сприйняття, а також смислову парадигму «автор – текст – читач», у якій головна роль у пізнанні, осмисленні, інтерпретації літературного твору відводиться саме читачеві (реципієнту), що виступає суб'єктом сприймання і створює «власний твір». За словами Г.Сивоконя, «феномен сприймання – не менш складний, аніж саме творення літератури» [Сивокінь 1971]. Адже відомо, що художній твір виникає як результат співтворчості творця і реципієнта, що ведуть між собою уявний діалог. Реципієнт має сприймати текст із певною підозрою, сумнівом, навіть якщо він здається кодифікованим/сформульованим чітко, оскільки це може бути лише ілюзія ясності (близькість тексту та/або код відправника); з цієї причини одержувач повинен поставити висловлювання (повідомлення), принаймні на мить, під сумнів, що означає сприйняття його так, ніби воно було закодовано для одержувача невідомим чином, відмінним від його вже прийнятих кодів.

Ця перспектива відображає первинну обмеженість інтерпретацій творів Данте Аліґ'єрі, а також інших середньовічних авторів або, загалом, хронологічно більш віддалених від нашого часу, чия поетика та ідеології, різноманітно та свідомо приховані в тексті, та є важкими для розуміння читача. Зовнішня форма віршів і прози здавалася настільки знайомою – за мовою, за експресивною близькістю тощо, – що цей факт не викликав загальної підозри, і це спричинило різноманітні аналізи та тлумачення, які були поверхневими (можна сказати, тлумаченнями, які були радше змістовними), а не глибокими через скрупульозне вивчення не лише самого оригінального твору, але й різних теологічних та філософських доктрин, які імпліковані в тексті.

Тому, якщо історіографія літератури, переважно XIII ст., поділяє та окремо вивчає літературу та філософію, то це не зовсім прийнятний підхід, оскільки справжня філософічність заперечується та затьмарюється. Поетична (літературна) філософія є найближчою до особистості, вона відображає період суперечок між християнськими філософами та теологами, вона не є суто абстрактним трактуванням, а розкриває інтелектуальну біографію окремої

людини, а також філософсько-теологічно-літературну думку в її історичному розвитку, єдині й унікальні поетологічні рішення (чи пропозиції) історичної ситуації авторів і те, як вони активно брали участь, хоча й таємно, у конфліктах того часу.

Позиція Данте

Глибокі зміни, спричинені приходом на християнський Захід греко-арабської філософії, також вплинули на такого інтелектуала, як Данте, який виступив посередником та примирником у конфлікті того часу. Це «завдання» розвивається протягом усієї творчості автора, починаючи з його ранніх віршів і продовжуючи у збірці творів «Нове життя»; позиції уточнюються і кристалізуються в «Бенкеті», а «Божественна комедія» представляє остаточне рішення, що відображає філософсько-літературні ідеї примирливого типу [Gagliardi 1991: 54-55].

«La Vita Nuova» (італ. «Нове життя») Данте проголошує неможливим побачити Бога в житті досконало відповідно до Томи Аквінського. Але це не лишає людину можливості стати досконалою, проте це не буде «остаточною досконалістю» [Gagliardi 1992: 84]. Образ, розвинений у «La Vita Nuova», приводить Данте до неоплатонічної доктрини: розум прихідне знання виходить від Бога до людини, просвітлює її своєю мудрістю, але в цей момент, коли вона досягає «божественної» мудрості, навіть якщо вона опосередкована, вона перестає бажати Бога, задовольняючись даром мудрості, даним їй Розумом. Іншими словами, людина залишається «прив'язаною» до Розуму, забуваючи про Бога.

«Convivio» (буквально «Бенкет» мудрості, метою якого було примирення учасників, духовенства та мирян), написане після вироку 1277 року, має тлумачитися з урахуванням його наслідків. У чотирьох трактатах розкривається частина інтелектуальної біографії Данте, через яку можна прочитати розвиток його примирливого проєкту. Як висловлено в першому трактаті, починаючи з аристотелівської тези, прийнятої пізніше Аверроесом, сенс життя полягає в науці, а роль людини полягає в удосконаленні себе в науці (тобто потрібно намагатися пізнати все), оскільки в

ній людина знаходить остаточне щастя (Conv. I,1,1). Людина прагне до інтелектуальної досконалості, тому що інтелект представляє її найвищу досконалість. Данте стверджує, що кожна людина від природи схильна до бажання знати; однак бажання та його здійснення за допомогою власної людської сили (тобто бажання стати досконалим, подібним до Бога у знанні за допомогою власної людської сили) є намаганням людини вийти за окреслені межі. Прикладом цих спроб є такі епізоди як вчинок Люцифера, спроба поставити себе на місце Бога; перший гріх Адама і Єви; намір Улісса вийти за Геркулесові стовпи, тобто подолати межу, позначену Богом, за яку заборонено виходити. І такий погляд не узгоджується з християнством [Gagliardi 1994].

Щоб уникнути цього еретичного висновку, у другому трактаті Данте перестає бажати (згідно з Аверроесом, людина повинна бажати досконалості аж до моменту становлення, тобто до свого обоження, і бажання не може припинитися з її власної волі): відбувається перехід від бажання до не-бажання. Тому авероїстичну тезу замінює неоплатонічна теза Авіценни: людина не може своїми власними здібностями досягти упродовж життя інтелегібельного пізнання окремих субстанцій, але їх світло випромінюється людині, її розуму, та знання про ці субстанції передається разом із ним. Людина пасивно приймає їхнє світло (тобто чесноти та знання; дари Святого Духа). Отже, знання зумовлене просвітленням.

Висхідний шлях до Бога (лат. *itinerarium mentis in Deum*; західний світський інтелектуалізм) був замінений низхідним принципом еманатії, знання від інтелегібельних субстанцій (ангелів). Життя отожднюється з використанням інтелекту, і Данте відкидає будь-яку іншу мету, окрім науки (на цьому етапі кінцевою метою людини є не Бог). Оскільки матерія протистоїть баченню трансцендентності, вона встановлює потребу у вірі (Conv. II, VIII, 14-15). Ніжна жінка – це філософія (наука) як посередник моральної та інтелектуальної досконалості. У той же час Данте висуває аргумент, спрямований на компроміс: зберегти непорушним християнський догмат про досягнення остаточного щастя (блаженства)

лише після смерті та підтримати і знайти вказівку на пізнання авероїстичного цілого.

У третьому трактаті Данте розвиває авіценівський неоплатонізм (остаточно відкинутий у Conv. IV, XXI) і являє собою хвалу мудрості, яка для автора є вищою досконалістю людини. Відповідно до Данте, людина бажає тільки в межах свого власного виду, вона не намагається вийти за людські межі – Данте намагається знайти згоду між філософією та церквою: у земному житті він може досягти лише щастя, даного наукою (так зване «*riccio bene*», маленьке добро). Різниця між остаточним щастям у загробному житті та інтелектуальним щастям знання полягає лише в тривалості – перше вічне. У питанні про можливість долучитися до райського блаженства з'ясовується привілейоване становище філософів, які вважаються елітою, оскільки не кожен здатний трансгуманізувати себе, тобто бути здатним пізнати все.

У четвертому трактаті Данте розробляє різні питання (шляхетність походження має божественне походження, проте кожен дворянин відповідає за своє становище і повинен заслужити його, працюючи на загальне благо, тобто в суспільстві; він розмірковує про етику та достатність моральних чеснот), проте він не завершує роботу, яка включала п'ятнадцять розділів, усвідомленням частин поза католицькою доктриною. Робота ще не бере до уваги потребу людського спасіння, після первородного гріха, відкуплення Христа – увесь «*Convivio*» носить ознаки пелагіанства, еретичного руху, згідно з яким людина може врятувати себе власними силами і не потребує спокути Христа, благодать дається їй лише для полегшення (про це говорить алегорія Катона і Марції, яка демонструє, як душа повертається до Бога лише власними моральними силами; Conv. IV) [Gagliardi 1994].

«Божественну комедію» (італ. «*La Divina commedia*») можна визначити як переосмислення *Convivio*: герої та вирази повертаються, але фундаментальна зміна відбувається в інтелектуальній перспективі, яка наближає філософа до християнина. Наразі спасительна функція Христового викуплення стає основою есхатології щастя. Данте піддає критиці

свої попередні погляди і на тлі власного шляху до спасіння створює інший шлях для людства: особистий досвід автора, в якому відображено конфлікт між філософами та християнською вірою, стає внутрішньою структурою твору. Зміна перспективи бачиться у введенні незмінного знаряддя для спасіння – божественної благодаті. Данте «передбачає перевірку особистої позиції, яка не збігається ні з позицією Томи Аквінського, ні з офіційною позицією Церкви [Gagliardi 1994].

Прочитання вірша відбувається через розрізнення, таким чином, поетичний і філософський текст стає інтелектуальним і релігійним предметом, ідею якого не так легко ідентифікувати». [Gagliardi 2014: 30] Гальярді наголошує на важливості герменевтичного підходу, як «цінного інструменту, якщо він заснований на системі об'єктивних даних, упорядкованих по всьому тексту» [Gagliardi 2014: 30].

Виникає питання, якими засобами досягти неба і як створюється система, на вершині якої лежить принцип, який упорядковує все. Данте віддає себе в розпорядження досвіду, який походить від божественної волі (яка є непередбачуваною). Дверима, що відкривають небо для автора, є Марія – визначаючи потребу керівництва, накладається межа на людську волю, щоб не вийти за божественну межу «за власною волею», а також не ігнорувати важливість присутності Христа. (“Matto è chi spera che nostra ragione / possa trascorrer la infinita via / che tiene una sostanza in tre persone. / State contenti, umana gente al quia; / ché, se potuto aveste veder tutto, / mestier non era parturir Maria”; Pg III, 34-39). [Закрито й іншу людям таїну; Збагнуть її лиш дурня вабить мрія!; Як три особи містять суть одну.; Тому й лишайся, людський роде, з quia!; Якби ти міг здійснити свої ждання.; То понести не мусила б Марія.]

Людський інтелект не може своїми силами досягти бачення Бога і блаженства, інакше народження Марії було б марним, отже, і спокута Христа.

Встановлюється співпраця між волею Божою та людською, між наукою та благодаттю, між розумом людини та божественним провидінням, що веде до щасливого кінця – ба-

чення Бога наприкінці твору – як реалізації божественної волі. Данте використовує «навчання Томи Аквінського для особистого проєкту, який кладе край війні між філософією та християнською вірою» 31 і поєднує досвід і письмо – ми можемо говорити про перші кроки до гуманізму, який об'єднує віру та науку, і не заперечує «гідність» земного інтелектуального життя.

Представляючи свій власний досвід, а не абстрактні ідеї, окреслюється більша достовірність думки: його досвід протягом твору, стає пророцтвом, яке має бути проголошено кожному, щоб не втратити надію на бачення Бога в житті [Gagliardi, 2014: 30].

Питання презумпції

Парадоксальною є позиція презумпції філософів, яка вважалася гріхом, гідним за судження в пеклі (Улісс, Геріон), але решта твору розгортається так, ніби це було *in fieri* (італ.»в гніві»), а Данте, говорячи про власну самовпевненість, проте в своїй ідеологічній еволюції, він узгоджує її з християнством (Par. VII, 103-111), щоб мати опору і узгодити шлях до Бога з людською силою і благодаттю. У цьому дехто бачить витіснення конфлікту, який став міжрелігійним свідченням наявності незалежної дороги до Бога власними силами. Зв'язок між презумпцією та благодаттю можна побачити в терцеті: “Dunque a Dio convenia con le vie sue / riparar l'omo a sua intera vita, / dico con l'una, o ver con amendue” (Par. VII, 103-105). [І мусив Бог покінчити з гріхами; Й вернуть людині повноту буття; Чи то одним, чи то двома шляхами.]

Бог з потреби відновив людину до її докональності своїми власними шляхами (або одним, або обома), і він не спасе людину, якщо вона не бажає бути спасенною, без своєї волі, схильної до спасіння – божественна благодать окремо не допоможе людині піднятися до Бога, без зусиль самої людини. Усіх доріг до Бога було б недостатньо, якби Христос спочатку не втілювався з усім смиренням (Par. VII, 112-120).

[З початку світла по останню тьму; Ні разу не прийшло ще, засіявши; Таке й не прийде рівного йому.; Бог щедрість вищу виявив, оддавши; За порятунок ваш себе всього; Ніж

просто б вам гріхи всі оставлявши; Не досить справедливості того; Було б, як не принизився б смиренно; Син Божий до влюдинення свого.]

Це аналогія до томістичної концепції людського спасіння через викуплення Христа шляхом повернення людини до «первозданної» природи, яка передує первородному гріху. «Данте додає велику частину людської самовпевненості, щоб сприяти повному успіху подорожі людського розуму до божественного бачення» [Gagliardi 2014: 63].

Християнські богослови пропонують, як ліки від самовпевненості, рясну божественну благодать, посередником якої є Христос, щоб людина могла прийняти її достатньо для досягнення своєї мети або, можливо, прийняти правильну кількість, яка відповідає її можливостям – якщо хтось думає досягти бачення Бога, як Данте, йому потрібна дуже велика благодать через природу його мети. Проте доступна благодать є небезпечною у тому сенсі, що можна нескінченно черпати її, намагаючись врівноважити величезну зухвалість і потурати собі. Це є причиною обмежень теологів: Бонавентура обмежує це відповідно до призначення індивіда: «Як той, хто йде до річки з вазою, він знаходить воду, приготовлену без міри, навіть якщо він бере міру через обмеженість [D'Aquino 2006: 504]. «Тома Аквінський прямо стверджує, що з нього не можна черпати безмежно: «...здатність кожної істоти обмежена, тому навіть якщо вона може отримати нескінченне благо через знання, любов і плоди, все одно істота не може отримувати це добро нескінченно. Отже, кожній створеній істоті властиво мати відповідно до її виду, природи та певною мірою до своїх здібностей» [D'Aquino 2006: 503].

Обмеження богословів можуть бути подолані через Христа, тому що, згідно з Аквіном, божественна благодать міститься в ньому в достатній мірі, щоб побачити Бога [Gagliardi 2014: 241]. Данте долає межу за допомогою формулювань про те, що Бог дав йому рясну благодать, настільки, що він міг наповнити нею не лише «Бенкет» та «Нове Життя», а й «Божественну Комедію»: Бог дав йому «великий розум» (Purg. XXX, 109-117). Він має

стільки благодаті, скільки його самовпевненість несе, враховуючи, що Данте вірить у свої інтелектуальні здібності, які забезпечать його відповідною кількістю впевненості, щоб він міг отримати достатню кількість благодаті, щоб досягти кінця. Уявлення про благодать залежить не від гріховності чи чистоти людини, а й від її зусиль (інтелектуальних здібностей).

Питання теозису між західною та східною теологією

Суттєва відмінність між західною та східною християнською теологією полягає в тому, що остання базується на блаженстві вже тут, на землі. Теозис (θέωσις), тобто обожнювання, — це повне перетворення (трансгуманація) людини, уподібнення Богові, участь людини в божественній природі, злиття / союз / об'єднання істоти з Богом (не ставши одним), увійшовши в сопричастя з Пресвятою Трійцею, ставши «причасником божественної природи».[Origen, 2008] Теозис означає через божественну благодать стати тим, ким Христос є за своєю природою.

У східнохристиянській концепції цей процес не означає поміщення людини на місце Бога чи заміну її, як у стародавній традиції, «обоження» князів, царів, імператорів, а наближення людини до Бога. Це процес, який відбувається після смерті, але який має відбуватися протягом життя або який починається вже під час земного життя, щоб бути доведеним до досконалості в іншому, після тілесної смерті. Це характеристика блаженства, яку ми знаходимо в «Божественній комедії».

Концепція обожнення, присутня в церкві з перших століть, порівнюється в текстах візантійської та християнської православної літургії. Перші натяки знаходимо в Біблії, вона представлена в багатьох трактатах і текстах отців Грецької Церкви, Іриней Ліонський (бл. 135-202) і Афанасій Александрійський (бл. 295-373). Згідно зі східною християнською церквою, теозис складається з кінця та повноти життя. У книзі Катехизм Католицької Церкви;)[Компендіум, 2008] ми також знаходимо цитату Фоми Аквінського про обожнювання: Оскільки єдинородний син Божий хотів, щоб ми брали участь у його божественності, він

прийняв нашу людську природу і зробив Себе людиною, щоб люди могли стати подібними до Бога. Наявність наведеної вище цитати західного теолога є доказом знання концепції теозису в Західній Європі.

Трихотомічна концепція людини Східної Християнської Церкви починається з образу людини, утвореного тілом, душею і Духом. Останній присутній в людині безперервно – змінюється лише його зв'язок з тілом і душею. Завдяки цій концепції ми можемо говорити про зв'язок людині між людською та божественною природою. Схоластично кажучи: людина, позначена гріхом, представляє теозис у силі, тобто зв'язку із Духом у силі, тоді як вже зазначена людина (обоженна, трансгуманізована) представляє обоження в дії. Так обоження означає прийняття божественної природи від людини, але не заміну своєї власної людської природи: людське Я зберігає свою автономію, воно не зливається з Духом, щоб утворити єдине буття та єдину свідомість. У латинській теології (Західна Церква), Аквінський описує цей «акт» як випадковий зв'язок божественної природи з людською природою в самій людині [Компендіум 2008].

Людина, вчинивши гріх, втратила свою цілісність, зруйнувала свою природу, божественний образ, який був її частиною. З цієї причини серед понять, які часто зустрічаються в літургійних текстах, ми знаходимо такі вислови, як «реінтеграція», «зцілення», «просвітлення», «перетворення», «метаморфоза» людини. Можна виявити, що вони є частиною теозису [Компендіум 2008].

Папа Іван Павло II також торкався поняття «обожествлення» в апостольському листі *Orientalis lumen* 1995 року: «Є деякі риси духовної та богословської традиції, спільні для різних Східних Церкв, які відрізняють їхню чутливість щодо абсолютних форм, передачі Євангелія на західних землях. [...] У обоженні і особливо в таїнствах східне богослов'я приписує дуже особливу роль Святому Духу: силою Духа, який живе в людині, обоження починається вже на землі, створіння преображується і Царство Боже відкривається. [...] Вчення каппадокійських отців про обоження увійшло в традицію всіх Східних Цер-

ков і є частиною їхньої спільної спадщини. [...] Це богослов'я обоження залишається одним із надбань, особливо дорогих для східнохристиянської думки [Giovanni 1995].

Метою східного християнина є участь у божественній природі через причастя до таємниці Пресвятої Трійці. Ворожіння не є результатом людських заслуг (як видно з епізоду Данте про Улісса), а безкоштовним божественним даром, незважаючи на те, що людські зусилля та воля є незамінними.

Розп'яття Христа було необхідним для спасіння людини: його смерть була мостом між ним та грішниками і є знаряддям нашого обоження. Спочатку Христос упокорився і став «людиною», потім відкрився шлях для людини, щоб піднятися до Бога, з'єднатися з Богом в собі.

Данте робить те саме: спочатку він упокорився в пеклі, щоб згодом піднятися в чистилище, через спокуту, в рай; на відміну від *Convivio*, він усвідомлює неодмінну умову відкуплення Христа, яке відновило відстань між Богом і людиною після первородного гріха; і створює образ співпраці між людською волею і божественним, що закінчується обоженням у житті (вічне можливе лише після смерті). Іншою фундаментальною умовою є хрещення, яке представляє початок життя в Дусі, тобто початок обожествлення. Данте знову хреститься, в земному раю, в річці Лета після очищення, щоб піднятися до Бога.

Отже, кінець людського життя полягає не в «маленькому щасті» інтелектуального знання (як стверджується в *Convivio*), а в обоженні, у баченні Бога, в єдності з Богом, яке відбулося через божественну благодать і Духа, що живе в людині. Божественна благодать є даром і не залежить від людського інтелекту - людина не заслуговує на неї автоматично, будучи розумною, знаючи все можливе. Третя пісня *Paradiso* нагадує саме цю концепцію Східної Церкви.

У Східній Церкві збереглася концепція обожествлення людини як основи і мети людського життя, а Західна Церква її відкидає. «Божественна комедія» відображає цю різницю, тому що вона показує західний (латинський) світ як фальшиво вільний, керований

земними інституціями, і, в той же час, твір є єдиним вираженням «дозволеного» обоження, в якому вказівка символізує кінець земного і посмертного життя. Комедія містить в собі реакцію на події того періоду, розкриваючи важкі часи: придушення свободи, інституційне управління суспільством, ментальна замкнутість, тоді як література – як у поезії, так і в прозі – зберегла чинність своєї функції репетування/голосу у світі, правда без урахування послідувачих реакцій, позитивних чи негативних.

Апостол Яків просить Данте розкрити досвід раю у своєму творі, навіть якщо його слова не сприймаються позитивно (Par. XVII, 124-132; але той самий аргумент також зустрічається в інших місцях, наприклад, коли Беатріче попросили Данте записати його слова буквально, навіть якщо він не розуміє їх досконало, (Purg. XXXIII, 79-84). Джакомо закликає Данте не звертати уваги на негативну реакцію, тому що його твір виражає правду: усунувши всю прекрасну поетичну неправду, всю алегорію, він повинен розкрити перед читачам все, що він пережив і побачив, щоб розкрити можливість обоження ще під час земного життя і таким чином гідно оцінити життя та надати мету, що полягає в досконалості.

У різноманітні доктрини обоження між Сходом і Заходом і в тому, що Данте віддає перевагу думці, що земне життя не обмежується лише тимчасовою зупинкою, ми бачимо переконання та позицію Данте, його намагання надати сенс життю на землі та примирити науку і віру, надаючи гідність людині.

Узгодження доктрин

Репрезентація доктринального примирення конфлікту представлена в Раю. Цьому сприяє сама природа місця, де загалом не може існувати розбіжностей. Примирення відбувається між Томою Аквінським і Сігером Брабантським (далі Сігієрі), прихильником аверроїзму. Сігієрі представляє філософське бачення Бога, і необхідно, щоб він був поруч з Томою, тим, хто заперечує можливість бачення Бога в житті, щоб подорож Данте мала щасливий результат. Щоб досягти бачення Бога, ці дві позиції повинні узгоджуватися. Гальярді наголошує на тому факті, що «той,

хто навернений до доктрини іншого, є не Сігієрі, а Тома. Тома виправдовує Сігієрі за його потребу досягти бачення Бога перед смертю. Виправдання відбувається через Святого Августина. Гарне поєднання, яке враховує всі рівні конфліктності того часу» [Gagliardi 2002: 290].

Данте ставить Сігієрі останнім в ряді християнських інтелектуалів. Тома Аквінський представляє себе учнем Доменіко та Альберто Маньо та розповідає про історію, у якій вони конфліктували з Сігієрі, а тепер погоджуються. Їх місце зустрічі, тобто спільний шлях пізнання, представлений як погляд і відображення двох: Томмазо бачить Данте в дзеркалі очей Сігієрі, як Данте бачить Томмазо. Це передумова у формі когнітивного діалогу, щоб пояснити, чому Сігієрі необхідний для Данте у конфігурації християнської доктрини: він повинен інтегрувати бачення Бога живої людини, яке скасоване Томою з християнської точки зору [Gagliardi 2002: 290].

Аліг'єрі встановлює умови для досягнення бачення Бога через Августина. Ключовим вираженням розуміння і виправдання Томи є фраза Сігієрі: «Вважав смерть занадто пізнім даром» (Par. X, 133-138). Християнин, коли йому здається, що смерть надто повільна і далека, щоб він міг побачити Бога, бажає кінця і досягнення блаженства в житті: «Це шлях містичного аскетизму. Таким чином Томмазо пояснює та виправдовує потребу Сігієрі бачити Бога... поза межами аверроїстського тексту, але, звичайно, не проти» [Gagliardi 2002:291]. Сігієрі в тексті Данте представлений як той, хто намагається передбачити Боже бачення в житті і тому бажає його кінця.

Для того щоб Данте продовжував шлях до бачення Бога, Томмазо повинен думати як Сігієрі разом із Августином. Данте повинен перетворити думку Томмазо, щоб мати можливість запропонувати проєкт примирення. У похвалі Сігієрі він визнає необхідність передбачити беатифікаційне бачення в житті - це необхідна згода на історичному та доктринальному рівні, щоб подорож Данте мала сенс [Gagliardi 2002: 292].

Св.Августин надає християнського значення аверроїстичній доктрині та потребі Сі-

гієрі в книзі «De doctrina christiana», де він розглядає любов як виключний зв'язок між людиною та Богом: «Frui Deo є лінгвістичним ключем виключного піднесення до божественного через любов, щоб мати можливість насолоджуватися Богом в абсолютній обітничці щастя, до якої людина повинна цілковито прагнути» [Gagliardi 2002: 291].

Бажання кінця для тих, хто далекий від смерті і, отже, від Бога можна інтерпретувати як акт любові, щоб зробити подорож коротшою: «... ангели [...] щасливі, тому що вони насолоджуються тим, чим ми теж хочемо насолоджуватися; і скільки в цьому житті ми насолоджуємося неясним чином, як у дзеркалі, тим терплячіше ми переносимо відстань і тим палкіше бажаємо кінця» [Sant'Agostino 1994: 55].

Любов стає знаряддям для досягнення Бога, щоб насолоджуватися земним блаженством, яке, за святим Августином, є безперервним із тим у потойбіччі.

Примирення між двома ворогами реабілітувало містицизм, раніше скасований Томою в християнстві. Спроба Данте подолати «заборону» Томи бачити Бога (тобто заперечити томізм) призводить до відновлення августинської та містичної віри, в якій людина має безпосередні стосунки з Богом, тому Данте увійшов у своїх творах на шлях блаженства філософів, перетворюючи його на християнське блаженство, пропонуючи гармонію розуму та згodu віри. Згодом він досягає своєї мети – привести філософів до блаженства особистими зусиллями та благодаттю.

Висновки

«Божественна комедія» є четвертою спробою Данте знайти шлях примирення конфлікту між філософією та церквою щодо кінцевої мети людини, бачення Бога та можливості її досягнення протягом земного життя. Зміну позицій автора можна побачити в розвитку його творів: Пекло представляє простір для виправдання інтелектуальних гріхів Данте,

представлених у попередніх творах Convivio і Vita Nuova засуджені в Divina Commedia. Незважаючи на це, з аналізу тексту здається, що Данте досягає бачення Бога завдяки своїм інтелектуальним здібностям, до яких додається божественна допомога у вигляді божественної благодаті. Він потрапляє в земний рай один, завдяки розуму і чеснотам, які він сам випромінює, що означає оновлення первісних чеснот (як Адам і Єва перед вчиненням гріха) – Вергілій веде його до місця, де він знаходить справжнє блаженство, тільки він не може зупинитися на цьому і тому досягає остаточного щастя тільки на короткий час [Sant'Agostino 1994: 55].

Сходження до Бога починається за допомогою Вергілія (символ філософської мудрості), продовжується Беатріче (божественна наука), але остання сходинка збережена для Діви Марії, посередниці благодаті. Данте приходить до бачення Бога в гармонії, науці та благодаті. У «Божественній Комедії» Данте представляє інтелектуальну та релігійну реформу, ставши головним героєм, щоб довести справедливість своєї революційної та реформаторської роботи, у якій він прагне підвищити гідність людства, відкривши шлях, яким він подорожував раніше – Данте повертає гідність людини в гуманістичному дусі.

«Божественну комедію» можна вважати, з точки зору герменевтичного аналізу, твором про історію конфлікту того часу між філософією та церквою, який змінився конфліктом у самій церкві завдяки тому, що Данте відкрив для християнських інтелектуалів прийняття тези про можливість досягнення остаточного щастя за земного життя. Данте тлумачить, використовуючи народну мову, філософію та теологію, мову поезії, і водночас представляє різницю між Східною та Західною Церквою, намагаючись применшити правління церкви як інституції над християнами та гідно оцінити життя та людину вже протягом життя.

Бібліографічні посилання

- Catechismo della Chiesa Gattolica*. (2005). Compendio. Milano: Edizioni San Paolo.
- Corti, M. (2003). “*Campi di tensione*” e “*campi semantici mobili*” nella cultura del Duecento, in *Scritti su Cavalcanti e Dante*. Torino: Einaudi.
- D’Aquino, Tommaso. (2006). *Compendio di teologia. I grandi filosofi*. Milano: Il Sole 24 ore.
- Gagliardi, A. (1992). *Ulisse e Sigieri di Brabante*. Catanzaro: Pullano.
- Gagliardi, A. (1994). *La tragedia intellettuale di Dante*. Convivio, Catanzaro: Pullano.
- Gagliardi, A. (1998). *Scritture e storia: averroismo e cristianesimo*. Soveria Mannelli-Rubbettino.
- Gagliardi, A. (2002) *Tommaso d’Aquino e Averroè. La visione di Dio*. Catanzaro: Rubbettino.
- Gagliardi, A. (2014). *La commedia divina di Dante. Tra Averroè e Cristo*. Soveria Mannelli-Rubbettino.
- Giovanni Paolo II. (1995). *Orientale lumen*. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.maranatha.it/Testi/GiovPaoloII/Testi4page.htm> (дата звернення 13.09.22)
- Leaman, O. (1991). *La filosofia islamica medioevale*. Bologna: Mulino.
- Sant’Agostino. (1994). *L’istruzione cristiana*. Milano, Mondadori.
- Бахтин, М. (1986). *Эстетика словесного творчества*. М.: Искусство.
- Жильсон, Э. (2004). *Философия в средние века: От истоков патристики до конца XIV века* М.: Республика.
- Компендіум. *Катехизм Католицької Церкви*. (2008). Львів: Свічадо. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://credo.pro/2013/05/108696> (дата звернення 12.09.22)
- Ориген. (2008). *О началах. Против Цельса*. СПб.: Библиополис.
- Сивокін, Г.М. (1971). *Художня література і читач. З досвіду конкретно-соціологічних спостережень*. Київ: Наук. думка.

References

- Bahtin, M. (1986). *Estetika slovesnogo tvorcestva [Aesthetics of Verbal Art]*. М.: Iskusstvo. (in Russian)
- Catechismo della Chiesa Gattolica*. (2005). Compendio. Milano: Edizioni San Paolo. (in Italian)
- Corti, M. (2003). “*Campi di tensione*” e “*campi semantici mobili*” nella cultura del Duecento, in *Scritti su Cavalcanti e Dante*. Torino: Einaudi. (in Italian)
- D’Aquino, Tommaso. (2006). *Compendio di teologia. I grandi filosofi*. Milano: Il Sole 24 ore. (in Italian)
- Gagliardi, A. (1992). *Ulisse e Sigieri di Brabante*. Catanzaro: Pullano. (in Italian)
- Gagliardi, A. (1994). *La tragedia intellettuale di Dante*. Convivio, Catanzaro: Pullano. (in Italian)
- Gagliardi, A. (1998). *Scritture e storia: averroismo e cristianesimo*. Soveria Mannelli-Rubbettino. (in Italian)
- Gagliardi, A. (2002) *Tommaso d’Aquino e Averroè. La visione di Dio*. Catanzaro: Rubbettino. (in Italian)
- Gagliardi, A. (2014). *La commedia divina di Dante. Tra Averroè e Cristo*. Soveria Mannelli-Rubbettino. (in Italian)
- Giovanni Paolo II. (1995). *Orientale lumen*. Retrieved September 13, 2022 from <http://www.maranatha.it/Testi/GiovPaoloII/Testi4page.htm> (in Italian)
- Kompndium. Katekhizm Katolic’koї Cerkvi [Compendium. Catechism of the Catholic Church]*. (2008). L’viv: Svichado. Retrieved September 12, 2022 from <https://credo.pro/2013/05/108696>
- Leaman, O. (1991). *La filosofia islamica medioevale/* Bologna: Mulino. (in Italian)
- Origen. (2008). *O nachalah [On the Beginnings]*. SPb.: Bibliopolis. (in Russian)
- Sant’Agostino. (1994). *L’istruzione cristiana*. Milano, Mondadori. (in Italian)
- Sivokin’, G.M. (1971). *Hudozhnya literatura i chitach. Z dosvidu konkretno-sociologichnih sposterezhen’ [Fiction and the Reader. From the experience of specific sociological observations]*. Kiiv: Nauk. dumka. (in Ukrainian)
- Zhil’son, E. (2004). *Filosofiya v srednie veka: Ot istokov patristiki do konca XIV veka [The Philosophy in the Middle Ages]*. М.: Respublika. (in Russian)

EPISTEMOLOGICAL STUDIES IN PHILOSOPHY,
SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ISSN 2618-1274 (Print), ISSN 2618-1282 (Online)

Journal home page: <https://visnukpfs.dp.ua/index.php/PFS/index>

ФІЛОСОФІЯ

Оксана Анатоліївна Одинець

Аспірантка ОНП «Філософія»
кафедри філософії і педагогіки,
НТУ «Дніпровська політехніка»,
просп. Дм. Яворницького, 19, Дніпро,
49005, Україна

E-mail: ok.alisa@ukr.net,

Oksana Anatoliivna Odynets

Graduate student of the Department of
Philosophy and Pedagogy,
Dnipro University of Technology,
av. Dm. Yavornytskoho, 19, Dnipro,
49005, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6575-0695>

Юлія Олександрівна Шабанова

Доктор філософських наук, професор,
Завідувачка кафедрою філософії і педагогіки,
НТУ «Дніпровська політехніка»
пр. Дм. Яворницького, 19, Дніпро,
49005, Україна

E-mail: jshabanova@ukr.net,

Yulia Olexandrivna Shabanova

D.Sc. (Philosophical Sciences), Professor,
Head of the Department of Philosophy
and Pedagogy,
Dnipro University of Technology,
Ave. Dm. Yavornitsky, 19, Dnipro, 49005, Ukraine

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-5876-4140>

УДК 130.3. (052)

**ХОЛІЗМ ЯК ПРИЧИННО-СИСТЕМНИЙ
ПІДХІД ДО ЦІЛІСНОСТІ ЛЮДИНИ**

Received 21 August 2022; revised 26 September 2022; accepted 19 October 2022

DOI: 10.15421/342218

Анотація

У статті розглядається концепція холізму в антропологічному вимірі, що дозволяє виявити еквівокацію різноспрямованих параметрів холізму: духовність як причинність - низхідний вектор розвитку з надсистеми та цілеорієнтованість - висхідний вектор розвитку. Синтезуюча єдність вертикальних і горизонтальних компонентів холізму спирається на принципи саморозвитку та самоорганізації цілісної системи. Основними характеристиками холізму визначаються принципи: цілеорієнтованості, ієрархічності, циклічності, самоорганізації. Духовність як необ'єктивована, нерозкладна трансцендентність в межах холізму визначається вищою надсистемою – причиною універсальної цілісності. Відповідно холістичної онтології людина, як причинно-холістична система, прагне цілісної реалізації, зорєнтованої на духовність. Порушення цілісності в обмежених формах реалізації людини містить небезпеку відхилень у сфері психічного та фізичного здоров'я. Відповідно причинно-системний підхід до цілісності людини та її розвитку містить перспективи оновленого погляду на місце та роль людини у світі, перегляд концептуальних питань виховання, освіти та відновлення здоров'я людини.

Ключові слова: *духовність, цілісність, єдність, людина цілісна, причинно-холістичний підхід.*

HOLISM AS A CAUSAL-SYSTEMIC APPROACH TO THE HUMAN WHOLENESS

Abstract

The article deals with the concept of holism in an anthropological dimension. The analysis of the research literature carried out in the article allows us to identify and define the main principles of holism, such as causality, goal orientation, hierarchy, systematicity, self-organization principles, and the principle of system self-development. Spirituality as a non-objectified, indecomposable transcendence within the concept of holism is determined by a higher supersystem — the cause of universal integrity. The aspiration to spirituality determines the unity of the systemic existence of the world and humankind and determines the goal orientation of the anthropological system based on a causal-holistic approach. A holistic approach to the definition of the human phenomenon allows us to identify the equivocation of the multidirectional parameters of holism: spirituality as causality — a downward vector of development from the supersystem; and goal orientation — an upward vector of development that is directed towards a supersystem based on the hierarchy principle; as well as the simultaneity of horizontal synergistic causal-systemic relations, which are the basis of the systematicity principle. The synthesizing unity of the vertical and horizontal components of holism constitutes the principle

of self-development and self-organization of a holistic system. Human, as a causal and holistic system, aims to realize their self-development in a larger system through a deep dream that carries their life purpose. Declination from a realization of their life purpose and the supersystem's task leads to a violation of both inner and outer interconnections which leads to a violation of the integral development of the system, distortion of relations, and the likelihood of violations in the field of mental and physical health.

Keywords: spirituality, integrity, unity, whole person, causal-holistic approach.

Постановка проблеми.

Сучасний світ конфліктів, агресій та соціальних розривів актуалізує розуміння сутнісної єдності світу, в якому людина має усвідомлювати свою цілісну природу, на противагу фрагментарним здійсненням людського потенціалу в окремих прагматичних проявах. Філософський антропологічний дискурс, як реакція на кризу загальнолюдських цінностей, пов'язаний з визначенням місця людини в світі, в контексті проблеми її відриву від системи людина-суспільство-всесвіт. З цією проблемою пов'язано й втрачання пріоритетів внутрішніх цінностей людини, й як похідне – «людство зіштовхнулося з глобальною антропологічною кризою у вигляді відчуження людини від самої себе» [Шабанова 2021: 7]. Сучасний розвиток споживчого суспільства, втративши холистичний погляд на людину, призвів до домінування матеріальних цінностей, та як один з наслідків – антропологічної кризи. Кліометричні підходи, що обмежені виміром лінійності, не здатні пояснити інтеграційні витоки цілісної взаємодії людства зі світом та відповідно цілісності людини, що породжує ланцюг психологічних, екологічних, економічних та соціальних проблем у вигляді нездорового суспільства, яке формує нездорову людину, нездорові відносини, й як наслідок – особистісні психічні та фізичні розлади, міжособистісні та міждержавні конфлікти. Тому питання цілісної картини людини та світу, в контексті холономної оптики на сутність людини, стає актуальним не тільки в межах філософського дискурсу, а й в соціології, економіці, політології, а також в прикладних ракурсах педагогіки, психології, медицини. У зв'язку з цим виникає потреба в обґрунтуванні холізму як парадигмального концепту формування цілісної людини.

Аналіз останніх досліджень показав, що питання цілісності людини вивчають дослідники різних гуманітарних напрямків. Зарубіж-

ні автори Б.Херлі, К.Хейнс, М.Цвік, С.Чафулеас, Е.Макміллан, Т.В.А.Чионг розглядають цілісність людини у філософсько-соціальній площині. Проблема цілісності людини в контексті онтологічного виміру єдності світу досліджують сучасні філософи А.Кляйн, К.Палмер, М.Монтерей, А.Осипов, Т.Поплавська, І.Цехмістро. Холізм в освіті розглядають А.Сомоза-Нортон, Робінсон, М.Мораес, Х.Кутчан, Л.Василенко, О.Вознюк, М.Колеснік, В.Кондрусев. Цілісний підхід в сфері управління досліджують, Б.Шевчик, Т.Тесленко, Я.Хойнацький, Т.Хойнацька, В.Ципуринда. Над холистичним підходом у медицині та психології працюють Д.Гордон, Д.Саад, Н.Патель, Л.Бабінець, Я.Закаблущий, В.Морванюк. Представлені дослідження гуртуються на базовому визначенні холізму Я.Смутсом [Smuts 1936], який вважав цілісність найвищою філософською категорією, що синтезує суб'єктивне й об'єктивне, та є останньою реальністю буття. Погляди Смутса, що виникають як реакція на механістичне та антропоморфічне тлумачення природи, започаткували холистичну проблематику в філософії. При цьому дотепер в сучасному філософському просторі відсутня єдина точка зору з приводу змістовних компонент холізму та його антропологічного виміру. У зв'язку із вищезначеним, **метою даної статті** є обґрунтування основних принципів холізму та їх залучення до питання цілісності людини.

Виклад основного матеріалу.

Антропологічна холономність нерозривно пов'язана з онтологічною цілісністю, яка у дослідницькому полі ХХ – початку ХХІ століть вивчається в роботах як зарубіжних авторів, таких як Д.Бом [Bohm 1995], Д.Рад'яр [Rudhyar 1970], Б.Херлі [Hiley 1995], так й сучасних українських дослідників, таких як А.Осипов [Осипов 2008], В.Таран [Таран 2018], І.Цехмістро [Цехмістро 2012] та інш. Аналіз вищевказаних досліджень, показав, що труднощі пізнання цілісності полягають

у виявлення суперечливої природи співвідношення частини та цілого. «Протиставлення їх супроводжується абсолютизацією кожного з них, що призводить до нерозв'язного феномену: ціле не можна пізнати, не розчленовуючи його частини, оскільки вони як атрибути цілого, можуть бути пізнані лише на основі знання про ціле, а не шляхом розподілу останнього на частки» [Таран 2018: 219]. Якщо цілісність – є наслідком взаємодії, а її відсутність впливає на втрату цілісності, то в холоні цілісність «первинна», а те, що часом виглядає як взаємодія, є лише «незрозуміла в рамках редуцційного підходу кореляція поведінки частин, у яких ця цілісність найбільш наочна. Зразком холону є жива істота. В свою чергу – космос є холон холонів, а душа людини – ціле/частина, оскільки є частиною космосу та цілим по відношенню до людини» [Wilber 2017: 28].

В межах синергійної парадигми цілісність осмислюється в контексті нелінійності. Так О. Князева зазначає: «...принципи нелінійного синтезу простого в складне можуть бути підсумовані як наступні ключові уявлення: саме загальний темп розвитку є ключовим індикатором зв'язку структур у єдине ціле; непомітність методів складання цілого з елементів; ціле збирається не по крихтах, а великими шматками, великими блоками, воно збирається не з окремих елементів, скажімо атомів, а з проміжних середовищ, що вишиковуються – у разі прогресивної еволюції – у вигляді ієрархії середовищ, що мають різну нелінійність; структури-частини входять в ціле у незмінному вигляді, але певним чином трансформуються, деформуються відповідно до особливостей виникає еволюційне ціле» [Князева 2008: 115]. Якщо сцієнтистська картина світу XVIII-XXст. спиралась на лінійність процесу пізнання, то холистична картина світу доводить єдність цілісних систем, в яких лінійність може замінюватися іншими принципами. «Це означає, що в кінцевому підсумку світ існує не як безліч, а як неподільна і нерозкладна на безліч цілісність» [Цехмистро 2012: 13].

Ідея нескінченної цілісності систем вимагає розуміння сенсу їх існування та причини розвитку, що неухильно призводить до актуальної філософської та антропологічної

проблеми – проблеми духовності. З духовністю людини безпосередньо пов'язані як її внутрішній стан, так й зовнішні прояви життя: її прагнення, цінності, фізичне та психічне здоров'я, а також міжособистісні відносини та соціальні стосунки, що впливає в цілому на орієнтири розвитку суспільства. «Філософія духовності ставить питання про взаємозв'язок різних форм діяльності: наукової, політичної, художньо-естетичної, економічної тощо, – із духовним аспектом буття людини, вірніше, – із ядром людського існування – її духовністю» [Wilber 2017: 23]. Прагнення системи до надсистеми (більшої системи), як причини її існування математично доводить Курт Гьодель завдяки теоремі про неповноту, згідно з якою будь-яка система не може бути пізнана самою. Дослідник вважає, що «будь-яка достатньо сильна формально-логічна система містить такі істинні положення, які не можна ні довести, ні спростувати внутрішніми засобами цієї системи без введення додаткових аксіоматичних тверджень» [Gödel 1992: 117]. Так, теорема Гьоделя про неповноту імпліцитно містить визнання першопричини всіх форм системності – духу, що постає як необ'єктивована, нерозкладна трансцендентність, прагнення до якої обумовлює рух від будь-якої системи до надсистеми та абсолютної першопричини, що й містить в собі нероздільну сутнісну єдність.

Духовність, як визнання духу в якості надсистемного фактору, постає універсальною причиною формування цілісної системи. По аналогії з надсистемним принципом духу, як вищої причини буття (гіперсистеми), духовність виступає антропологічним показником рівня прагнення до духу та обумовлює існування цілісної системи антропобуття. Цей принцип здійснюється згідно дуальності духа-матерії, взаємодоповнення яких виступає джерелом розвитку системи. В антропологічному вимірі духо-матерія визначає дуальну сутність людини взаємодоповнення духовної причини та всіх шаблів матеріальності аж до тілесності. Ретроспекція історико-філософського простору свідчить що й антична онтологія в платонівському вимірі, й середньовічний теоцентризм і апофатика, й ренесансний неоплатонізм прагнули відновити шукану

цілісність через обґрунтування залежності матеріального від духовного та шляхів вдосконалення людини через прагнення до абсолютного духу. Проте сцієнтизм, як домінуюча світоглядна позиція XVII століття здійснює зсув розуміння причинності з надсистемного рівня у внутрішньосистемний простір. «Універсальність причинно-наслідкових зв'язків та успіхи їх у пізнанні призвели до абсолютизації пояснювального та онтологічного статусу принципу причинності. Так званий лапласівський детермінізм наприкінці XVIII століття закріпив домінанту причинного типу пояснення у науці того часу» [Рустемов 2015: 14]. Однак, розвиток науки, що спрямована в XX сторіччі до вивчення складних систем статистичного, кібернетичного, саморозвиваючого типу, призводить до виявлення безлічі інших, не причинних залежностей системи, що дало поштовх «до поглиблення та розвитку понять причин і наслідків» та, як вважає Б.Рустемов вирішується в межах детермінізму [Рустемов 2015: 16]. В свою чергу Девід Бом у роботі «Наука і духовність: необхідність змін у культурі» бачить причину проблемного існування сучасного світу у бездуховності та її наслідків в якості нездорового суспільства. «Тепер ця гармонія втрачена, сучасний погляд на світ механістичний. Універсум, подібний до гігантської машини, що нагадує годинниковий механізм, а останній – зведений до структури атома: ... чим більше ми вдивляємося в космос, тим менше знаходимо підстави для сенсу. У ньому немає духу. Все є механізм. У міру настання науки царство духу зменшувалося, доки зникло зовсім. В результаті необхідна людині духовна орієнтація виявилася повністю втраченою: можливо, що головною причиною нездоров'я сучасного суспільства є відчуття безцільності чи безглуздості» [Bohm 2017: 6]. Виходячи з цього, саме зараз, «у добу невизначеності підсилюється призначення філософії в збереженні глибинної споконвічної мудрості, що утримує всі зовнішні соціальні процеси від розпаду на окремі структури. Філософія має утримати цілісну природу людини» [Шабанова 2021: 7].

В.А.Поляков засновник міжнародної школи універсології, яка формується на напри-

кінці XX сторіччя, стверджує, що будь-яка цілісна система може бути такою лише за наявності причини свого розвитку та походить від більшої системи (надсистеми), що в свою чергу черпає причину від ще більшої, і так далі, і саме більша система є змістом існування меншою. «Якщо розглядати людину як антропологічну модель, яка базується на причинно-наслідкових зв'язках, то вона бере свою основу, що її формує, з більшої системи – надсистеми (колективу, суспільства, планети)» [Поляков 2015: 9]. В цьому русі від систем до надсистем – вищою причиною має виступати абсолютне та досконале (Дух), що не має повного проявлення в світі об'єктивації (ступінь проявленої духовності), але ж є його сутністю. Таким чином, духовність виступає умовою відтворення універсальної цілісності та сенсом існування будь-якої холистичної системи, яка існує за **причинно-хोलістичним** принципом.

Наявність надсистемного фактору холистичної системи обумовлює її внутрішній принцип здійснення – принцип **ієрархічності**, в якості вертикальної залежності нижчих підсистем від надсистеми, якою виступає система більш високого (духовного) рівня. Ієрархічність виникає у зв'язку з тим, що система, будучи частиною надсистеми сама є надсистемою для меншої системи, а надсистема, в свою чергу є підсистемою для більшої системи. Біогенетичний закон Е.Геккеля – Ф.Мюллера, відповідно якого індивідуальний розвиток відображає еволюційний шлях системи, до якої належить, формує взаємопов'язаність ієрархії систем на основі фрактальності. В.Поляков стверджує, що «для того, щоб система будь-якого рівня могла всебічно розвиватися, вона повинна мати: 1) надсистему, що встановлює системні параметри розвитку, які для цієї системи будуть найефективнішою спрямованістю; 2) підсистему, яка, в сукупності з іншими підсистемами, накопичуючи досвід системних відносин, у які вони включені, забезпечувала б зміну ентропії в бік зменшення міри хаосу системи та зростання її енергії» (Рис.1) [Поляков 2012: 8]. Українська дослідниця М.Колесник підсумовує: «В обґрунтуванні універсальності або в підтвер-

дження ієрархічної побудови світу ми можемо покласти теорему про неповноту К.Гюделя, принцип додатковості Н.Бора, ефект дефекту мас термоядерних реакцій, принцип відносності А.Ейнштейна і принцип компенсаторності К.Юнга» [Колесник 200: 20].

Рис. 1 В.А. Поляков. Системний комплекс

Наявність надсистемного причинного чинника (духовності) та багаторівневість ієрархічної системи призводять до розуміння, що рух імпульсу причини сходить від більшої системи до меншої, проходячи крізь весь системокомплекс. Для людини надсистемою є колектив (зокрема сім'я), для колективу – суспільство, для суспільства – планетарна система, або цивілізація, для планети – сонячна система, і так далі у космічному єднанні систем Всесвіту. Підсистемою людини є системи органів, кожної з них підсистемою є органи, для органів – тканини, для тканин – клітини, для клітин – клітинні елементи тощо до проматерії. Таким чином, причина життя і функціонування людини, її життєдіяльність, у тому числі здоров'я його систем та органів, обумовлює взаємодію з надсистемою і ієрархічно пов'язана з вищим, тобто трансцендентністю. Так підсистеми людини виступають фракталами нескінченного цілісного всесвіту та побудовані на універсальних законах буття. Існування та функціонування кожної з підсистем детерміновано надсистемою та виступає підґрунтям для наступного принцип холізму – цілеорієнтованістю.

Цілеорієнтованість відображає здатність системи до саморозвитку, прагнення до самовдосконалення, що слушно обґрунтував ще Платон, вказуючи на зорієнтованість людини до сутнісних ейдосів та їх вищої форми – ідеї добра. «Вершиною світу думки є ідея добра – розрізнити її дуже складно, але якщо комусь це вдається, той неодмінно дійде висновку, що саме вона є причиною всього. І саме від неї у світі видимому походять світло і його володар, а у світі уявному вона сама – володарка, народжує правду і розум, і до неї повинен бути звернений погляд того, хто хоче діяти розумно як у житті приватному, так і в громадському» [Платон 2012: 212].

Принцип цілієорієнтування виступає стрижнем антропології дослідників ХХ ст., таких як В.Франкл, К.Ціолковський, К.Юнг. В.Поляков з позиції універсології тлумачить його, як рух до образу майбутнього, що формується через прагнення глибокої внутрішньої мрії [Поляков 2012: 26]. Ця мрія пов'язана не стільки з задоволенням потреб людини, скільки з найвищими людськими цінностями: вдосконалення міжособистісних та колективних відносин, покращення якості суспільстві, поліпшення та збереження планетарного буття. Істинність мрії визначається критеріями: потрібність індивід-колектив-суспільство; індивідуальне формування мрії з дитинства; здатність до збереження мрії та реалізації свого призначення [Поляков 2009: 33]. Реалізуючи або прагнучи реалізувати внутрішню мрію у своєму житті, людина неусвідомлено цілеорієнтується до надсистеми. Відсутність здійснення (хоча б часткове) своєї мрії, формує незадоволення життям, внутрішній конфлікт, що зовні проявляється у міжособистісній кризі, хворобі та потенційно містить вірогідність міжколективних, соціальних та міждержавних конфліктів.

Принцип системності сприяє усвідомленню горизонтальних причинно-наслідкових зв'язків, як внутрішньої умови цілісності, що доведено ще Аристотелем в межах античного космологізму. Обґрунтований в ХХ столітті системний підхід, як загальнонаукова методологія, набуває розширення в контексті відкриття квантової теорії, згідно з якою твер-

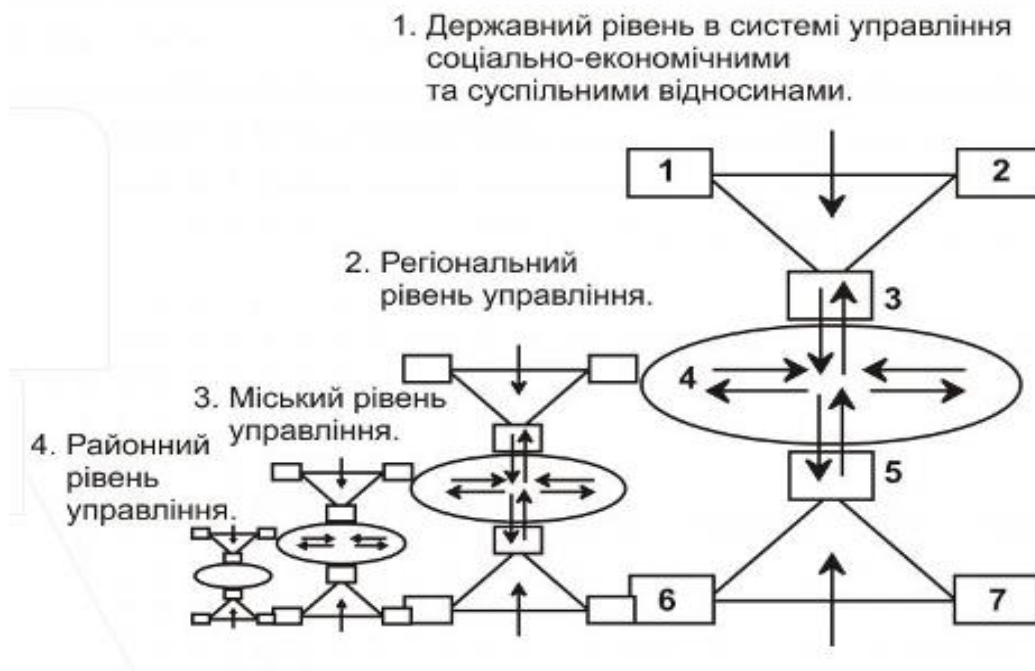
ді об'єкти на субатомному рівні розкладаються на хвилеподібні ймовірні частки. Більше того, ці частки є ймовірностями не об'єктів, а зв'язків. «Нові знання показали, що не можна розкласти всесвіт на елементарні одиниці, які існують незалежно одна від одної. Незалежно від того, як увага зміщувалась з макроскопічних об'єктів до атомів і субатомних часток, природа не демонструвала жодних ізольованих фрагментів. Нові дослідження змінили уявлення про співвідношення частин і цілого: властивості частин не є їх внутрішніми якостями, вони можуть бути усвідомлені лише за умови розгляду частин в контексті цілого. Системне мислення, на противагу аналітичному, концентрує увагу на принципах організації систем» [Колесник 2020: 135]. Наступним етапом розвитку системного підходу стає загальна теорія систем Л. фон Бергаланфі, в основу якої покладений метод системного аналізу. З середини 50 років ХХ століття системний підхід розширюється синергетикою – вченням про загальні закономірності та принципи, що лежать в основі процесів самоорганізації в системах різної природи. В свою чергу холізм визнає принцип **самоорганізації** холістичної системи, як один з визначальних. І.Пригожин розглядає виникнення дисипативних структур у відкритих не рівноважних системах, як наслідок флуктуації підсистем. В результаті флуктуації система виходить на більш високий рівень організації де виникає дисипативна структура. Практично вся синергетика будується на положенні про те, що існує дійсна схожість закономірностей в різних областях буття, а ця схожість обумовлюється глибокою єдністю та цілісністю світу.

На думку В.С.Стьопіна у процесах саморегуляції наявність зворотніх зв'язків призводить до зворотнього впливу слідства на його причину, що формує **циклічну причинність** [Стьопин 2017: 12]. Саморегулююча система, що циклічно розвивається, вимагає переходу на новий рівень розвитку під дією принципу цілеорієнтованості: «На кожному етапі своєї історичної еволюції система, що саморозвивається, зберігає свою відкритість, об-

мін речовиною, енергією та інформацією із зовнішнім середовищем. Але характер цієї відкритості змінюється зі зміною типу самоорганізації, що адаптує систему до довкілля. Зміни типу самоорганізації – це якісні трансформації системи... У деяких з них можливе спрощення системи, її руйнування та загибель як результат складної самоорганізації. Але можливі і сценарії виникнення нових рівнів організації, що переводять систему в якісно новий стан саморозвитку» [Стьопин 2017: 17]. При формуванні нових рівнів організації відбувається перебудова колишньої цілісності і поява нових параметрів порядку. Стьопін розглядає процес змін організації системи у двох векторах: в одному випадку – йде процес саморегуляції та відтворення системи у стійких станах та її адаптація до навколишнього середовища, в іншому – це формування нової спрямованості розвитку системи. Фактично на прикладі самоорганізуючої системи ми бачимо взаємодію всезагальних законів природи: закону причинної обумовленості та закону циклічності. Але вибір вектору подальшого розвитку системи базується на законі альтернативності, що вказує на варіативність самого процесу розвитку.

На думку В.А.Полякова вибір вектору розвитку та перехід у новий якісний стан супроводжується інверсією системи. «Інверсія – процес взаємодії сфери Причини та сфери Наслідку за допомогою причинно-системного переходу кількісних накопичень систем мікро-макрокосмосу в їх якісно новий стан більшого світу надсистеми. При цьому, відносно одночасно відбувається організація структури в просторі та в часі, що характеризує універсальності трансформації матерії в польові стани та назад у тимчасовому циклі систем життя на основі цілеорієнтації, як шляху найбільшої ефективності розвитку підсистеми-системи-надсистеми» [Ціпуринда 2021: 7]. Надана модель ілюструє принцип дисипативно-інтеграційних перехідно-інверсійних процесів та ряд моделей цілісної системи, що саморозвивається (Рис.2).

Рис. 2 Модель універсального управління та самоуправління системи за В.А. Поляковим

Таким чином наявність в холистичній системі таких складових як причинність та цілеорієнтованість призводить до розуміння холізму не тільки як системи синергетичних взаємозв'язків, і навіть не тільки як інтегративної системи з причинно-наслідковим взаємозв'язком частин цілого, а той, що має сенс свого існування – причину (нисхідний вищий сенс, Дух) і прагнення до висхідного розвитку цієї системи завдяки цілеорієнтованості на вищу надсистему через принцип ієрархічності. Принцип системності та саморозвиток холистичної системи що проходить ступень зростання та трансформації через інверсію системи по вектору цілеорієнтованості до причинності, приводить до розуміння холізму як єдиної синтезуючої системи, що саморозвивається та прагне у своєму становленні до нескінченного єднання.

Висновки.

Виходячи з нагальної потреби сучасності в обґрунтуванні шляхів подолання системної кризи людства, яка є наслідком фрагментарного існування окремих систем, що втратили сутнісний сенс свого здійснення, холізм визначається продуктивною концепцією, що здібна моделювати перспективи людства в духовному цілепокладанні. Холистична систе-

ма є цілісна синтезуюча система, що самоорганізується і саморозвивається та включає принципи ієрархічності, цілеорієнтованості, системності на основі базового вектору розвитку системи – принципу причинності. Холистична система в актуалізованих запитах набуває ракурс причинно-холистичної системності, а цілісний підхід до її усвідомлення – причинно-холистичним. Причинно-холистична система базується на універсальних принципах: духо-матеріальної дуальності, причинної обумовленості, переходу кількісних накопичень в нову якість, спадкоємності та подібності. Причинним принципом здійснення холізму визначається дух, як вища надсистема та духовність як ступень прагнення до нього.

Людина, як причинно-холистична система в основі свого сутнісного здійснення має духовну причину і прагне її реалізації на шляху ієрархічного руху самовдосконалення та духовної цілеорієнтації. Цій вектор здійснення людини, як цілісної системи має орієнтир у вигляді глибинної мрії, що потребує потрійного прояву в особистісному, колективному, світовому вимірі. Свідоме прагнення до духовності вимагає цілісного розвитку людини та містить потенціал

гармонізації міжособистісних, внутрішньо-та міжколективних відносин та суспільства в цілому. Синтезуюча єдність вертикальних і горизонтальних компонентів холізму становлять принцип саморозвитку та самоорганізації цілісної системи.

В перспективі дослідження причино-холістичного виміру людини міститься можливість якісної трансформації шляхів еволюційного становлення освіти, політики, медицини, зокрема холономне розуміння психічного та фізичного здоров'я людини.

Бібліографічні посилання

- Bohm, D. (2017). *Science and Spirituality. The Need for Changes in Culture*. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://fetzer.org/sites/default/files/resources/attachment/2017-12-15/FI_Essay%20BOHM_Essay_REVISED2.pdf (дата звернення 19.07.2022)
- Bohm, D., Hiley, B. (1995). *The Undivided Universe*. Routledge.
- Gödel, K. (1992). *On Formally Undecidable Propositions of Principia Mathematica and Related Systems*. New York: Dover Publishers.
- Knyazeva, H. (2008). Synergetik: zwischen Reduktionismus und Holismus. *Philosophia Naturalis*, 37(1), 21-44.
- Rudhyar, D. (1970). *The Planetaryization of Consciousness*. New York: Harper.
- Smuts, J.C. (1936). *Holism and evolution*. London. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://reflexus.org/wp-content/uploads/Smuts-Holism-and-Evolution.pdf> (дата звернення 19.07.2022)
- Wilber, K.A. (2017). *Brief History of Everything*. Shambhala; Anniversary edition.
- Колесник, М.О. (2020). *Теоретико-методологічні засади формування наукової картини світу в майбутніх учителів природничих спеціальностей*: автореф. дис... док. пед. наук: 13.00.04 Тернопіль.
- Осипов, А.О. (2008). *Онтологія духовності*: Монографія: У 2-х кн. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, Кн. I.
- Платон. (2012). *Держава* / пер. з давньогр. Д. Коваль. К.: Основи.
- Поляков, В.А. (2009). *Моделирование психосистемных отношений. Поэтапное формирование сознания креативными установками в акмеологии*. Минск: ВЭВЭР.
- Поляков, В.А. (2012). *Универсология. История. Законы. Практика*. Минск: ВЭВЭР.
- Поляков, В.А. (2013). *Технологии нестандартного мышления*. Минск: ВЭВЭР.
- Рустемов, Б. (2015). *Целостная картина мира и единая теория поля*. Academic Publishing. Saarbrücken, Deutschland.
- Стьопин, В.С. (2017). Типология научной рациональности и синергетика. *Філософія освіти*, 1(20), 6-29.
- Таран, В.А. (2018). Современное холистическое понимание мира. *Мир науки, культуры, образования*, 2(69), 218-220.
- Цехмистро, И.З. (2012). *Холистическая философия науки*. Сумы: Университетская книга.
- Ціпуринда, В.С. (2021). Інноваційні моделі в економіці та управлінні, в: *Соціально-політичні, економічні та гуманітарні виміри європейської інтеграції України*: Збірник наукових праць. Ч. 2. Вінниця, 229-243.
- Шабанова, Ю.А. (2013). Современная философия в вопрошании целостности. *Практична філософія*, 3. К.: ПАРАПАН, 184-190.
- Шабанова, Ю.О. (2021). Філософія як «Турбота про себе» в атопічному просторі доби невизначеності, в: *Матеріали всеукраїнських філософських читань*, м. Дніпро, 3 груд. 2021р. Дніпро, 5-9.

References

- Bohm, D., Hiley, B. (1995). *The Undivided Universe*. Routledge.
- Cekhmistro, I.Z. (2012). *Holisticheskaya filosofiya nauki* [Holistic philosophy of science]. Sumy: Universitetskaya kniga. (in Russian)
- Cipurinda, V.S. (2021). Innovative models in economics and management], in: *Social'no-politichni, ekonomichni ta humanitarni vimiri evropejs'koї integracii Ukraini*: Zbirnik naukovih prac'. CH. 2. Vinnicya, 229-243. (in Ukrainian)
- Gödel, K. (1992). *On Formally Undecidable Propositions of Principia Mathematica and Related Systems*. New York: Dover Publishers.

- Knyazeva, H. (2008). Synergetik: zwischen Reduktionismus und Holismus. *Philosophia Naturalis*, 37(1), 21-44.
- Kolesnik, M.O. (2020). *Teoretiko-metodologichni zasadi formuvannya naukovoi kartini svitu v majbutnih uchiteliv prirodnichih special'nostej* [Theoretical and methodological foundations of the formation of a scientific picture of the world in future teachers of natural sciences]: avtoref. dis... dok. ped. nauk: 13.00.04 Ternopil'. (in Ukrainian)
- Osipov, A.O. (2008). *Ontologiya duhovnosti* [Ontology of Spirituality]: Monografiya: U 2-h kn. Mikolaiv: Vid-vo MDGU im. Petra Mogili, Kn. I. (in Ukrainian)
- Platon. (2012). *Derzhava* [The Republic]. Per. z davn'ogr. D. Koval'. K.: Osnovi. (in Russian)
- Polyakov, V.A. (2009). *Modelirovanie psihosistemnyh otnosheniĭ. Poetapnoe formirovanie soznaniya kreativnymi ustanovkami v akmeologii* [Modeling of psychosystemic relations. Step-by-step formation of consciousness by creative installations in acmeology]. Minsk: VEVER. (in Russian)
- Polyakov, V.A. (2012). *Universologiya. Istoriya. Zakony. Praktika* [Universal science. History Laws. Practice]. Minsk: VEVER. (in Russian)
- Polyakov, V.A. (2013). *Tekhnologii nestandartnogo myshleniya* [Technologies of non-standard thinking]. Minsk: VEVER. (in Russian)
- Rudhyar, D. (1970). *The Planetarization of Consciousness* New York: Harper.
- Rustemov, B. (2015). *Celostnaya kartina mira i edinaya teoriya polya* [A complete picture of the world and a unified field theory]. Academic Publishing, Saarbrücken, Deutschland. (in Russian)
- SHabanova, YU.A. (2013). Sovremennaya filosofiya v voprosanii celostnosti [Modern philosophy on the issue of integrity]. *Praktichna filosofiya*, 3. K.: PARAPAN, 184-190. (in Russian)
- SHabanova, YU.O. (2021). Filosofiya yak «Turbota pro sebe» v atopichnomu prostori dobi neviznachenosti [Philosophy as "Self-care" in the atopic space of an era of uncertainty], in: *Materiali vseukraïns'kih filozofs'kih chitan'*, m. Dnipro, 3 grud. 2021r. Dnipro, 5-9. Bohm, D. (2017). *Science and Spirituality. The Need for Changes in Culture*. Retrieved September 28, 2022 from https://fetzer.org/sites/default/files/resources/attachment/2017-12-15/FI_Essay%20BOHM_Essay_REVISED2.pdf (in Ukrainian)
- Smuts, J.C. (1936). *Holism and evolution*. London. Retrieved July 07, 2022 from <https://reflexus.org/wp-content/uploads/Smut-Holism-and-Evolution.pdf>
- St'opin, V.S. (2017). Tipologiya nauchnoj racional'nosti i sinergetika [Typology of scientific rationality and synergetics]. *Filosofiya osviti*, 1(20), 6-29. (in Russian)
- Taran, V.A. (2018). Sovremennoe holisticheskoe ponimanie mira [Modern holistic understanding of the world]. *Mir nauki, kul'tury, obrazovaniya*, 2(69), 218-220. (in Russian)
- Wilber, K.A. (2017). *Brief History of Everything*. Shambhala; Anniversary edition.

Оксана Олександрівна Осетрова

Доктор філософських наук, професор кафедри філософії, професор кафедри соціології, соціальної роботи, публічного управління та адміністрування, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, пр. Д.Яворницького, 35, Дніпро, 49005, Україна

E-mail: osetrova44@gmail.com, ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7598-1144>

УДК 364.632:141.78

Oksana Osetrova

Doctor of Philosophical Sciences, Professor of the Department of Philosophy, Professor of the Department of Sociology, Social Work, Public Management and Administration, Oles Honchar Dnipro National University, Dmytro Yavornytskyi Avenue, 35, Dnipro, 49005, Ukraine

Ж. БОДРІЯР: ФЕНОМЕН НАСИЛЛЯ У СОЦІАЛЬНОМУ ДОБИ ПОСТМОДЕРНІЗМУ (ВІД ФІЛОСОФСЬКОЇ РЕФЛЕКСІЇ ДО ПРАКТИКИ СУЧАСНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ)

Received 05 September 2022; revised 10 October 2022; accepted 30 October 2022

DOI: 10.15421/342219

Анотація

Історія людства просякнута кризами, війнами, пандеміями та іншими деструктивними явищами, які спричиняли не тільки негаразди окремих осіб або сімей, але й знищення цілих народів і цивілізацій. Інакше кажучи, історія людства є історія ненависті, агресії та насилля, які утворюють коло, всередині якого перебуває людина, у тому числі й сучасна. У даному контексті наразі доцільно звернутися до аналізу світоглядно-ціннісної системи координат, означеної французьким мислителем-інтелектуалом ХХ – початку ХХІ століття Ж.Бодріяр, праці якого, незважаючи на їхню актуальність, недостатньо досліджено українськими науковцями. У зв'язку з цим мета даного дослідження полягає у з'ясуванні ключових філософських поглядів Ж.Бодріяра на сутність феномену насилля у контексті проблеми зникнення соціального у постісторії, сучасниками якої ми є. Проведене дослідження розгоралося одночасно у таких двох площинах, як філософія, зокрема історія філософії та соціальна філософія (1) та соціальна робота, зокрема у громаді (2). Такий комплексний підхід посприяв не тільки з'ясуванню сутності феномену насилля, але й формулюванню ключових засад практичної діяльності фахівця із соціальної роботи у громаді з превенції насилля, зокрема насильства у сім'ї, актуальність якого посилено деструктивними соціальними явищами сучасності. Окрему увагу приділено аналізу таких феноменів, як втома та пасивність, що набули нового значення у працях Ж.Бодріяра з огляду на специфіку доби постмодернізму. З'ясовано, що втомлене Я є уособлення безвідповідальності й безвладності, детерміновані з боку суспільства споживання, яке втрачає соціальне. Один з отриманих висновків полягає у тому, що соборність як риса українського національного характеру є рушійна сила, здатна активно протидіяти зникненню соціального у сучасній Україні. Цю силу мають активізувати фахівці із соціальної роботи у своїх клієнтів, внутрішній потенціал яких метафізично невичерпний.

Ключові слова: *насилля, агресія, зникнення соціального, суспільство добробуту (достатку), втома, тероризм, пасивність, фахівець із соціальної роботи.*

J. BAUDRILLARD: THE PHENOMENON OF VIOLENCE IN THE SOCIAL OF POSTMODERNISM ERA (FROM PHILOSOPHICAL REFLECTION TO THE PRACTICE OF MODERN SOCIAL WORK)

Abstract

The history of mankind is permeated with crises, wars, pandemics and other destructive phenomena that caused not only the troubles of individuals or families, but also the destruction of entire peoples (for example, the Phoenicians) and civilizations (for example, the Harappan Indus civilization, discovered in the 20s of the 20th century). In other words, the history of mankind is the history of hatred, aggression and violence, which form the circle within which man is, including the modern one. In this context, it is currently appropriate to turn to the analysis of the worldview and value system of coordinates defined by the French thinker-intellectual

J. Baudrillard, whose works, despite their relevance, have not been sufficiently studied by Ukrainian scientists. In this regard, the purpose of this study is to clarify the key philosophical views of J. Baudrillard on the essence of the phenomenon of violence in the context of the problem of the disappearance of the social in posthistory, which we are contemporaries of. The conducted research unfolded simultaneously in such two planes as philosophy (1) and social work in the community (2). Such a comprehensive approach contributed not only to clarifying the essence of the phenomenon of violence, but also to the formulation of the key principles of the practical activity of a specialist in social work in the community for the prevention of violence, in particular violence in the family, the relevance of which is enhanced by the destructive social phenomena of our time. Particular attention is paid to the analysis of such phenomena as fatigue and passivity, which have acquired a new meaning in the works of J. Baudrillard in view of the specificity of the postmodern era. It was found that the tired self is the personification of irresponsibility and powerlessness, which are determined from the outside – by the consumer society, which loses the social. In addition, in the context of the problem of fatigue/passivity/violence, the phenomenon of terrorism is considered. One of the conclusions reached is that the universality inherent in the Ukrainian national character is a driving force capable of actively counteracting the disappearance of the social in modern Ukraine. This power should be activated by social work specialists during the social support of their clients, whose internal potential is metaphysically inexhaustible.

Keywords: *violence, aggression, disappearance of social, welfare society (prosperity), fatigue, terrorism, passivity, specialist in social work.*

Постановка проблеми.

І чверть XXI століття означилася кризами, пандемією, війнами, вплив яких негативно позначився на соціальній тканині, що розривається, а утворені в ній щілини заповнюються ненавистю, агресією та насиллям, які тісно сплітаються у нерозривне коло, всередині якого й перебуває сучасна людина. Інакше кажучи, відбуваються процеси, про які застерігав французький мислитель Ж. Бодріяр, безпосередньо зазначивши: «Можливо, нам судилося віднайти деяку абсолютну суверенність, однак зовсім не виключено, що ми будемо повністю поглинені всесвітом розсіяних у безмежному просторі знеособлених елементів і назавжди утратимо й уявлення про те, хто ми такі, й ідеали, за які варто б боротися» [Бодрійяр 2006: 121] (переклад наш – О.О.). У такий спосіб французький інтелектуал окреслив актуальну для постісторії як ознаці доби постмодернізму проблему *зникнення соціального*, на його думку, трансформованого у симулякр-абстракцію, утворюваний мовчазною масою людей. При цьому слід зауважити, що означена мислителем «мовчазна маса людей» і являє собою те знеособлене, що свідчить про зникнення соціального.

У даному контексті необхідно зазначити, що такі соціальні катаклізми, як пандемія COVID-19, спричинений нею карантин, у межах якого загострилися деструктивні впливи вимушеної ізоляції та самоізоляції, а головне

– війна РФ проти України, можна наразі розцінювати або як індикатори зникнення соціального, або як наслідки цього процесу, який, вже розпочавшись, розгортається у постмодерному світі, набираючи шалених обертів й знищуючи усталений порядок і соціальні зв'язки, що уможлилювали співіснування людей у суспільстві супроти анатомії людської деструктивності [Фромм 2006].

Однак, ведучи мову про зникнення соціального, також слід зацентувати на загальноновизнаному факті, згідно з яким людина є істота біосоціальна, що дозволить окреслити трагічні наслідки цього процесу для сучасної людини. Річ у тім, що зникнення соціального актуалізує процес відчуження двох складників людини – біологічного та соціального, розриваючи її цілісність та випускаючи назовні більш не контрольовані інстинктами через розвинену самосвідомість деструктивні й навіть танатологічні потяги, зреалізовані через насилля, яке за своєю природою являє собою онтологічну загрозу як для людства загалом, так і для окремих індивідів та сімей.

Отже, у даній статті увагу сфокусовано на філософському осмисленні феномену насилля, природу якого досліджував Ж. Бодрійяр, що сприятиме формуванню світоглядно-ціннісного підґрунтя для втілення практичної діяльності фахівців із соціальної роботи, одним із пріоритетних завдань яких є превенція насилля у сім'ї/громаді/суспільстві, що, у свою чер-

гу, відкриває онтологічні перспективи особи/сім'ї/громади/суспільства, а загалом – людства.

Аналіз стану дослідження.

Феномен насилля за своєю природою є багатогранний, у зв'язку з чим до його дослідження звертаються науковці різних галузей знань, зокрема, права, педагогіки, психології, соціології, а також політики та священнослужителі (і цей перелік неповний). Дана робота безпосередньо розгортатиметься у таких двох площинах, як:

1) філософія, зокрема історія філософії та соціальна філософія;

2) соціальна робота, зокрема у громаді.

Означений комплексний підхід відкриває перспективи для:

1) з'ясування сутності природи феномену насилля, який перебував у полі дослідницької уваги французького мислителя Ж.Бодріяра;

2) формулювання ключових засад практичної діяльності фахівця із соціальної роботи у громаді з подолання та попередження насилля, зокрема насильства у сім'ї.

Загалом слід зауважити, що проблема насилля внаслідок своєї актуальності й гостроти в усі епохи розвитку людства активно досліджується як зарубіжними, так і вітчизняними науковцями. Безпосередньо на увагу заслуговує доробок таких учених:

1) Д.Доллард, Л.Берковиц та ін. (теорія фрустрації агресії);

2) А.Бандура, Д.Уолтерс та ін. (теорія соціального научіння);

3) Д.Майерс, С.Бем та ін. (рольові теорії);

4) Д.Фарінгтон, Р.Лебер та ін. (кримінологічні теорії);

5) Е.Дюркгайм, Р.Мертон та ін. (теорія аномії);

6) М.Фуко, Е.Фром та ін. (теорії легітимації насильства);

7) С.Ламнек, М.Вольфганг та ін. (теорія субкультур);

8) Т.Шефф, С.Беккер та ін. (теорія стигматизації).

Важливо відмітити, що у переважній своїй більшості дослідники зацентровують на тому, що насильство – це категорія соціальна.

У ХХ столітті проблема насильства і само-

насильства у часи війни перебувала у полі зору З. Фрейда (психоаналіз) й А. Камю (екзистенціалізм).

Вагомий внесок у дослідження феномену насилля зробили такі вітчизняні науковці, як І.Бех, О.Кочемировська, Н.Максимова, Ю.Онишко, В.Ролінський, Т.Журавель, Н.Коробченко, О.Безпалько та ін. У сфері соціальної роботи розгортали свої дослідження феномену насильства в сім'ї такі українські вчені, як В.Бондаровська, І.Зверева, К.Левченко, Т.Цюман та ін.

Стосовно науково-дослідницької уваги до духовної спадщини Ж.Бодріяра слід зауважити значний історико-філософський доробок зарубіжних науковців, який утворюють праці С.Дж.Коена, Дж.Култера, М.Бензера, Дж.Сміта, Дж.Тейнка, Дж.Болдуїна, С.Лайта, К.Вульфа та ін. При цьому, на жаль, українські дослідники як з філософії, так й із соціальної роботи приділяють недостатньо уваги творам Ж.Бодріяра, хоча, безумовно, окремі проблемні питання висвітлено у наукових роботах таких науковців, як С.Куцепал, В.Лук'янець, В.Лях, В.Окороков, О.Соболь, О.Хома, В.Ярошовець та ін. Зокрема, Н.Зінченко піднімає питання про рекламу та споживання [Зінченко 2013], І.Вегеш – про місце та роль людини у структурі «суспільства споживання» [Вегеш 2014].

Однак, незважаючи на науково-дослідницьку увагу вчених, які, зокрема, звертаються до дотичного аналізу елементів культури смерті у постмодернізмі, висвітленої Ж.Бодріяром, питання про природу й сутність феномену насилля, заактуалізованого сучасними деструктивними по-діями, залишаються недостатньо вивченими, з огляду на що й було окреслено **мету даного дослідження**, яка полягає у з'ясуванні ключових філософських поглядів Ж.Бодріяра на сутність феномену насилля у контексті проблеми зникнення соціального у постісторії, сучасниками якої ми є.

Досягнення зазначеної мети сприятиме пошуку ефективних засобів превенції/профілактики насилля у сім'ї/громаді/суспільстві, впроваджуваних в об'єктивну реальність/соціальну дійсність фахівцями із соціальної роботи. Такий ракурс, на моє глибоке переконання, відкриває перспективу виходу суто тео-

ретичного дослідження у площину практичної філософії та соціальної роботи.

Базою для даного дослідження слугують праці Ж.Бодріяра, цитати з яких наводяться в авторському перекладі.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Примордіально слід зауважити, що Ж. Бодрійр досліджував феномен насилля безпосередньо в контексті особливостей, характерних для суспільства споживання, яке, на його глибоке переконання, одночасно являє собою такі діаметральні протилежності, як:

- 1) турбота й репресія;
- 2) мир і насилля [Бодрійр 2006: 220].

На мою думку, зафіксована та доведена фактами об'єктивної реальності наявність у суспільстві споживання складників репресії та насилля й дозволила французькому інтелектуалу розгортати свої філософські роздуми у контексті проблеми аномії, що, як він і зазначав, панує у суспільстві достатку й багатства. Адже, дійсно, *аномія* як відсутність/недієвість чинних норм, що спричиняє хаос у суспільстві, зокрема, починає розповсюджуватися під час подій, які несуть онтологічну загрозу людству (революції, атомна або бактеріологічна загроза, а також і вбивства). У даному контексті слід додати, що проблему убивств наразі у сучасній Україні заактуалізовано війною.

Зрозуміло, що в означеному контексті йдеться про суцільні вияви насилля загалом і вбивства, зокрема, *не побутові*. Однак існує й інший бік наслідків війни, які розгортаються у побутовому плані існування сучасного суспільства. І тут вже йдеться про *побутовий* характер насилля й убивств, детермінованих різноманітними кризами (аномія економічна, шлюбна, сімейна тощо). Адже, будучи занурені у стан аномії, люди потребують «виплеску» таких деструктивних емоцій і потягів, як ненависть та агресія. При цьому наслідками розгортання *агресії* як *психологічної* категорії слугує *насильство* як категорія *соціальна*, на чому акцентувалося вище. *До слова*, безпосередньо справу з різноманітними виявами насильства у суспільстві (громаді/сім'ї) нарівні з представниками правоохоронних органів

мають фахівці із соціальної роботи.

Слід зауважити, що сплески *побутової агресії* у сучасному суспільстві, зануреному, наприклад, у стан економічної аномії, на мою думку, доречно, слідом за Ж.Бодрійром, пояснити тим, що «люди у суспільстві достатку оточені не стільки, як це було у всі часи, іншими людьми, скільки *об'єктами* споживання» [Бодрійр 2006: 5] (переклад наш – О.О.). Значений висновок мислителя, між іншим, на мою думку, підтверджує його іншу тезу – про зникнення соціального. У даному контексті слід зауважити, що у сучасному суспільстві свідченням процесу зникнення соціального слугує послаблення соціальних зв'язків, зумовлене, незважаючи на парадоксальність цього факту, досягненнями цивілізації (йдеться, наприклад, про розвиток інформаційних технологій, якому, зокрема, посприяла ситуація карантину, спричиненому пандемією COVID-19).

Коментар. На мою думку, сучасне українське суспільство не можна означити як суспільство достатку з огляду на якість і рівень життя середнього класу. Однак, незважаючи на цей факт, ми, зокрема, спостерігаємо наявність ризиків до зникнення соціального, підтверджені наразі яскраво вираженими феноменами відчуження, ізоляції та самоізоляції його членів, детермінованими війною та пандемією, які спричиняють та/або посилюють страх смерті.

Інший важливий момент, на якому слід зацентувати увагу, полягає у тому, що навіть у *суспільстві добробуту (достатку)*, на моє глибоке переконання, потреба у фахівцях із соціальної роботи не зникне, оскільки навіть стан добробуту може супроводжуватися (супроводжувався й супроводжується), наприклад, виявами *насильства у сім'ї* – феномену, що являє собою, як слушно зазначають сучасні вітчизняні дослідники питань соціальної політики та соціальної роботи М.Головатий і М.Панасюк, «чинник соціального ризику» [Головатий 2005: 264-265]. Я вважаю, що у даному контексті під *соціальним ризиком* слід розуміти наявний або потенційний наслідок специфіки людської природи, якій властива *агресія*.

Порада фахівцю із соціальної роботи. Слід акцентувати увагу клієнтів соціальної роботи

на необхідності встановлення комунікативного акту/діалогу та, відповідно, соціальних зв'язків з Іншими (членами сім'ї/фахівцями/соціальним оточенням/громадою та ін.). На жаль, і фахівці із соціальної роботи, й отримувачі соціальних послуг далеко не завжди враховують/зважають на можливості послуговуватися різноманітними ресурсами, у т.ч. й людськими, наявними у громаді, повноправними членами якої вони є.

Однак повернімося до аналізу поглядів Ж.Бодріяра на насилля.

Мислитель зацентрував увагу на проблемі фундаментальних протиріч/ суперечностей/нерівноваги, притаманних суспільству достатку або терпимому суспільству (на моє глибоке переконання, йдеться про суспільство «поблажливе», при цьому поняття «поблажливість» тут не є тотожне поняттю «толерантність»; порівняймо: толерантне ставлення до інакомислення та «поблажливе ставлення до злочину»). З огляду на зазначену вище проблематику Ж.Бодріяр виокремив такі форми аномії або аномалії, що проходять «через форми колективної втечі (наркотики, хіпі, ненасилля)» [Бодрийяр 2006: 222]:

1) деструктивність, прикладами якої слугують насилля, злочини;

2) заразлива депресивність, що виявляється через втому, суїцидальну активність, неврози [Бодрийяр 2006: 222].

До слова, цікавими й актуальними є погляди французького мислителя на феномен *втоми*, який, на його думку, висвітлену у праці «Суспільство споживання», являє собою *світову проблему* [Бодрийяр 2006: 230]. Зокрема, інтелектуал зауважує, що безпричинна «хронічна неконтрольована втома» [Бодрийяр 2006: 230] (переклад наш – О.О.), яка разом з насиллям і ненасиллям виконує функцію викриття, виступає свідченням того, «що суспільство, яке уявляє й бачить себе завжди у стані прогресу, спрямованого на знищення зусилля, розв'язання напруг, на забезпечення все більшої легкості й автоматизму, є фактично суспільством стресу, напруги, допінгу, в якому загальний баланс задоволення указує на все більший дефіцит, за якого індивідуальна і колективна рівновага виявляється все більш скомпрометованою тією ж мірою, у якій

примножуються технічні умови її реалізації» [Бодрийяр 2006: 230] (переклад наш – О.О.).

Коментар. Зрозуміло, що стрес, внутрішня напруга, яка, постійно накопичуючись, зростає, потребує свого вивільнення, яке може відбуватися у різний спосіб, але переважно деструктивний, наприклад, агресія (злочини проти життя й здоров'я інших, асоціальна поведінка тощо) та аутоагресія (завершені суїциди, суїцидальні спроби, самоушкодження). У даному контексті йдеться про ті соціальні ризики, з якими безпосередньо мають справу не тільки представники правоохоронних органів, психологи, священники, але й фахівці із соціальної роботи. Інакше кажучи, зникнення соціального, про яке попереджав Ж.Бодрийяр, призводить до своєрідного «звільнення» біологічного (агресивного за своєю природою) складника Я, яке стає відчуженим, позбавленим контролю з боку суспільних норм моралі та усталених законів, здатних унормувати спів-існування людей у сім'ї/громаді/суспільстві/світі/Всесвіті/Космосі тощо.

Згідно з Ж. Бодріяром, втому у жодному разі не слід ототожнювати з пасивністю, яка передбачає бездіяльність, статику. Навпаки, означивши пасивний характер втоми, мислитель вів мову про специфічний *пасивний спротив*, який, за своєю природою, вже не є статика, а – динаміка, рух. Під цим кутом зору Ж.Бодрийяр зауважив, що у світі постмодернізму втома є «єдина форма активності, яка протистоїть ... примусу до загальної пасивності...» [Бодрийяр 2006: 230] (переклад наш – О.О.). Інакше кажучи, втомлене Я є уособлення безвідповідальності й безвладності, що детерміновані ззовні – з боку суспільства споживання, яке втрачає соціальне.

До слова, поширення втоми як прихований процес наслідком своїм має *зростання* переважно *несвідомого відчуття провини* окремою людською одиницею, яке, зі свого боку, здатне спричинити трансформацію агресії в аутоагресію, про що слід пам'ятати спрямованому на досягнення ефективного результату діяльності фахівцю із соціальної роботи, наприклад, під час ведення соціального супроводу особи/сім'ї, яка перебуває у складних життєвих обставинах, оскільки втома, на

мій погляд, є глобальна проблема нашої сучасності, означеної насиллям.

Інший важливий момент, який відкривається в контексті означеної проблематики втоми/пасивності/насилля-ненасилля, свідченням чого слугує українська дійсність, є *тероризм*. Так, згідно зі світоглядно-ціннісною системою координат Ж.Бодріяра, висвітленою ним, зокрема, у праці «Прозорість зла» (розділ має красномовну назву «Дзеркало тероризму»), тероризм «слугує різновидом насильницького звільнення від напруження у соціальному полі» [Бодрийяр 2006: 230] (переклад наш – О.О.).

Коментар. Під означеним кутом зору уможливується усвідомлення двох взаємопов'язаних *граней* терористичного насилля, розгорнутого РФ проти України, сполучною ланкою яких і слугує *пасивність* як риса постісторії, на чому зацентрував увагу Ж. Бодрийяр. До цих граней належать:

1) внутрішня пасивність РФ, закритої до нововведень і розвитку, притаманних сучасному світу; цей різновид пасивності акумулює внутрішню ненависть до «ворожого» світу, який просувається уперед; до слова: надмірна ненависть наслідком своїм має виплески агресії, при цьому – світ загалом, «ненависну Америку», зокрема, РФ знищити не може; при цьому порівняно з цілим світом Україна здавалася окупантам і терористам світового масштабу з притаманною тероризму звуженою свідомістю, у т.ч. й колективною, вдалим об'єктом для швидкого знищення, що підтвердило б їхню «світову могутність» – міфічну; у результаті «невдалого вибору» під загрозою опинився століттями впроваджуваний у широкий загал *міф*, зокрема й про сутність «руського миру»;

2) зовнішня агресія, активність як наслідок пасивності внутрішньої, яка знайшла своє вивільнення через напад на ворожого Іншого (наразі – Україна); це свідчить про РФ як про мовчазну масу, соціальне, що зникає, агонізуючи; *пояснення*: спротив проти себе – самогубство, проти «ворога» – «геройзм», який насправді за своєю суттю є ілюзія, псевдогеройзм, але маса продовжує своє мовчання (до слова, агонія – теж рух, і теж – деструктив-

ний, точніше – самодеструктивний, інакше кажучи, останній рух маси, що вже перебуває у скрайній точці свого знищення/самознищення).

Компаративний коментар. На відміну від РФ, Україна вирізняється неймовірно заकुлізованою сучасними умовами існування із сивої глибини віків притаманною національному українському характеру такою рисою, як *соборність*, що, між іншим, свідчить про наявність і подальший розвиток соціального, всупереч прогнозам Ж.Бодріяра, незважаючи на наявність деструктивних виявів насилля, протистояти якому покликана відроджувана соціальна сила – громада, у т.ч. під егідою фахівців із соціальної роботи.

Порада фахівцю із соціальної роботи. З огляду на притаманну колективному несвідомому українського народу *соборність*, яку, на моє глибоке переконання, можна означити як притаманний Українцям архетип, попри ізоляцію/самоізоляцію та певні вияви відчуження активізувати громаду/сім'ю/особу до унормування/усталення соціальних зв'язків і норм, здатних контролювати біологічне, стрижнем якого є *агресія* і як деструктивна «індивідуальна або колективна поведінка, дія...» [Головатий 2005: 8], і як «короткочасний емоційний стан (або індивідуальна риса) особистості...» [Головатий 2005: 8], зреалізовувана через *насилля*, яке потребує активної протидії громадськості, втілюваної, зокрема, через професійну діяльність фахівця із соціальної роботи, який, до слова, покликаний впроваджувати у соціальну реальність стратегії соціальної політики, спрямовані на підвищення й примноження всезагального блага самотньої особи, а також сім'ї/громади/суспільства/держави.

Висновки.

У фокусі даного дослідження перебував науково-творчий доробок французького мислителя-інтелектуала ХХ – початку (перше десятиліття, 2007) ХХІ століття, який означив цей період як постісторію, особливістю якої, зокрема, є *зникнення соціального*, розповсюдження *насилля* та *втоми* у суспільстві добробуту (достатку), з притаманною йому *пасивністю*, що являє собою специфічну форму активності, здатної, наприклад, спричинити

тероризм, безпосередніми свідками й учасниками впровадження якого в об'єктивну українську реальність з боку РФ наразі ми є. *Інакше кажучи*, наразі ми є свідками того, як *пасивність і втома*, у які занурила себе через власну політику РФ – *ілюзорне суспільство достатку*, що *відсутній*, через тероризм знаходять «розраду» й «втіху», ілюзорність яких яскраво відтіняє дійсна активність Збройних Сил України та всезагальна стійкість і незламність українців як втілення *соборності*, притаманній українському національному характеру та колективному несвідомому українського народу.

Можна заперечити, спираючись на той факт, що Україна наразі не є суспільством добробуту, однак купівельна спроможність населення України через спустошувані у відповідних – онтологічно загрозливих – ситуаціях означений факт не тільки не підтверджує, але й заперечує його. Крім того, в усіх суспільствах без винятку наявний соціальний прошарок надто незможних, на чому, зокрема, акцентував увагу давньогрецький мислитель Аристотель.

На моє глибоке переконання, *соборність*

– це рушійна сила, що протидіє зникненню соціального у сучасній Україні, якою мають послуговуватися фахівці із соціальної роботи у своїй практичній діяльності.

Наостанок слід зауважити, що усвідомлення ключових світоглядно-ціннісних засад філософського доробку Ж.Бодріяра, у центрі уваги якого перебував феномен насилля з його особливостями, детермінованими зникненням соціального у постісторії, сприятиме розробці засобів превенції насилля, зокрема насильства у сім'ї, з метою їхнього подальшого впровадження фахівцями із соціальної роботи у своїй професійній діяльності, відповідно до викликів сучасності. Така діяльність безпосередньо дозволить знизити та/або мінімізувати негативні вияви й деструктивні наслідки виявів агресії у сім'ї/громаді/суспільстві, зокрема, підвищуючи якість життя особи та примножуючи суспільний добробут, невід'ємним складником і водночас індикатором якого виступає духовно-душевний спокій та комфорт, що, між іншим, має виключати втому й пасивність, які здатні продукувати насилля – від локального (сім'я) до глобального (терористичні напади на суверенні держави).

Бібліографічні посилання

- Бодрийяр, Ж. (2006). *Общество потребления*. М.
Бодрийяр, Ж. (2006). *Пароли. От фрагмента к фрагменту*. Екатеринбург.
Бодрийяр, Ж. (2006). *Прозрачность зла*. М.
Вегеш, І. (2014). Місце та роль людини у структурі «суспільства споживання» Жана Бодріяра. *Політологія. Соціологія. Філософія*, 17, 19-25.
Головатий, М.Ф., Панасюк, М.Б. (2005). *Соціальна політика і соціальна робота: Термінологічно-понятійний словник*. К.
Зінченко, Н.О. (2013). Жан Бодрийяр про рекламу та споживання. *Гуманітарний вісник ЗДІА*, 56, 248-254.
Фромм, Э. (2006). *Анатомия человеческой деструктивности*. М.

References

- Baudrillard, J. (2006). *Obshchestvo potrebleniya* [Consumer Society]. М. (in Russian)
Baudrillard, J. (2006). *Paroli. Ot fragmenta k fragmentu* [Passwords. From fragment to fragment]. Ekaterinburg. (in Russian)
Baudrillard, J. (2006). *Prozrachnost zla* [The Transparency of Evil]. М. (in Russian)
Fromm, E. (2006). *Anatomiya chelovecheskoy destruktivnosti* [The Anatomy of Human Destructiveness]. М. (in Russian)
Holovaty, M.F., Panasyuk, M.B. (2005). *Sotsialna polityka i sotsialna robota: Terminologichno-ponyatiyniy slovnyk* [Social policy and social work: Terminological and conceptual dictionary]. К. (in Ukrainian)
Vegesh, I. (2014). *Mistse ta rol lyudyny u strukturi "suspilstva spozhyvannya" Zhana Bodriyara*. Politolohiya. Sotsiolohiya. Filosofiya [The place and role of man in the structure of Jean Baudrillard's "consumer society". Politology. Sociology. Philosophy]. 17, 19-25. (in Ukrainian)
Zinchenko, N.O. (2013). Zhan Bodriyar pro reklamu ta spozhyvannya [Jean Baudrillard on advertising and consumption]. *Humanitarnyy visnyk ZDIA*, 56, 248-254. (in Ukrainian)

Ігор Васильович Павленко

Кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії,
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара,
пр. Гагаріна, 72, Дніпро, 49010, Україна

E-mail: abissum0@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6798-4903>

Igor Pavlenko

Ph.D. in Philosophy, Associate Professor,
Associate Professor of the Department
of Philosophy,
Oles Honchar Dnipro National University,
72 Gagarin Ave., Dnipro, 49010, Ukraine

УДК 165.43

КОНЦЕПТ ІСТИНИ У ДАВНЬОГРЕЦЬКІЙ ФІЛОСОФІЇ: ΑΛΗΘΕΙΑ ЯК СЕΜΑΝΤИЧНИЙ КЛАСТЕР

Received 12 October 2022; revised 10 November 2022; accepted 23 November 2022

DOI: 10.15421/3422

Анотація

Розглядається давньогрецьке поняття істини щодо мови та мовних контекстів. Істина представляється як металінгвістичний контекст, який породжує численні смислові об'єкти, що функціонують як семантичні поля. Аналізується уявлення про істину як семантичну структуру у зв'язку з особливостями використання поняття ἀλήθεια в античній філософії, пропонується програма дослідження поняття істини у давньогрецькій мові. Дослідження є першим наближенням до реконструкції алетіології давньогрецької філософії класичного періоду. Для цього передбачається розглянути поняття ἀλήθεια як семантичну доміную або наддоміную, за якою слідують її приватні локалізації. Необхідною складовою такого дослідження є також систематизація та класифікація контекстів, у яких використовується дане поняття. Мова йде про контексти істини, або про саму істину як суму контекстів, у яких протікає життя людини. Тут істина може розглядатися, в одному випадку, як конгломерат, хаотичне поєднання розрізнених елементів або ж як система смислових зв'язків, що охоплюють різні області дискурсу, де природна мова виступає в якості періоджерела, матеріалу, мега-нарративу, вихідного для будь-якого можливого розгляду істини.

Ключові слова: істина, ἀλήθεια, семантичні поля, контекст, мова, сенс, релятивізм.

THE CONCEPT OF TRUTH IN ANCIENT GREEK PHILOSOPHY: ΑΛΗΘΕΙΑ AS A SEMANTIC CLUSTER

Abstract

The ancient Greek concept of truth is considered in relation to language and linguistic contexts. Truth is presented as a metalinguistic context that generates numerous semantic objects that function as semantic fields. The idea of truth as a semantic structure is analyzed in connection with the peculiarities of the use of the concept of ἀλήθεια in ancient philosophy, and a program for studying the concept of truth in the ancient Greek language is proposed.

The study is the first approximation to the reconstruction of the aletiology of the ancient Greek philosophy of the classical period. For this, it is supposed to consider the concept of ἀλήθεια as a semantic dominant or superdominant, followed by its particular localizations as subdominants. A necessary component of such a study is also the systematization and classification of the contexts in which this concept is used.

Truth has been one of the fundamental problems of philosophy almost from the very beginning of the existence of the latter. Already the ancient philosophical tradition demonstrates an amazing variety of words denoting truth in one way or another: being, essence, reality, evidence, openness, reliability, correctness, truth, justice, and many others. During the thousand-year period of the existence of ancient Greek philosophy, a rather diverse lexicon has developed, which reflects the actual complexity and ambiguity of the human understanding of truth.

Of course, here it is necessary to speak not about truth in itself, but about the contexts of truth, or about truth itself as the sum of contexts in which a person's life takes place. Here, truth can be considered, in one case, as a conglomerate, assorted, chaotic combination of disparate elements, or as a system of semantic

connections covering the most diverse areas of discourse, where natural language acts as a primary source, material, mega-narrative, initial for any possible consideration. truth.

The word "truth" does not designate any particular object or property of any object whatsoever. It also does not fix anything in common in all cases when we use the words truth, true, true. Most often, we associate the use of these words with the evaluation of our thoughts or statements about something, while the criteria for these evaluations can be completely different and vary widely in different languages, in different temporal, situational and personal contexts. Nevertheless, the idea of the truth of something is itself a generally valid context in which a person's life takes place, and within which each of us defines himself.

Key words: *truth, ἀλήθεια, semantic fields, context, language, sens, relativity.*

Постановка проблеми.

Істина є однією з фундаментальних проблем філософії практично від початку існування останньої. Вже антична філософська думка демонструє дивовижне різноманіття слів, що позначають істину в тому чи іншому відношенні: сутність, дійсність, очевидність, відкритість, достовірність, правильність, правда, справедливість та багато інших. Протягом тисячолітнього періоду існування давньогрецької філософії склався досить вражаючий лексикон, який відображає справжню складність та неоднозначність людського розуміння істини.

Зрозуміло, що необхідно говорити не про істину саму по собі, а про контексти істини, або про *саму істину як суму контекстів*, в яких протікає життя людини. Істина може розглядатися, в одному випадку, як конгломерат, асорті, хаотичне поєднання розрізаних елементів або ж як система смислових зв'язків, що охоплюють різні області дискурсу, де природна мова виступає в якості першоджерела, матеріалу, мега-нарративу, вихідного для будь-якого можливого розгляду істини.

Можна висловити це інакше. Слово «істина» не позначає ніякого особливого об'єкту чи властивості будь-якого об'єкту. Не фіксує воно також нічого спільного у всіх випадках, коли ми вживаємо слова *істина, істинно, істинний*. Найчастіше ми пов'язуємо вживання цих слів з оцінкою своїх думок чи висловлювань про щось, при цьому критерії цих оцінок можуть бути абсолютно різними і широко змінюватись у різних мовах, у різних тимчасових, ситуативних та особистісних контекстах. Тим не менш, уявлення про істинність будь-чого саме є загальнозначущим контекстом, в рамках якого кожен з нас визначає самого себе.

Відображенням цього різноманіття є при-

родна мова, якою користуються члени тієї чи іншої спільноти, і в рамках якої контексти істини функціонують у вигляді системи семантичних полів, що створюють часом химерні смислові переплетення та колізії. При цьому семантичне поле є найбільшою мовною парадигмою (домінантою), яка поєднує слова різних частин мови, виходячи з загальної семантичної ознаки.

Огляд останніх досліджень.

Вибрана тема давно приковує до себе увагу дослідників. За останні сто років у наукових спільнотах різних країн склалися стійкі традиції розуміння та інтерпретації основного слова давньогрецької мови, що позначає істину. Навіть найпопередніший огляд літератури, присвяченої даному питанню, вийшов би далеко за межі журнальної статті. У наявних роботах представлений весь спектр уявлень про істину, від систематичних філологічних студій, таких, як класична робота Вільгельма Люттера, що присвячена істині та брехні в давньогрецькій мові гомерівського періоду [Luther 1935], до вільних метафізичних спекуляцій М.Гайдеггера [Heidegger 1976].

Серед сучасних досліджень слід виділити концептуальну роботу А.Коула про розуміння істини в античності [Cole 1983], статті Дж.Воленські [Wolenski 2005], К.Пейджа [Page 1991] про істину в «Республіці» Платона, а також роботу Г.Гельтінга, в якій розглядається етимологія поняття ἀλήθεια у філософії М.Гайдеггера. [Helting 1997]. Як особливість більшості сучасних досліджень можна відзначити недостатнє охоплення та систематизацію різноманітних контекстів, у яких використовується слово ἀλήθεια, а також її численні деривати та синоніми. Наприклад, Дж.Воленські говорить про численні контексти, в яких виявляє себе істина, як про «родину істини»

(truth-family) з 14 понять, називаючи серед інших: *atrekes, nemertes, adolos, orthos, apseudos, etymos* і *etetymos* [Wolenski 2005]. Неважко продемонструвати, що це сімейство істини у давньогрецькій мові набагато більше і набагато різноманітніше. У зв'язку з цим truth-family можна замислитись також про теорію «сімейних подібностей» Вітгенштайна як про якусь доволі умовну релятивістську методологію для нашого розгляду істини.

Мета дослідження.

Завдання дослідження – реконструювати алетіологію античної філософії класичного періоду. Для цього передбачається розглянути поняття *ἀλήθεια* як семантичну доміную або наддоміную, за якою слідує її приватні локалізації в якості субдомінант (наприклад, істина як достовірність, буття, явленість, уміння тощо). Необхідною складовою такого дослідження є також систематизація та класифікація контекстів, у яких використовується дане поняття.

Виклад основного матеріалу.

Ентоні Тисельтон у Новому міжнародному словнику новозавітної теології пропонує такий ряд основних формоутворень найважливішого і найбільш уживаного давньогрецького слова, що означає істину: «*ἀλήθεια* (*alētheia*), truth, sometimes faithfulness; *ἀληθής* (*alēthēs*), true, sincere, real, correct, faithful, trustworthy, genuine, veracious; *ἀληθίος* (*alēthinos*), genuine, real, true, valid, trustworthy; *ἀληθῶς* (*alēthōs*), truly, certainly, indeed, in very truth; *ἀληθεύω* (*alētheuō*), to speak the truth» [Thiselton 1978: 874]. З самого початку привертає увагу широкий діапазон контекстів, в яких використовується дане слово. Тим не менш, як ми побачимо надалі, навіть цей ряд може бути суттєво розширений. Це слово та його похідні – найчастіше вживане при позначенні істини у творах досократиків [Diels: 1952], Платона [Lexicon Platonicum: 1835] та Арістотеля [Bonitz 1870: 31], а також філософів епохи еллінізму.

Якщо звернутися до варіацій терміну, то знаходимо такі його форми:

ἀλήθεια, ἡ – правда, істина; дійсність, справжність; істинність, вірність; правдивість, прямота, щирість; лат. *veritas, vera natura* або *ratio*; також *vera cognitio* [Lexicon Platonicum:

1835].

ἀληθευτικός, синонім *ἀληθής* [Aristoteles 1831: 1123b30];

ἀληθορκέω – клятва вірності [Yonge 1849];

ἀληθότης – істинність [Sexti Empirici 1842: 389];

ἀληθινολογία, ἡ – правдивість, прямота; *ἀλήθευσις*, ἡ – істинність, правдивість [Sexti Empirici 1842: 276];

συναληθεύω – одночасно бути істинним [Aristoteles 1831];

У гомерівському словнику Г.Евелінга *ἀληθές* синонім *non celatus* (несхованість), *apertus* (відкритий, прямий, відвертий), *simplex* (простий, звичайний), *verus* [Lexicon Homericum: 1885]

Звертає також увагу в «Риторичі» Арістотеля: *τὸ ἀληθές* як синонім *τὸ πρᾶγμα* – справа, дія, сила, істотна умова [Aristoteles 1831: 1364b9].

Цей аспект чи контекст розуміння істини особливо цікавий, оскільки суттєво розширює сферу використання цього слова. Справа, діяння, зусилля, практика, здатність зробити щось – як одна з семантичних доміант поняття істини. Майстер знає істину свого інструменту, матеріалу, виробу; воїн знає істину зброї, знає істину про себе, про ворога, про життя та смерть. Але й інші люди живуть і вмирають і також знають якусь істину про це. Гравець знає істину своєї гри, тобто, її таємницю, її приховану суть. Дитина знає істину дитинства, вона втілює її, хоч і не може висловити. Кожна форма життя знає свою істину, свою суть.

У цьому контексті можна розуміти істину як якесь природжене людині знання або набуті навички, вміння, звичку. Люди, що проживають своє життя приречені знати істину про багато важливих (а може бути й найважливіших) речей, як би вони їх не називали. Істинним вважають все, що має цінність, навіть якщо йдеться про дуже приземлені речі.

Платон стурбований пошуками абсолютної істини і знаходить її в істині своїх ідей/ейдосів, вважаючи все інше чи не видимістю, псевдореальністю, проте мова *vice versa* показує, що поняття істини психологічно і семантично допускає різні градації, порівняльний

ступінь, наявність більш або менш істинного. Та й сам Платон у VI книзі «Республіки» використовує ще сильніший термін – ἀληθέστατα [Plato 1952: 484c5] – найвища істина чи оригінал самої істини, тобто, найбільш істинний, ще більш неприхований і незабутній, застосовуючи його до істини єйдосів, справжньої істинності, на відміну від істини речей вторинних, що є порожніх образами цих речей. Втім, у «Парменіді», Арістотель, просто погоджуючись з Парменідом, говорить ἀληθέστατα – суцтва правда [Plato 1952: 160b]. Там же зустрічаємо і ἀληθέστατον – найсправжнє, дуже правдиве.

У «Республіці» у VII книзі є ще ἀληθέστερα [Plato 1952: 515d6] – люди в печері, коли наближуються до самого суцного і більш дійсного, починають споглядати правильніше, правдивіше, ближче до істини тощо.

Таким чином, істина – це аж ніяк не безякісне утворення, вона схильна до градацій, причому, ймовірно, у багатьох відношеннях. Адже, наприклад, про більший чи менший розмір предмету йдеться не в тому ж сенсі, в якому говорять про його більшу чи меншу корисність. Так само і істина може розумітися як результат або сукупність оціночних характеристик будь-якого предмету в різних контекстах.

Завдяки наполегливості М.Гайдеггера прийнято згадувати доречно і не доречно про неприхованість істини в її давньогрецькому розумінні. Однак часто істина протиставляється λήθη – забуванню, забуттю [Frisk 1960]. Про це говорить Гесихій Олександрійський у своєму «Лексиконі», трактуючи ἀληθής як властивість пам'яті, яка протистоїть забуттю: ἡ μνήμων, κατὰ στέρησιν τῆς λήθης. [Hesychii Alexandrini Lexicon 1858: 119].

Також у довіднику з грецької етимології Л. Майєра ἀληθής трактується як ohne Vergessen – незабутність; відпов. λήθη – забуття, забування – Vergessen [Meyer 1901: T.I, 300-301]. У цій версії істина розуміється також як синонім ἀείμνηστος – незабутній, пам'ятний.

Сам Платон у діалозі «Кратіл» вустами Сократа пропонує власну версію походження слова ἀλήθεια: **Θεία ἄλη** (ἄλη, ἦ – блукання, мандрівка; сум'яття, божевілля). Буквально

«блукання бога» або навіть «божественне божевілля».

Найбільш дивовижне уявлення про істину, освячене авторитетом самого Платона, але ніким із сучасних філологів не підтримане. Швидше, ἄλη – означає щось протилежне, помилку – erratio, error mentis і є синонімом ἀλητεία – поневіряння, помилка, відхилення [Brasse 1842]. Те саме тлумачення дається і в інших відомих словниках; напр. у Критичному грецько-німецькому словнику І.Г.Шнайде-ра [Schneider 1797], де ἀλητεία перекладається як das Herumirren, vergebliche Herumlaufen – хибність, помилка, безглузде ходіння навколо чогось.

Слід зазначити розбіжність етимології грецького слова ἀλήθεια в інтерпретації Гайдеггера та її філософським змістом для стародавніх греків. Зокрема, Сократ у «Федрі» говорить про важкодосяжність істини, трактуючи саму істину як незабутність, відкритість для пам'яті. Але й такий підхід пов'язує істину з чимось відкритим, явним і явленим, що є вірним лише в одному з аспектів її розуміння. Важливо зрозуміти, чому ж «істина любить ховатися», чому істина часто пов'язується з таємним, потаємним, що уникає прямого погляду та простих визначень. Необхідно згадати про те, що префікс α- в давньогрецькій мові може мати не лише значення заперечення, відсутності. Префікс ἀ- може і посилювати вихідне значення слова (intensivum), відтак слово «істина» набуває значення «надзвичайно приховане, таємне», що також відповідає його філософському розумінню. Але є ще одне значення даного префіксу – copulativum – спільність, об'єднання (для порівн. *рівно-*, *одно-*; ἀτάλαντος – рівний, подібний; букв. рівний за вагою; *со-*; ἀκόλουθος – супутній, відповідний).

У контексті неприхованості можна говорити про значний збіг значення слова ἀλήθεια з поняттями, що позначають очевидність, відкритість, явленість, наприклад, φαίνω і φαυερός. Так, φαίνω – in lucem edo; ostendo; venio – світитися, виявляти, показувати, відкривати, викривати, відбивати, бути очевидним, представлятися тощо.

Це слово частіше висловлює якусь при-

ватну позицію, свідчить про те, що бачиться, але також є істинним чи достовірним за визначенням. Те, що є, містить у собі можливість помилки, неточності, суб'єктивності. Водночас існує безперечний смисловий зв'язок зі словом ἀλήθεια – базовим поняттям, що означає істину як щось неприховане, явлене, очевидне.

У рівній мірі і φανέρως говорить про видимість, явність, очевидність і так воно традиційно перекладалось латиною: *conspiciuus; dilucidus, conspicuus; manifestus, apertus* – видимий, помітний; відкритий, очевидний.

Аристотель у «Метафізиці»: «... а що немає науки про те, що приходить (συμβεβηκότος) – це очевидно (φανέρων), адже будь-яка наука – про те, що є завжди, або про те, що буває здебільшого» [Aristoteles 1831: 1027a20];

Звісно, φανέρων – явлене, видиме – це ще не справжнє в усіх контекстах, але у багатьох випадках цілком може бути замінено словом «істина». Можна згадати, що й ἀλήθεια означає щось неприховане, явне. Також можливе і поєднання цих слів, наприклад, у Новому Заповіті: ἡ φανέρωσις τῆς ἀληθείας – відкрите сповіщення істини (2 Кор. 4.2). У певному сенсі – тавтологія: відкривання і без того неприхованого, незабутнього.

Характерно, що істина – це щось явне, зрима, очевидне, те, що можна безпосередньо споглядати, сам феномен у його безпосередньому бутті, але істина також і щось, що знаходиться в глибині речі, її внутрішня природа, сутність, яка потребує розкриття. Це подвійне розуміння істини створює, відповідно, дві основні групи контекстів, у яких взагалі можемо говорити про істину. Дане поєднання в принципі несумісних властивостей створює давне та стійке протиріччя чи апорію, яка перешкоджає однакового та точного визначенню істини. Можна вказати і на інші протиріччя, наприклад, досить традиційним є поєднання уявлень про індивідуальний і загальний характер істини, про істину особистісну, екзистенційну і, водночас, істину як щось об'єктивне, відсторонене та байдуже до наших бажань та сподівань.

Є й інші тлумачення етимології цього слова (ἀλήθεια). Наприклад, у Є.П.Блаватської в

1 томі «Таємної доктрини» є пасаж, присвячений грецькому поняттю істини: «Платон виявляє себе, Посвяченим, коли говорить у “Cratylus”, що “θεός” виробляється від дієслова “θέειν” рухатися, бігати (to move, to run). Бо перші астрономи, що спостерігали рухи небесних тіл, називали планети “θεοί” – богами. Пізніше це слово породило інший термін “αλήθεια” – “подих Бога” (the breath of God)» [Blavatsky 1888: 2].

Схоже, що це не зовсім так. Навіть якщо Θεία – бог, точніше, богиня (Тейя, у Гесіода – дочка Урана та Геї), то α – заперечення, λή – теперішній час од. числа від дієслова λάω – бажати, хотіти. Але навіть у разі такої «дикої» етимології «алетейя» означала б «небажання богині» або «божественне небажання» (α-λή-θεία). У всякому разі, сам Платон вустами Сократа дає інше трактування етимології слова ἀλήθεια, кажучи про те, що так названий божественний порив суцього – θεία τοῦ ὄντος φώρα, якби це було б божественним натхненням – θεία ἄλη. [Plato 1952: 421b1-4]

Одним із найважливіших контекстів істини є її розуміння як справжнього буття, або буття самого по собі, або як справжності буття кожної речі. Наприклад, вислів Платона про шаблі пізнання предметів. Перший – ім'я (ὄνομα); другий – визначення (λόγος); третій – зображення (εἶδωλον); четвертий – саме знання (ἐπιστήμη). «П'ятим ступенем слід вважати те, що пізнається саме собою і є справжнім буттям (ἀληθῶς ἐστὶν ὄν)» [Plato 1952: 342a-b].

«Аксіох»: «А вхід до царства Плутона надійно охороняється засувами та замками. Того, хто їх відкриє, приймає в своє лоно річка Ахеронт, а потім Кокіт, перепливши який він має бути відведений до Міноса і Радаманта на рівнину, що називається «долиною істини» (πεδῖον ἀληθείας)» [Plato 1952: 371b-c].

«Федр». Істина (ἀλήθεια) протиставляється не справжньому буттю, видимості, правдоподібності (εἰκός) [Plato 1952: 272e; 273d]. Втім, і сама ця правдоподібність розглядається як один із аспектів істинності, оскільки, хоча це ще не зовсім істина, але все ж таки не обов'язково брехня – τό ψεῦδος. Остання може вважатися вигадкою, помилкою, неправдою, проте εἰκός може бути також і вірним,

істинним. Так ми можемо сказати: «здається правдоподібним» або «схоже на правду», тобто, можливо, це правда, хоча в цьому і немає впевненості.

Арістотель значно змінює уявлення про істину і значною мірою проблематизує його. Крім традиційного зв'язку істини з буттям, суцям і реальністю, філософ перетворює істину в інструмент пізнання, епістему – істину, властиву кожній формі знання:

– φιλοσοφίαν ἐπιστήμην τῆς ἀληθείας – філософія – знання істини [Aristoteles 1831: 993b20];

– ἔστι βεβαιότερον καὶ ἀληθινώτερον – є більш достовірним і більш істинним [Aristoteles 1831: 1009a5];

– συγκεχώρηκέ τι ἀληθές εἶναι χωρὶς ἀποδείξεως – погодитися з тим, що є щось істинне і крім доказу. [Aristoteles 1831: 1006a25].

Арістотель, говорячи про філософів, що релятивізують істину (у тому сенсі, що вона у кожного своя, і у здорової людини, і у схиленої), журиться: «... шукати істину в цьому випадку – все одно що гнатися за невлотим» (букв. переслідування втікача): τὸ γὰρ τὰ πετόμενα διώκειν τὸ ζητεῖν ἂν εἴη τὴν ἀλήθειαν [Aristoteles 1831: 1009b35].

Правильно, що при такому розумінні істини шукати її важко, але це саме по собі не привід відмовлятися від релятивізації істини. Набагато важливіше вирішити, що саме, як і до яких меж ми будемо релятивізувати. Дійсно, Протагор, за свідченням Діогена Лаертського, висловив усім відомі міркування: «Людина є мірою всіх речей, що існують, що вони існують (можливі), неіснуючих, що вони не існують» [Diogenes Laertii 1862: IX, 51]; πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος, τῶν μὲν ὄντων ὡς ἔστιν, τῶν δὲ οὐκ ὄντων ὡς οὐκ ἔστιν (*omnium rerum modus et mensura homo est*); а також «все істинно» πάντα εἶναι ἀληθῆ (*omniaque esse vera*). Чим не відповідь античного софіста на запитання Пілата?

У певному сенсі такий підхід можна назвати гуманізмом, оскільки релятивізм щодо істини зовсім не має тих руйнівних наслідків для нашого пізнання та повсякденного життя, які йому приписують шанувальники Абсолюту. Питання релятивності будь-яких думок,

якостей, станів людини зовсім не втратило своєї актуальності з часів Протагора.

Арістотель посилює істину необхідністю: οὐ μόνον ἀληθές ἀλλὰ καὶ ἀνάγκη (не тільки істинно, але й і необхідно), також він каже і про необхідно хибне: ἀνάγκης ψεῦδος [Aristoteles 1831: 1019b25]. «Можливе» (δυνατόν) таким чином означає те, що не необхідно хибне, а також те, що істинне і те, що може бути істинним: τὸ μὴ ἐξ ἀνάγκης ψεῦδος σημαίνει, ἓνα δὲ τὸ ἀληθές εἶναι, ἓνα δὲ τὸ ἐνδεχόμενον ἀληθές εἶναι [Aristoteles 1831: 1019b30].

Інакше кажучи, Арістотель пов'язує істину з модальністю, відмовляючись від двомісного відношення або від бінарizmu. «Адже хибне та дійсне (ψεῦδος καὶ τὸ ἀληθές) не знаходяться в речах (πράγμασιν), так щоб благо, наприклад, було істинним, а зло неодмінно хибним, а є в думці (διανοίᾳ), у відношенні же простого (ἀπλᾶ) і його суті – навіть і не в думці» [Aristoteles 1831: 1027b25].

Арістотель, говорячи про істину думки, по суті, формулює кореспондентну теорію, правда, якби не останнє зауваження про щось просте (ἀπλᾶ), істина якого і не в ньому самому (тобто не в самій речі) і не в думці про нього.

Крім свого повсякденного та філософського значення істина (ἀλήθεια) у давньогрецькій культурі є також персоніфікацією, богинею істини, дочкою Зевса [Roscher. Vol. I, s. 126].

Саме це прагнення древніх греків (і не тільки греків) до персоніфікації абстрактних понять, людських якостей і соціальних відносин заслуговує на окремий розгляд. Йдеться, мабуть, лише про ранній період розвитку давньогрецької думки. У «Теогонії» Гесіода абстрактні поняття і людські якості персоніфікуються в образах богів і богинь: Смуток, Ворожнеча, Забуття (Λήθην) та ін. Персоніфікується також і істина – нереїда Немертейя (Νημερτής). Гомер згадує нереїду Апсевду (Ἀψεῦδης) – тобто небрежливую, істинну, правдиву. Нарешті, богиня Істина у Парменіда – також може вважатися лише постаттю мови, художнім прийомом, але змушує замислитися про характер думки античних філософів. Спокусливо вважати подібні персоніфікації пережитком міфологічного мислення, першим, початковим етапом становлення філософської

термінології. Другий етап позначений філософською роботою софістів і Платона, третій виражає тенденцію представляти філософські поняття та людські смисли в найбільш абстрактній, загальній та логічно суворій формі і її початок можна цілком закономірно пов'язати з Аристотелем.

Таке трактування виглядає цілком традиційно, але надмірно лінійно, що далеко не завжди відображає дійсну складність та філософську цінність того чи іншого джерела. Уявлення про поступальний розвиток філософської думки, її проблематики та термінології провокує ілюзію про більшу значущість найпізніших, тобто, найбільш «зрілих» етапів розвитку.

Саме від подібної ілюзії прагнув звільнитися Гайдеггер, говорячи про ранній період розвитку грецької філософії, показуючи її сутнісний зв'язок із якоюсь початковістю, вихідною позицією щодо буття, її безпосереднім метафізичним джерелом. І тут у пізнішій, здавалося б, більш «розвиненій» і складнішій філософії немає і не може бути жодного пріоритету.

Висновок.

Запропонований тут розгляд істини у давньогрецькій філософії є лише загальним нарисом цієї масштабної проблеми. Необхідно мати на увазі, що семантика слова *істина* досить різноманітна, гранично нюансована

і далеко виходить за рамки своїх стандартних, словникових значень. Через брак іншого, більш вдалого слова, найбільш загальної абстракції для всіх контекстів істини, ми використовуємо слово «істина», так само як і грецьке *ἡ ἀλήθεια*, оскільки вони для цього і призначені, але все це дуже нагадує теорію «сімейних подібностей» (family resemblances) Вітгенштайна. Згадаймо слово «гра», яке він розглядає. Поняття істини теж є амбівалентним, оскільки функціонує у двох діаметрально протилежних смислових областях. Істина як явність, очевидність і істина, як щось внутрішнє, глибоко заховане, вступають у чудову і своєрідну гру, в якій численні додаткові смисли нашаровуються один на одного і створюють нескінченну можливість для інтерпретації, нескінченну можливість герменевтики, але не дозволяють говорити про істину, як про щось єдине, цілісне і однозначне. У дусі Вітгенштайна можна казати про ігри істини (як у вербальних, так і в невербальних контекстах), а також про сімейні подібності всередині класу всіх істин. Це, власне, пояснює, чому ми не маємо єдиного для всіх можливих контекстів визначення істини. Натомість ми можемо спробувати виявити загальні аспекти функціонування істин, описати властивості істини так, ніби вона сама є специфічним контекстом серед інших.

Бібліографічні посилання / References

- Aristoteles. (1831). *Opera. Graece*. Ex regensione Immanuelis Bekkeri, edidit Academia Regia Borussica. Vol. II. Berolini, Apud Georgium Reimerum, 790-1462.
- Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*. (1884-1890). Herausg. W.H.Roscher. Vol. 1-2. Verlag Von B.G.Teubner, Leipzig.
- Blavatsky, H.P. (1888). *The Secret Doctrine: The Synthesis of Science, Religion and Philosophy*. Vol. I.-L.; NY; Madras.
- Bonitz, H. (1870). *Index Aristotelicus, in: Aristoteles. Opera*. Edidit Academia Regia Borussica. Vol. V. Berolini, Apud Georgium Reimerum, 1-878.
- Brasse, J. (1842). *Greek Gradus; or, a Greek, Latin, and English Prosodial Lexicon*. London.
- Chantraine, P. (1968). *Dictionnaire Étymologique de la Langue Grecque Histoire des Mots*. T. I-IV (1-2). Paris.
- Cole, A.T. (1983). Archaic Truth. *QUCC* 13, 7-28.
- Diels, H. (1952). *Die Fragmente der Vorsokratiker. Griechisch und Deutsch. Neunte auflage Herausgegeben von Walter Kranz*. Band I-III, Berlin, Weidmannsche Buchhandlung.
- Diogenis Laertii (1862). *Diogenis Laertii de clarorum philosophorum vitis, dogmatibus et apophthegmatibus. Graece et latine cum indicibus*. Parisiis, Ed. A.F.Didot.
- Frisk, H. (1960). *Griechisches Etymologisches Wörterbuch. Band I-III*. Heidelberg, Carl Winter-Universitätsverlag.

- Heidegger, M. (1976). *Platon Lehre von der Wahrheit*, in: *M. Heidegger. Gesamtausgabe*. B.9. – Wegmarken. Ffm, Vittorio Klostermann, 203-238.
- Helting, H. (1997). *Ἀλήθεια – Etymologien vor Heidegger im Vergleich mit einigen Phasen der Ἀλήθεια – Auslegung bei Heidegger*, in: *Heidegger Studen*, 13 (1997), 93-109.
- Hesychii Alexandrini Lexicon post Ioannem Albertum. Recensuit Mauricius Schmidt.* (1858). Vol. 1. Ienae. Sumptibus Frederici Maukii.
- Lexicon Homericum.* (1885). Vol. I-II. Ed. H.Ebeling. Lipsiae-Londini-Parisiis.
- Lexicon Platonicum sive Vocum Platoniarum Index. Condidit D. Fridericus Astius.* (1835). Vol. I-III. Lipsiae.
- Luther, Wilhelm. (1935). *“Wahrheit” und “Lüge” im ältesten Griechentum.* Borna, Bez. Leipzig, Verlag Robert Noske, VIII.
- Meyer, L. (1901). *Handbuch der Griechischen Etymologie.* Vol. I-IV. Leipzig, Verlag Von S.Hirzel, Vol. I.
- Page, C. (1991). *The Truth about Lies in Plato's Republic*, in: *Ancient Philosophy*, 11, 1-33.
- Plato. (1952). *Platonis Opera. Vol. I-V.* Ed. John Burnet. Oxford University Press. 1899-1906; 1952-1954.
- Sexti Empirici. (1842). *Opera Graece et Latine cum versione H.Stephani (Vol. I) et G. Herveti (Vol. II).* Editio Emendatior. Lipsiae, Sumptu Librariae Kuehnianae.
- Schneider, E.G. (1797) *Kritisches Griechisch-Deutsches Handwörterbuch. Ausg. B.I. Züllichau und Leipzig.*
- Thiselton, A.C. (1978). *Truth*, in: *The New international dictionary of New Testament theology.* Vol. III. Exeter, Paternoster Press, 874-902.
- Wolenski, J. (2005). *Aletheia in Greek thought until Aristotle.* *Annals of Pure and Applied Logic*, 127, 339-360.
- Yonge, B.A. (1849). *An English-Greek Lexicon.* London; Longman, Brown, Green and Longmans.

Олег Анатолійович Панченко

Заслужений лікар України, доктор наук з державного управління, доктор медичних наук, професор, генеральний директор, головний науковий співробітник, президент Громадської організації «Всеукраїнська професійна психіатрична ліга» (м. Київ, Україна), Державний заклад «Науково-практичний медичний реабілітаційно-діагностичний центр МОЗ України», вул. О.Невського, 14, Костянтинівка, 85110, Донецька обл., Україна

Oleg Panchenko

Doctor of Public Administration, Doctor of Medicine, Professor, Honored Doctor of Ukraine, General Director, Chief Researcher, President of the Ukrainian Professional Psychiatric League (Kyiv city, Ukraine) State Institution «Scientific and Practical Medical Rehabilitation and Diagnostic Center the Ministry of Health Care of Ukraine» 14 O.Nevsky str., Kostyantynivka, Donetsk region, 1485110, Ukraine

E-mail: oap@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9673-6685>

УДК 130.3

ФІЛОСОФСЬКО-РЕЛІГІЙНІ АСПЕКТИ ДУХОВНОЇ БЕЗПЕКИ У ТУРБУЛЕНТНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Received 30 October 2022; revised 21 November 2022; accepted 30 November 2022

DOI: 10.15421/342221

Анотація

У статті розглянуто тему духовної безпеки в умовах соціально-турбулентних процесів, наслідком чого може бути втрата традиційних основ буття та мети життя, що виражається у домінуванні раціонально-розумного компоненту над духовним світом як на рівні особистості, так і на рівні суспільства (взаємодії особистості з соціумом та комунікації соціальних структур).

На рівні особистості авторське бачення поняття духовності розглянуто як індивідуальний прояв таких фундаментальних потреб, як: ідеальне пізнання себе та свого місця у соціумі; прагнення до набуття сенсу життя, моральність, здатність до творчості; пошук істини, усвідомлення необхідності зв'язку з трансцендентним початком.

На рівні суспільства духовну безпеку визначено, як сукупність умов, що забезпечують безпеку та розвиток суспільства як самостійної та самодостатньої духовної спільності.

В результаті дослідження виявлено, що духовне життя особистості має свої особливості і динаміку існування, на відміну від принципів духовності, на яких базується доктрина безпеки суспільства та держави. Інтерсуб'єктивний рівень духовної безпеки пов'язаний із екзистенційно-особистісним рівнем, а соціокультурні умови становлять другий, відносно автономний рівень духовного буття людини і мають свою логіку розгортання та «примусову» силу.

Духовна безпека на особистісному рівні означає динамічне та синергійне з'єднання трансцендентно-божественного та іманентно-людського. Духовна безпека на суспільному рівні забезпечується взаємодією суспільства, релігійних інститутів та особистості шляхом формування негативного ставлення до насильства та агресії у будь-якій формі, розвитку здатності до міжнаціональної та міжрелігійної взаємодії, толерантного спілкування з представниками соціуму незалежно від їх приналежності та світогляду.

Результати дослідження можуть бути задіяні для подальших пошуків ефективних рішень проблеми безпеки на особистісному, суспільному та державному рівнях в умовах сучасних турбулентних процесів.

Ключові слова: турбулентність, безпека, духовність, трансцендентність, секуляризація.

PHILOSOPHICAL-RELIGIOUS ASPECTS OF SPIRITUAL SECURITY IN TURBULENT SOCIETY

Abstract

The security issue emerges acutely in modern conditions of turbulence where the objects are the individual, society, and the state. The spiritual collapse inherent in this period leads to the loss of the traditional

foundations of existence and the purpose of human life, which is expressed in the dominance of the rational-intelligent component over the spiritual world. That is why psychologists, sociologists, philosophers, and religious scholars pay more and more attention to the spiritual component of security. Problem setting: to investigate theoretical approaches to the consideration of the spiritual security phenomenon in the conditions of socially turbulent processes.

Two angles of research were formed from the point of view of the identified scientific approaches diversity: at the individual and the societal levels (interaction of the individual with society and communication of social structures).

The author's vision of the spirituality concept at the individual level is considered as an individual manifestation in the system of individual desires of such fundamental needs as ideal self-knowledge and own place in society. Spirituality is not only the desire to acquire the meaning of life, morality, and the human ability to create but also the search for truth, and awareness of the need for connection with a transcendent principle.

As to the second angle of research, spiritual security is defined as a set of conditions that ensure the security and development of society as an independent and self-sufficient spiritual community.

The following conclusions were made as a result of the study.

The spiritual life of an individual has its characteristics and dynamics of existence, in contrast to the principles of spirituality on which the doctrine of the society and the state security is based.

The intersubjective level of spiritual security is related to the existential-personal level, and sociocultural conditions constitute the second, relatively autonomous level of a person's spiritual being and have their logic of deployment and "coercive" power.

Spiritual security at the personal level means a dynamic and synergistic connection between the transcendental divine and the immanent human.

Spiritual security at the social level is ensured by the interaction of society, religious institutions, and individuals by forming a negative attitude to violence and aggression in any form, developing the ability for inter-ethnic and inter-religious interaction, tolerant communication with representatives of society regardless of their affiliation and worldview.

The study results can be used for further searches for effective solutions to the problem of security at the personal, social, and state levels in the conditions of modern turbulent processes.

Key words: *turbulence, security, spirituality, transcendence, secularization.*

Постановка проблеми та аналіз останніх публікацій.

За всіма ознаками людство вступило в епоху турбулентності, яка супроводжується затвердженням нового міжнародного порядку, нових принципів внутрішньополітичного устрою держав, поширенням нових релігійних, соціальних, моральних цінностей [Розов 2019]. За визначенням, «епоха турбулентності – це історичний період, коли частішають і загострюються економічні та соціально-політичні конфлікти із характерним зростанням насильства у вигляді війн, революцій, тероризму; відчуття краху колишнього стабільного стану, бурхливих суперечливих емоцій (від утопічних надій до розгубленості й песимізму), що ведуть до істотного порушення психічного здоров'я населення, внутрішнього соціального порядку в державі, а також порядку та форм міжнародних відносин [Панченко 2022]. Духовний колапс, притаманний дано-

му періоду, веде до втрати традиційних основ буття та мети життя людини, що виражається у домінуванні раціонально-розумного компонента над духовним світом і призводить до падіння моральності, егоїзму, жорстокості. В таких умовах гостро постає питання безпеки, де об'єктами є «особистість – її права та свободи; суспільство – його матеріальні та духовні цінності; держава – її конституційний лад, суверенітет та територіальна цілісність» [Борисов, Дмитраков 2018]. Актуалізується проблема інформаційно-психологічної безпеки [Панченко 2020]. Все більшій увазі з боку психологів, соціологів, філософів, релігієзнавців приділяється саме духовній компоненті безпеки [Чудинов 2016; Сватко 2017; Тейлор 2017 та інші].

Мета роботи: дослідити теоретичні підходи до розгляду феномену духовної безпеки в умовах соціально-турбулентних процесів.

Основні результати.

При вивченні духовної безпеки одні автори асоціюють її із психологічним аспектом особистісної безпеки [Панченко 2020: 446], другі – зі станом особистості, сім'ї, суспільства та держави, що забезпечує їх нормальне функціонування, а також творчий культурно-цивілізаційний розвиток способу життя нації [Хвыля-Олинтер 2008], треті – із системою (соціальних) умов, що дозволяє культурі та суспільству зберігати свої життєві параметри в межах історично сформованої норми [Запесоцький 2002]. Як видно, більшість цих теоретичних підходів тяжіє до включення питання про духовну безпеку у соціологічний методологічний контекст, при цьому духовна сфера у процесі аналізу недостатньо специфікується та диференціюється у порівнянні з іншими феноменами людського та соціального буття. У тому ж руслі слідують дослідження вчених Західного світу, де тема духовності лише опосередковано розглядається в контексті соціологічного аналізу взаємодії релігії та сфери безпеки (наприклад, [Wolffe, Moorhead 2014]). Вони єдині у питанні якщо не повного заперечення, то вторинності ролі духовної безпеки. Є і більш широкі трактування змісту цього поняття. Наприклад, С.Н.Борисов, А.М.Дмитраков духовну безпеку розглядають як один із видів національної безпеки, що включає культурну, ідеологічну, інформаційно-психологічну, наукову, освітню та релігійну безпеку як її підвиди і характеризується дотриманням інтересів особистості, суспільства і держави, захищеністю від внутрішніх та зовнішніх загроз традиційних духовних (інтелектуальних, моральних, естетичних) цінностей, головним чином, індивідуальної, групової та масової свідомості.

З погляду на таке різноманіття наукових підходів було сформовано два ракурси розгляду означеної теми дослідження: на рівні особистості та на рівні суспільства (взаємодії особистості з соціумом та комунікації соціальних структур).

Виходячи із загального поняття безпеки [Енциклопедія сучасної України 2014], духовну безпеку можна визначити як «стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства та держави у духовній сфері

від зовнішніх та внутрішніх загроз». Як бачимо, дане трактування спирається на духовну сферу, як вихідне поняття для інших. Що таке феномен духовності? Незважаючи на широке використання даного терміну, його суть та сутність трактуються неоднозначно. На думку Кейса Вааймана, духовність – це процес встановлення зв'язку між Богом і людиною, а сам зв'язок конкретизується у формах мирської духовності, її інституційних формах, а також периферійних чи альтернативних формах духовності [Ваайман 2009]. Кен Уїлбер вважає, що рефлексія цього феномену доступна на основі метатеоретичного рівня пізнання, що поєднує не лише формалізовані дисципліни (математика та логіка), але і різні розділи філософського, і навіть релігійного знання [Уїлбер 2004].

На наш погляд, духовність, – це, насамперед, індивідуальний прояв у системі бажань особистості таких фундаментальних потреб, як: ідеальне пізнання себе та свого місця у соціумі. Духовність – це не тільки прагнення до набуття сенсу життя, моральність, здатність людини до творчості, але і пошук істини, усвідомлення необхідності зв'язку з трансцендентним початком.

З точки зору сучасного філософського підходу, на думку С.І.Чудинова, одна із сторін духовності може бути розкрита на основі екзистенційної аналітики через постановку питання про буття як фундаментальну антропологічну проблему. Провідну загрозу звичного існування людини на духовно-екзистенційному рівні можна виразити через поняття тривоги. Але не тої, що сприймається як симптом і предмет уваги психотерапії, а як такої, що зветься, за З.Фрейдом, Angst: невизначений, несвідомий страх/жах, що носить глибинний, ірраціональний, внутрішній характер [Фрейд 1989]. Фрейд зазначає, що такий страх приходить не з боку сенсу, не з несвідомого, а вторгається до нього ззовні. Будь-яка психічна травма – це результат такого вторгнення не позначеного і символізованого страху. Страх, таким чином, є причиною, а не наслідком певної душевної травми. Травма виникає внаслідок того, що не існувало захисту від страху: він не був екранований і несподівано вторгся у вну-

трішні межі душі.

М.Хайдеггер означену проблему розглядає як онтологічний Angst, який вписаний в структуру людського буття як невід'ємний елемент. Зустріч із ним є усвідомлення власної «за-недбаності», і перевертає перспективу сприйняття себе через категорії «об'єктивного» світу до розуміння онтологічної самотності [Хайдеггер 2003: 217]. На відміну від страху, який фіксує конкретну загрозу, в жаху загроза не має характеру завдання певної шкоди, жах зачіпає сам спосіб буття – «буття у світі як таке», коли все суще стає незначним, іррелевантним [Хайдеггер 2003: 215]. Однак у цьому екзистенційному переживанні, що вражає звичні структури повсякденного мислення і саме ставлення до світу, криється як загроза, так і можливість звернення до «власного», справжнього способу буття особистості. Парадокс духовного життя полягає в тому, що поставлення «я» перед зовнішнім світом здатне не тільки приводити в стан екзистенціального жаху, але бути відправною точкою до розширення меж буття, виходу із занурювання у повсякденний світ у стан самотрансценденції. Про останню Ж.П.Сартр говорить так: «Людина перебуває постійно поза собою. Саме проєктуючи себе і втрачаючи себе назовні, вона існує як людина. З іншого боку, вона може існувати лише переслідуючи трансцендентні цілі. Будучи цим виходом за межі, уловлюючи об'єкти лише у зв'язку з цим подоланням самої себе, вона перебуває у серцевині, у центрі цього виходу за власні межі» [Сартр 1989]. Відомий гуманіст ХХ століття В.Франкл вважає, що «здатність до самотрансценденції – фундаментальна онтологічна характеристика людини, що виявляється у постійному виході людини за межі себе, у спрямованості її на щось існуюче поза нею» [Франкл 1990: 17]. К.Л.Єрофєєва наголошує, що формою самотрансценденції є свідомість людини, яка виражена, передусім, наявністю абстрактного мислення, і навіть – виділенням суб'єкта із ситуації, із навколишнього світу, тобто, присутністю самосвідомості. Формування абстракцій є що інше, як вихід за межі свого чуттєвого сприйняття, досвіду, свого буття і знання, збільшення знання у вигляді узагальнення емпіричних даних. Самотранс-

цендування у вигляді діяльності самосвідомості відбувається усередині суб'єктивності: людина ніби дивиться в дзеркало самооцінки. На цьому феномені засновані будь-які коливання та сумніви когнітивного, утилітарного та морального характеру [Єрофєєва 2008].

Парадоксальна діалектика духовного життя може таким чином бути виражена в наступній формі: справжня духовна безпека особистості, тобто. можливість розкриття справжнього існування «я», набуття ним стійкості перед загрозами духовного зла забезпечується лише через екзистенційні потрясіння та «деструкцію» повсякденної свідомості. До певної міри висновки екзистенційної аналітики збігаються з релігійним досвідом християнства: варто нагадати, що ідеалом християнства є жертковий «хресний» життєвий шлях, який не приймає компромісу з мирською утилітарною етикою комфорту, а передбачає випробування та аскезу. Духовна безпека на особистісному рівні тут означає динамічне та синергічне поєднання трансцендентно-божественного та іманентно-людського. Ціла низка дослідників пов'язує безпеку, насамперед із релігійним досвідом чи поняттям релігії та віри. Так А.І.Хвиля-Олінтер пов'язує поняття віри та безпеки наступним чином: «...в першу чергу завдяки вірі пізнаються основні явища духовного і морального світу, а також знаходиться у житті те, що віруюча людина чекає. Будь-яка свідомо і дійсно віруюча людина на практиці пізнає, що будь-яка віра є джерелом тих чи інших духовних знань, уміння та досвіду. Залежно від істинності чи хибності віри ці знання та досвід також будуть істинними чи хибними, творчими чи деструктивними, правдивими чи правдоподібними, що ведуть до життя чи смерті». Цікавою у цьому плані є теорія П.Тілліха, за якою, «правдиво віруючий» пояснює і оцінює все значуще, важливе йому з позицій своєї віри. Тобто істинна віра інтегрує та спрямовує духовну, а потім і всю життєдіяльність суб'єкта. Згідно П.Тілліху, основними складовими істинної, справжньої, безперечної віри є [Тилліх 1995]:

1. Досвід сили життя (вітального), набутий за допомогою «прагнення містичної співучасті в надприродних засадах буття», що

ефективно діє всупереч нищівним проявам небуття, руйнування, смерті. Прагнення жити, як вияв цієї сили, долає розпач, страх, душевний біль, зумовлені силами небуття. Така віра знаходить високий сенс навіть усередині нищівних руйнувань, які зазнає її суб'єкт.

2. Рятівний відчай – крик вітальної сили «самобуття», що спонукає до рятівної активності, це крик протесту проти загрози втрати життєвої сили буття під впливом нищівних руйнувань.

3. Прийняття власної прийнятності Господу всупереч своєї неприйнятності внаслідок моральної недосконалості, гріховності.

Така віра, на думку П.Тілліха, найбільш потужна, оскільки вона формується не тільки емоційними переживаннями, а й світоглядними, екзистенційно-релігійними міркуваннями, включаючи скептичні та критичні сумніви щодо існування Бога та Його ставлення до людей.

Духовна безпека людини, за визначенням Ю.І.Сватко, – «там, де вона горнеться духом до Духа Святого, очищується його благодаттю, чи освячується Ним аж до повного обоження. Та якщо людина відвертається від Духа й обертається до себе, до власної тварності resp. розпорошеності, вона, мовою аскетичної традиції, «розладнується», саме якісно порушує власні духовні кордони, унебезпечує їх, іде в духовний розпил» [Сватко 2017: 249].

Переходячи до другого ракурсу розгляду теми дослідження, духовну безпеку можна визначити, як сукупність умов, що забезпечують безпеку та розвиток суспільства як самостійної та самодостатньої духовної спільності. Борисов та Дмитраков у цьому сенсі наголошують, що це: «стан та умови життєдіяльності соціуму, які забезпечують збереження та зміцнення моральних цінностей суспільства, традицій патріотизму та гуманізму, культурного та наукового потенціалу країни...» [Борисов, Дмитраков 2018].

Соціально-філософський аспект у цій площині розгляду може бути розгорнутий в такий спосіб. Духовна безпека на соціально-культурному рівні пов'язана із захистом та творчою трансляцією духовних цінностей, які слід розуміти у вузькому значенні тих цінностей,

переживання та розуміння сенсу яких підводять не тільки до відкриття потенційних можливостей свого буття, але також виконують і сотеріологічну функцію. В умовах наростаючих тенденцій соціальної турбулентності на культурному рівні відбувається релятивізація ціннісних основ соціуму та експансія філософії континуальності. Остання на відміну від екзистенційної філософії не апофатична, але скептична: вона перетворює світ на динамічну систему безперервної зміни «несуттєвих» речей. С.І.Чудинов підкреслює, що соціокультурне середовище турбулентного суспільства є сприятливим для сурогатної духовності у вигляді синкретичних (еклектичних) навчань, харизматичних культів і девіації традиційної конфесійної свідомості. Псевдодуховні рухи порушують баланс між формалізацією релігійності та живим духом віри. Формалізація релігійного досвіду та бюрократизація церковного життя призводить до підвищення популярності нових, позаконфесійних та квазірелігійних вчень.

Водночас конфесійні трактування духовної безпеки мають досить серйозні застереження, оскільки ґрунтуються на жорсткому критерії істинності віри. В цьому питанні присутня деяка двоїстість, яка полягає в необхідності визнання позитивного внеску традиційних релігій у питання духовної безпеки та складності вибудовування відносин з іншими. Суспільна необхідність привілейованого статусу для деяких релігійних організацій, як правило, мотивується (у тому числі і з боку релігійних лідерів) реальною загрозою національній безпеці. Безумовно, більшою мірою теза про зв'язок політики (влади) та релігії стосується монотеїстичних релігій. Ж.Корм вказує, що взаємозв'язок релігії та влади належать і до проблеми криз: «... звернення до релігійності найчастіше видає кризу легітимності політичної влади. Але значно рідше виявляється криза самої релігійності, який змушує релігійну владу шукати допомоги у політичній владі в надії, що вона зможе впоратися зі своєю власною кризою» [Корм 2012]. До того ж проблема конфесійної визначеності віри та духовної безпеки порушує проблему релігійних конфліктів, коли виникає супереч-

ність, яка перешкоджає встановленню безпеки у межах національної держави з громадянами різних конфесій. Безумовно, становлення громадянської релігії як державної ідеології усуває цю суперечність, але стимулює нову, яка полягає у тому, що виникає феномен «віри невіруючих» – людей, віра яких не прив'язана до певної конфесії, але є реальною. Більше того, вона може конвертуватися в різні форми, у тому числі деструктивні. Так, релігійна мотивація терористичної діяльності сьогодні є однією з домінуючих.

Альтернативою релігійності в плані духовної безпеки є секуляризація. Згідно Ч.Тейлору секуляризація має три сенси. Перший полягає у розділі ролей релігії та держави. Раніше обов'язковий зв'язок цих інститутів сьогодні зовсім не є обов'язковим. Також зазначений поділ торкається інших сфер життя суспільства, соціальних практик загалом. «Ті принципи та норми, які ми дотримуємося, ті рішення, які ми приймаємо, коли діємо в різних галузях – економічній, політичній, культурній, освітній, рекреаційній – як правило, не мають відношення до Бога або до будь-яких релігійних вірувань; міркування, якими ми керуємося у своїх вчинках, визначаються власною, внутрішньою «раціональністю» у кожній із цих сфер діяльності». Другим значенням секуляризації є зниження релігійності чи втрата віри в Бога, що зовнішнім чином відбивається у тому, що люди більше не відвідують церкву. І якщо навіть у публічному просторі деяких країн, зазначає Тейлор, зберігаються формальні посилання на релігію, секулярність проявляється у згасанні релігійного почуття. Третє розуміння секулярності, за Тейлором, спирається на поняття віри та альтернатив їй у сучасному світі. У цьому сенсі рух до секулярності є, серед іншого, перехід від суспільства, де віра в Бога була чимось само собою зрозумілим і не піддавалася, по суті, жодним сумнівам, до такого суспільства, де віру розглядають як один із можливих, поруч із іншими, варіантів вибору.

Однак і проєкт секулярного суспільства не вирішує проблему духовної безпеки. Можна погодитися з тим, що взаємопроникнення релігії та політики посилює проблему загрози.

Однак «секуляризоване» суспільство, як і раніше, слідує архетипу єдиного ідеалу, місії, яка потребує політичного порядку. Віра у єдиний ідеал не змінилася; просто тепер вона спрямована не на концепцію єдиного Бога, якому слід поклонятися, а на концепцію соціально-політичного щастя та засоби його здійснення. Ця віра по суті працює в тому ж режимі, що й релігійна, вбудована в політичний порядок, тобто в режим, який передбачає нетерпимість, легітимацію насильства до «невіруючих».

Можна погодитися, що кризи стали симптомом турбулентної сучасності – політичні, економічні, нарешті, духовна криза. З цього погляду вони взаємозалежні та взаємозумовлені та породжують нові загрози. Однак, дозволимо собі не погодитися з тим, що релігія сама по собі, хай і у форматі «підвішеної віри» [Жижек 2009: 13] – віри, яка більше не спирається значною мірою на соціальні інститути церкви, що тісно пов'язані з владними інститутами або як проєкт віри, звільненої від зв'язку з політичною владою, ініціюватиме насильство та погрози. За виразом С.Жижека, «справжні монотеїсти толерантні: для них інші не є об'єктами ненависті, а просто людьми, нехай і не досягли просвітлення істинної віри, але все одно гідними поваги, оскільки вони не злі за своєю природою». Вірі, на його думку, в даний час залишаються дві альтернативи або ролі: а) «терапевтична» – допомога в адаптації людей до існуючого світопорядку; б) «критична» – релігія як простір вираження думки незгодних, коли сама релігія набуває форми ересі. За Жижеком, ці два моменти співіснують у християнстві, а в плані діалогу дилема, що виникає, може бути представлена як протиріччя між інституційним рівнем віри і особистісним, між комунікацією і власне вірою. Причому ця діалектична суперечність зберігається на кожному з рівнів, оскільки інституційний план аналізу повинен враховувати не тільки власне релігійний діалог, як діалог усередині церкви та діалог між релігійними інститутами (релігіями, конфесіями, церквами), але також взаємини релігії та політики, релігії та економіки, релігії та культури. З цієї позиції як частину такого багатопланового, поліфонічного діалогу можна розглядати екуменічний рух в

розумінні досягнення релігійного взаєморозуміння та вирішення загальнолюдських глобальних питань та завдань у всьому світі. Це і буде перемогою «терапевтичної» альтернативи.

Висновки.

Духовне життя особистості має свої особливості і динаміку існування, на відміну від принципів духовності, на яких базується доктрина безпеки суспільства та держави.

Інтерсуб'єктивний рівень духовної безпеки пов'язаний із екзистенційно-особистісним рівнем, а соціокультурні умови становлять другий, відносно автономний рівень духовного буття людини і мають свою логіку розгортання та «примусову» силу.

Духовна безпека на особистісному рівні

означає динамічне та синергічне з'єднання трансцендентно-божественного та іманентно-людського.

Духовна безпека на суспільному рівні забезпечується взаємодією суспільства, релігійних інститутів та особистості шляхом формування негативного ставлення до насильства та агресії у будь-якій формі, розвитку здатності до міжнаціональної та міжрелігійної взаємодії, толерантного спілкування з представниками соціуму незалежно від їх приналежності та світогляду.

Результати дослідження можуть бути задіяні для подальших пошуків ефективних рішень проблеми безпеки на особистісному, суспільному та державному рівнях в умовах сучасних турбулентних процесів.

Бібліографічні посилання

- Wolffe, J., Moorhead, G. (2014). *Religion, Security and Global Uncertainties*. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://cpb-eu-w2.wpmucdn.com/blogs.bristol.ac.uk/dist/c/892/files/2014/12/Religion-Security-Global-Uncertainties.pdf> (дата звернення 15.10.2022).
- Борисов, С.Н., Дмитраков, А.М. (2018). *Духовная безопасность и проблемы безопасности в современном мире. Статья 1*. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/n/duhovnaya-bezopasnost-i-problemy-bezopasnosti-v-sovremennom-mire-statya-1> (дата звернення 15.10.2022).
- Ваайман, К. (2009). *Духовность. Формы, принципы, подходы*. Том I. М.: Библиейско-богословский институт св. апостола Андрея.
- Енциклопедія сучасної України*. (2014). [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=41559 (дата звернення 15.10.2022).
- Ерофеева, К.Л. (2008). *Пространство и время как формы проявления человеческой сущности*. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/n/prostranstvo-i-vremya-kak-formy-proyavleniya-chelovecheskoj-suschnosti> (дата звернення 15.10.2022).
- Жижек, С. (2009). *Кукла и карлик: христианство между ересью и бунтом*. М.: Европа.
- Запесоцкий, А.С. (2002). Гуманитарное образование и проблемы духовной безопасности. *Педагогика*, 2, 3-8.
- Корм, Ж. (2012). *Религиозный вопрос в XXI веке. Геополитика и кризис постмодерна*. Москва: Институт общегуманитарных исследований.
- Панченко, О. (2022). *Інформаційна безпека в епоху турбулентності: державно-управлінський аспект: монографія*. К.: КВІЦ.
- Панченко, О. (2020). *Информационно-психологическая безопасность в эпоху турбулентности: монография*. К.: КВІЦ.
- Розов, Н.С. (2019). Эпохи турбулентности и их преодоление. *Полития*, 1(92), 81-96.
- Сартр, Ж.П. (1989). *Экзистенциализм – это гуманизм*, в: *Сумерки богов*. М.: Изд-во Политической литературы, 319-344.
- Сватко, Ю.І. (2017). Духовна безпека особистості в епоху «пост-»: її кордони і вороги. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*, 3(78), 238-259.
- Тейлор, Ч. (2017). *Секулярный век*. Пер. с англ. М.: ББИ.
- Тиллих, П. (1995). *Избранное: Теология культуры*. М.: Юрист.
- Уилбер, К. (2004). *Интегральная психология. Сознание, дух, психология, терапия*. М.: АСТ.
- Франкл В. (1990). *Человек в поисках смысла*. М.: Прогресс.
- Фрейд З. *Введение в психоанализ. Лекции*. Пер. с нем. Г.В.Барышниковой; Лит. ред. Е.Е.Соколовой, Т.В.Родионовой. М.: Наука, 1989.

Хайдеггер, М. (2003). *Бытие и время*. Харьков: Фолио.

Хвьяля-Олинтер, А.И. (2008). *Духовная безопасность и духовное здоровье человека, семьи, общества*. М.: Дарь.

Чудинов, С.И. (2016). *Духовная безопасность и турбулентное общество в философской рефлексии*, в: *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. Тамбов: Грамота, 12(74): в 3-х ч. Ч.2, 198-200.

References

Borisov, S.N., Dmitrakov, A.M. (2018). *Dukhovnaya bezopasnost i problemy bezopasnosti v sovremennom mire. Statya 1*. [Spiritual security and security problems in the modern world. Article 1] Retrieved December 15, 2022 from <https://cyberleninka.ru/article/n/duhovnaya-bezopasnost-i-problemy-bezopasnosti-v-sovremennom-mire-statya-1> (in Russian)

Chudinov, S.I. (2016). *Dukhovnaya bezopasnost i turbulentnoye obshchestvo v filosofskoy refleksii* [Spiritual security and turbulent society in philosophical reflection], in: *Istoricheskiye, filosofskiyе, politicheskoye i yuridicheskoye nauki, kulturologiya i iskusstvovedeniye. Vopros yteorii i praktiki*. Tambov: Gramota, 12(74): v 3-h ch. CH.2, 198-200. (inRussian)

Entsyklopediya suchasnoyi Ukrayiny [Encyclopedia of modern Ukraine]. (2014). Retrieved December 15, 2022 from https://esu.com.ua/search_articles.php?id=41559 (in Ukrainian)

Frankl, V. (1990). *Chelovek v poiskakhmysla* [Man in search of meaning.]. М.: Progress. (in Russian)

Freyd, Z. (1989). *Vvedeniye v psikhoanaliz. Lektsii* [Introduction to psychoanalysis. Lectures]. Translated from German G.V.Baryshnikova; Lit. ed. E.E.Sokolova, T.V.Rodionova. М.: Nauka. (inRussian)

Khaydegger, M. (2003). *Bytiye i vremya* [Being and time]. Kharkov: Folio. (in Russian)

Khvylya-Olinter, A.I. (2008) *Dukhovnaya bezopasnost i dukhovnoye zdorovye cheloveka, semi, obshchestva* [Spiritual security and spiritual health of a person, family, society]. М.: Dar. (in Russian)

Korm, Zh. (2012). *Religioznyy vopros v XXI veke. Geopolitika i krizispostmoderna*. [The Religious Question in the 21st Century. Geopolitics and the crisis of postmodernity]. М.: I-t obsh.issledovaniy.(in Russian)

Panchenko, O. (2020). *Informatsionno-psikhologicheskaya bezopasnost v epokhu turbulentnosti* [Information and psychological security in the era of turbulence]. Kyiv: KVITS. (in Ukrainian)

Panchenko, O. (2022). *Informatsiyна bezpeka v epokhu turbulentnosti: derzhavno-upravlynskiy aspekt* [Information security in the era of turbulence: the state-management aspect]. К.: KVITS. (in Ukrainian)

Rozov, N.S. (2019). *Epokhi turbulentnosti i ikh preodoleniye* [Epochs of turbulence and their overcoming]. *Politiya*, 1(92), 81-96. (in Russian)

Sartr, Zh.P. (1989). *Ekzistentsializm – eto gumanizm* [Existentialism is humanism], in: *Sumerki bogov*. М.: Izd-vo Politicheskoy literatury. (in Russian)

Svatko, Yu.I. (2017). *Dukhovna bezpeka osobystosti v epokhu «post-»: yiyi kordony i vorohy* [Spiritual security of the individual in the "post-" era: its boundaries and enemies]. *Dukhovnist osobystosti: metodolohiya, teoriya i praktyka*, 3(78), 238-259. (in Ukrainian)

Taylor, Ch. (2017). *Sekulyarnyy vek* [Secular age]. М.: BBI. (in Russian)

Tillikh, P. (1995). *Izbrannoye: Teologiya kultury* [Selected: Theology of culture]. М.: Yurist (in Russian)

Uilber, K. (2004). *Integralnaya psikhologiya. Soznaniye, dukh, psikhologiya, terapiya* [Integral psychology. Consciousness, spirit, psychology, therapy]. М.: AST. (inRussian)

Wayman, K. (2009). *Dukhovnost. Formy, printsipy, podkhody. Tom I*. [Spirituality. Forms, principles, approaches.] Vol. I. М.: Bibleysko-bogoslovskiy institute sv. Apostola Andreyа. (in Russian)

Wolffe, J., Moorhead, G. (2014). *Religion, Security and Global Uncertainties*. Retrieved December 15, 2022 from <https://cpb-eu-w2.wpmucdn.com/blogs.bristol.ac.uk/dist/c/892/files/2014/12/Religion-Security-Global-Uncertainties.pdf>

Yerofeyeva, K.L. (2008). *Prostranstvo i vremya kak formy proyavleniya chelovecheskoy sushchnosti* [Space and time as forms of manifestation of human essence]. Retrieved December 15, 2022 from <https://cyberleninka.ru/article/n/prostranstvo-i-vremya-kak-formy-proyavleniya-chelovecheskoy->(in Russian)

Zapesotskiy, A.S. (2002). *Gumanitarnoye obrazovaniye i problemy dukhovnoy bezopasnosti* [Humanitarian education and problems of spiritual security]. *Pedagogika*, 2, 3-8. (inRussian).

Zhizhek, S. (2009). *Kukla i karlik: khristianstvo mezhd yeresyu i buntom* [Doll and dwarf: Christianity between heresy and rebellion]. М.: Yevropa. (inRussian)

Оксана Ігорівна Панько

Кандидат історичних наук,
доцент кафедри філософії,
Національний університет «Львівська
політехніка»,
вул. Митрополита Андрея, 5, Львів,
79016, Україна

Oksana Ihorivna Panko

Candidate of Historical Sciences,
Associate professor of the Department
of Philosophy,
Lviv Polytechnic National University,
Metropolitan Andrey str., 5, Lviv,
79016, Ukraine

E-mail: oksana.i.panko@lpnu.ua, ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1185-5664>

УДК 2-78:061:364.4

**ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ: СОЦІАЛЬНО-
ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ**

Received 30 September 2022; revised 28 October 2022; accepted 10 November 2022

DOI: 10.15421/342222

Анотація

Аналізуються сучасні суспільно-релігійні відносини, характерні риси ситуації постсекуляризації, яка передбачає повернення релігії у публічну сферу, збільшення впливу релігійних організацій на суспільний дискурс та практику, зокрема у реалізації соціальних ініціатив. Актуалізується важливість діалогу на засадах толерантності між різними культурними середовищами, необхідність визнання соціального служіння релігійних організацій. Розглядаються важливі виклики та завдання, які постають перед ними в Україні у сфері соціальної роботи.

Ключові слова: *релігійні організації, соціальна робота, постсекуляризація, секулярне суспільство, церква.*

**PECULIARITIES OF SOCIAL WORK OF RELIGIOUS ORGANIZATIONS:
SOCIO-PHILOSOPHICAL ANALYSIS**

Abstract

The article analyzes the importance of social work for Christian churches, it is emphasized that for centuries it was religious organizations that were the centers of social service, providing a wide range of social services to socially vulnerable sections of the population. It was found that the modern post-secular society is more inclined than a few decades ago to give the church a greater role in the public sphere, including in the issue of involving religious organizations in social work; it was established that they possess significant social capital: they consider social work as a means of embodying their faith, adhere to the values of helping others, self-sacrifice, have a clear collective identity, and possess significant human and physical resources, in particular, buildings, human resources.

The peculiarities of the activities of religious organizations compared to secular ones have been established, which are manifested in a higher level of internal motivation of employees, higher indicators of group work, provide less specialized types of services, have greater opportunities to attract volunteers who do not need long training to provide services, are good at identifying people who need help; in certain situations, religious organizations may have advantages compared to specialized social services, for example, they can mobilize community resources, have sufficiently wide opportunities for socialization, resocialization of persons from vulnerable discriminated marginalized groups. Religious views have a significant impact on the ethical beliefs and behavior of religious people, so this should be taken into account when evaluating the activities of religious organizations.

Examples are given of the fact that, in addition to the traditional directions of social work of religious organizations in Ukraine, new ones were added, in connection with which many of them significantly expanded the scope of their activities

The need for a thorough dialogue between representatives of state, public, and religious institutions was argued, during which different parties could express their beliefs, while respecting the beliefs of the other party. Recommendations of a theoretical and practical nature are proposed for deepening the dialogue between

religious and state organizations in order to create effective cooperation mechanisms for the exchange of experience between various structures engaged in social work.

Key words: *religious organizations, social work, post-secularization, Ukraine, church.*

Постановка проблеми.

Надання соціальних послуг є важливою ознакою кожного розвиненого суспільства. Важливим потенціалом у здійсненні соціальних ініціатив володіють релігійні організації. Тому актуальним завданням наукових досліджень постає обґрунтування засад взаємовідносин між релігійною та світською сферами в сучасних умовах, дослідження теоретичних та практичних засад, пов'язаних із діяльністю релігійних організацій в Україні, вивчення світового досвіду щодо особливостей залучення їх до соціальної роботи.

Релігія є складним духовним утворенням, соціально-історичним явищем, важливим джерелом цінностей для людини, її зв'язки з соціумом, його різними підсистемами є динамічними, вони постійно видозмінюються як у часовому, так і просторовому масштабі. Служіння ближньому для церкви є проявом християнського вчення про любов до ближнього, практика допомоги нужденним вважається необхідною в житті християнської спільноти та обов'язком кожного християнина.

Упродовж століть саме релігійні організації надавали більшість соціальних послуг, опікувалися бідними, хворими, сиротами, літніми людьми, створювали освітні заклади, де діти з малозабезпечених сімей отримували професію. У ХХ ст. утверджуються секулярні уявлення про обмеження впливу релігії в суспільстві, що має стосуватися лише приватної сфери людини. У багатьох країнах, влада усунула церкву від керівництва благодійними закладами, відкривала свої соціальні служби, як зазначає А.Санду, відбулася секуляризація благодійності, що перетворює її з християнської цінності у загальнолюдську, допускаючи відхід від допомоги ближньому з погляду християнської моралі до етичного розуміння милосердя як соціальної відповідальності [Sandu 2013: 79].

На протигагу секуляризації з її тенденцією до чіткого поділу світського та релігійного з кінця ХХ – на початку ХХІ ст. виникає явище постсекуляризації, коли релігійні та світ-

ські цінності сприймаються не як протилежні, а взаємодоповнюючі одні одних, виникає переосмислення ролі релігії в європейському суспільному житті, переглядається її оцінка як приватної справи людини. Релігія усвідомлюється як важливий ресурс що може бути корисним у публічній сфері. У постсекулярному суспільстві, наголошує Ю.Габермас, релігія зберігає суспільний вплив та актуальність, тоді як секуляристська впевненість у тому, що релігія зникне в ході модернізації, втрачає підстави. На його думку, відсутність репрезентативності певних інституцій, партнерів по обговоренню, зокрема, релігійних сторін шкодить ідеї дорадчої демократії, демократична держава не повинна зменшувати поліфонічну різноманітність публічних голосів, що загрожує обмежити суспільство від ресурсів для генерування значень і формування ідентичностей, оскільки релігійні традиції мають силу переконливо формулювати моральну чутливість і солідарну інтуїцію [Habermas 2008].

У постсекулярному суспільстві відбувається перехід від негативно забарвленої нейтральності щодо церкви до надання їй більшої ролі у громадській сфері, з кінця ХХ ст. зростає роль релігійних, приватних та некомерційних організацій у соціальній роботі. Із збільшенням видимості та ролі релігії у громадській сфері збільшується й інтерес до її соціальних проявів, зокрема, теоретичних і практичних засад діяльності релігійних організацій. Важливість їх у соціальній роботі проаналізували Дж.Кларк, Б.Крісп, функціонування та реалізації релігійними спільнотами соціальних ініціатив П.Ністор, А.Падіссон, П.Клоук, А.Санду, особливості їх функціонування в Україні Т.М.Талько, В.В.Токман.

Метою статті є проаналізувати значення релігії у постсекулярному суспільстві, її вплив на публічну сферу, специфіку соціальної роботи релігійних організацій, основні завдання та виклики, які постають перед ними в сучасному демократичному суспільстві, запропонувати рекомендації щодо створення механізмів ефективною реалізації соціальних

ініціатив релігійних організацій в Україні.

Виклад основного матеріалу.

Релігійну організацію характеризують як важливу ланку релігійно-церковного життя, що функціонує як самостійний різновид не-підприємницьких юридичних осіб, та має на меті задоволення релігійних потреб віруючих колективно та індивідуально сповідувати певну релігію, поширювати релігійні погляди відповідно до віросповідання, виконувати релігійні обряди і функціонувати на засадах автономності, системності та ієрархічності побудови внутрішньо-організаційних релігійних структур цієї інституції, дотримання вимог законодавства та рішень органів, наділених державно-владними повноваженнями в Україні [Чорнописька 2021: 48]. В Україні релігійні організації відокремлені від держави, однак взаємодіють з нею на паритетних засадах; до їхніх прав, що забезпечуються державою через систему адміністративно-правових гарантій належать і права на участь у громадському житті [Чорнописька 2021: 96].

Конфесійна природа організацій є багатовимірною і відзначається різним ступенем зв'язку здійснюваної соціальної роботи з вірою, відносно якого дослідники вирізняють шість типів організацій: 1)пронизані вірою (релігійний вимір є важливим для ефективності соціальної програми, часто потрібна участь у релігійних заходах), 2)зосереджені на вірі (засновані з релігійною метою, від керівників та більшості персоналу розділяти віросповідання організації, залишаються міцно пов'язаними з релігійною спільнотою через джерела фінансування та приналежність, соціальні програми включають релігійні заходи), 3)пов'язані з релігією (зберігають певний вплив своїх релігійних засновників, але не вимагають від персоналу стверджувати релігійні переконання чи практику, за можливим винятком деяких керівників; програми таких організацій можуть мати на меті передачу релігійного повідомлення через невербальні акти співчуття та турботи), 4)релігійного походження (поводяться як світські, хоча можуть мати історичний зв'язок із релігійною традицією; програми не мають очевидного релігійного змісту), 5)релігійно світське партнерство

(організації зазвичай є світські в управлінні, але покладаються на релігійних партнерів для волонтерської та матеріальної підтримки; працівники поважають, але не обов'язково поділяють віру релігійних партнерів; програми зазвичай не мають явно релігійного змісту, хоча волонтери та персонал можуть пропонувати додаткові релігійні ресурси та заходи), та б)світські (не мають жодного посилання на релігію в своїй місії чи історії заснування, не містять релігійного змісту) [Sider, Unruh 2004: 119-120].

Релігійні організації в сучасному світі є важливими формами передачі віри, місіонерської діяльності, реалізації соціальної доктрини церкви щодо допомоги потребуючим. В сучасному суспільстві вони продовжують здійснювати багато соціальних проектів, володіють значним соціальним капіталом: соціальну роботу розглядають як засіб втілення їхньої віри, дотримуються цінностей допомоги ближньому, самопожертви, мають чітку колективну ідентичність, володіють значними людськими та фізичними ресурсами, зокрема, будівлями, людськими ресурсами, які можуть бути використані для надання широкого спектру соціальних ініціатив. Їхньою особливістю є те, що вони мають значно більшу мобільність та здатні швидше реагувати на суспільні виклики внаслідок відсутності притаманних державним структурам бюрократичних процедур. Релігійні організації спираються на духовні та моральні цінності, здатні мобілізувати багато прихильників, мають широко розвинену мережу як на національному, так і міжнародному рівнях. Вони, підкреслюють дослідники, менш залежні від донорського фінансування, добре обізнані та досвідчені у важливих питаннях які потребують вирішення, тому заслуговують належної уваги [Clarke 2006: 845]. Представники церкви також акцентують що особливістю соціальної роботи релігійних організацій є те, що вона включає також духовну сторону, яка сприяє розвитку у користувачів послуг моральних і духовних цінностей. Мобілізація ресурсів громади під знаком християнського милосердя в деяких випадках є ефективнішою, ніж спеціалізовані соціальні служби з точки зору соціальної ін-

теграції користувачів послуг. Турбота в спільноті про людей похилого віку, для дітей з проблемних сімей, для людей без доходів тощо зменшує ризики їх маргіналізації, розвиває соціальну солідарність [Nistor 2019: 92-96].

Варто наголосити, що релігійні переконання та практики виконують значущі для індивіда та суспільства функції – саморефлексії та знаходження сенсу, формування ідентичності, інтеграції людини в спільноту. Розуміння релігії як можливого джерела життєвих смислів людини, користувача соціальних послуг є потрібним і для соціальних працівників у нерелігійних організаціях, – як зазначає Б.Крісп, цілісний підхід до соціальної роботи передбачає розуміння того, що насправді значить для людини, тому вони мають знати як вести про це розмови, які можуть стосуватися релігії. Соціальним працівникам важливо бути добре обізнаними з релігійними конфесіями ще і тому, щоб ефективно співпрацювати з ними. Важливим завданням є створювати навчальні програми для студентів, майбутніх фахівців з соціальної роботи щодо особливостей релігійних конфесій та їх організацій для подолання можливих стереотипів, формування поваги до інших світоглядних уявлень, переконань та розуміння місця релігії у житті користувачів соціальних послуг, які можуть мати потребу обговорювати свої релігійні погляди, духовні пошуки, труднощі не відчуваючи при цьому осуду [Crisp 2013: 116]. М.Вебер обґрунтовує необхідність розуміння релігії необхідним для працівників соціальної сфери для того, щоб запобігти радикалізації, екстремізму, зокрема зі сторони ісламу в країнах Європи та розвитку дорадчої демократії. У запобіганні екстремізму та сприянні демократії на його думку важливим є акцент на суб'єктивному: релігія є вираження внутрішніх переконань, те ж стосується і культивування демократичної ідеології, що означає зміцнення особистісної, рефлексивної віри в демократію та її перспективи [Weber 2021: 107-112].

Варто наголосити, що релігійні організації у переважній більшості випадків надають допомогу незалежно від віросповідання користувачів своїх послуг, об'єднують у соціальній роботі не лише віруючих певної

конфесії, але й осіб які належать до інших релігійних спільнот чи є невіруючі. Працюючи спільно над різними благодійними проектами люди різних релігійних переконань реалізують різні мотиви: релігійні, професійні, етичні тощо. Дослідження мотивів участі у волонтерських проектах релігійних організацій показують, що крім мотивів, пов'язаних із солідарністю та бажанням служити суспільству, може бути почуття приналежності, наявність вільного часу, намір отримати певний досвід, навички, які можуть допомогти у майбутній кар'єрі, – таким чином, може бути присутнім складне поєднання як «релігійних», так і «світських» мотивів [Chapman R., Hamalainen 2011: 190]. Як зазначає Б.Крісп, навіть коли соціальні працівники не ідентифікують себе з певною доктриною, таким організаціям притаманний певний релігійний етос, «імператив піклуватися», одним із шляхів реалізації на практиці цього імперативу турботи є те, що релігійні групи часто першими бачать потреби найбільш знедолених верств і пропонують свою допомогу, наприклад, наприкінці ХІХ ст. Армія спасіння в Австралії створила першу організацію з допомоги безробітним, першу програму в світі для звільнених в'язнів [Crisp 2013: 113].

Соціологічні дослідження щодо відмінностей проведення соціальної роботи у християнських та секулярних неурядових організаціях виявили вплив релігійних цінностей на певні аспекти соціальної роботи: вищий рівень внутрішньої мотивації серед працівників християнських громадських організаціях, ніж світських; працівники християнських організацій більше схильні до індивідуальних рішень, що корелює з більшою впевненістю; в релігійних організаціях вищі показники групової роботи, посередництва, матеріальної допомоги; несподіванкою є те, що релігійні практики (молитви, релігійні святкування) використовується не тільки в релігійних організаціях, а й у світських, що дослідники пояснюють тим, що соціальні працівники світської організації також можуть віруючими і це відображається на способах їхньої роботи, а також тим, що можливо, релігійна практика розуміється ними як потужний інструмент для

вирішення проблем; релігійні організації більше зосереджені на розширенні можливостей клієнта, а не досягненні цілей; також люди, які потребують допомоги, важливіші для саме для релігійних організацій [Reneve, Dunajevs 2014: 43-47]. Соціологічні дослідження доводять, що релігійні організації надають менш спеціалізовані види послуг: більше уваги приділяють забезпеченню їжею, наданню притулку, володіють більшими можливостями залучати волонтерів які не потребують тривалого навчання для надання послуг, також вони добре виявляють осіб, які потребують допомоги, більшою мірою концентрують свої ресурси у тих населених пунктах, де існує найбільша потреба [Graddy, Ye 2006: 328].

Християнські спільноти схильні розглядати соціальну роботу як можливість для місіонерської діяльності, використовувати критерій віри при найманні персоналу, що може порушувати права користувачів соціальних послуг і часто це є причиною відмови релігійним організаціям у доступі до певних видів соціальної роботи, державному фінансуванню. Водночас, у багатьох країнах заохочується залучення релігійних організацій до соціальної роботи, яку вони можуть виконувати на контрактній основі, отримуючи державне фінансування. Хоча більшість релігійних організацій працює у відносно невеликих масштабах, деякі завоювали велику частку ринку в наданні соціальних послуг, наприклад, Армія Спасіння в Амстердамі організує притулки для бездомних, житло для жінок, центри для молодих правопорушників, догляд на дому, роботу з соціальної допомоги молоді та навчання працевлаштуванню, і практично повністю покладається на державне фінансування, беручи участь у державних тендерах у сфері домашнього догляду, отримує субсидії на розвиток проектів [Witte 2011: 214].

Водночас, існують певні застереження, що нові можливості для релігійної діяльності, походять скоріше із неоліберальних тенденцій, ніж із радикального політичного переосмислення і секуляризація не вичерпала себе [Cloke 2011: 249]. А.Падіссон підкреслює, що секуляризм не обов'язково позначається спробою заперечити приналежності та

ідентичності людей, а позиціонує державу як трансцендентний об'єднувач усіх людей, внаслідок чого змінюється релігія, про віруючих говорять лише як про окремих осіб, коли церкву як політичний інститут як правило не виділяють. На його думку, увагу до релігії зі сторони держави слід оцінювати не як постсекулярний дискурс, а проект ліберальної демократії, метою якого є досягнення нейтралітету серед релігійних відмінностей, що загрожує деформацією самої релігії коли церква повинна пристосуватися до універсального розуміння громадянського суспільства чи держави, відкидаючи будь-яке уявлення про те, що християнська віра та її практики можуть мати інтерпретаційний вплив. Відбувається підпорядкування теологічних питань етиці, яка вважається універсальною та незалежною від будь-якого конкретного контексту, єдина роль, що залишається для віри, – мотивувати чи надихати громадську діяльність в ім'я інтересів нації. Проблема полягає в тому, що певні переконання та практики, які церква має залишити «приватними», щоб брати участь у громадському сфері – є саме тими ресурсами, які необхідні для дослідження та критики моделей справедливості та плюралізму [Paddison 2011: 227-231]. Однак, як зауважив Ж.-П.Віллем, «в суспільстві індивідів, що так турбується про рівність умов, проблемою стає... будь-який різновид відмінності... Це апорія демократії ультрамодерної епохи: якщо доступ до громадянства стверджувався в подоланні реальних відмінностей, то сьогодні громадянство має знову винайти сенс відмінностей, аби уникнути розчинення в царстві одноманітностей» [Віллем 2006: 211]. Необхідно враховувати, що для віруючої людини віра поєднує переконання та їх практичне втілення, тому громадяни повинні мати рівний доступ до культурних середовищ, міжособистісних відносин та традицій і релігійна мова в публічній сфері має сприйматися як збагачення, а не втручання в права людини.

Н.Вітте зазначає також, що постсекулярні держави відзначаються непередбачуваністю державно-релігійних відносин і визначають свою підтримку релігійних організацій не на основі фіксованої позиції щодо релігії, але на

основі конкретних політичних інтересів. Держава може активно підтримувати релігійні організації, які сприяють досягненню своїх політичних цілей, а також вживає заходів проти небажаних публічних проявів релігії. Тому важливою є інтерпретація місцевою владою суспільної цінності релігійних організацій [Witte 2011: 216]. На нашу думку, варто взяти до уваги вислів судді конституційного суду в Німеччині Е.-В.Бекенферде *«вільна секуляризована держава живе завдяки передумовам, яких вона сама не може гарантувати. Заради свободи вона зважується на дуже ризиковану справу. З одного боку, вона може існувати як вільна держава лише тоді, коли свобода, яку вона надає своїм громадянам, регулюється зсередини – моральною сутністю кожного і гомогенністю суспільства. З другого боку, вона не може від себе самої, тобто засобами правового примусу й авторитарних розпоряджень гарантувати цю внутрішню регулюючу силу, не відмовившись при цьому від свого буття вільною, і – на секуляризованому рівні – не скотившись до тоталітарних зазіхань, з яких вона вибралася у релігійних громадянських війнах»* [Цит за: Кубі 2018: 320].

Соціологічні дослідження ролі релігії у соціальній сфері свідчать, що діяльність релігійних організацій та надання спеціалізованих послуг не є засобом збільшення впливу на ступінь релігійності в громаді, а навпаки, веде до фрагментації впливу церкви та секуляризації її сприйняття членами спільноти. Відбувається процес секуляризації релігійних організацій, головним чином тому, що вони повинні відповідати стандартам і нормам, встановленим для різних категорій послуг якщо претендують на державне чи інші джерела фінансування. Благодійність, яка є основною характеристикою послуг релігійних організацій, поступово витісняється професіоналізмом, стандартами та вимогами, що відповідають певному стилю соціального менеджменту, орієнтованого на ефективність і кількісно оцінені результати. Залежність від державного фінансування для забезпечення професійних соціальних послуг спонукають релігійні організації дедалі більше віддалятися від своєї релігійної місії, як у дискурсі, так і у діяль-

ності [Cojocaru, Cojocaru, Sandu 2011: 78-79]. Такі висновки суперечать поширеним уявленням про те, що соціальна робота для церкви є засобом для її зміцнення через здійснення місіонерської роботи та збільшення кількості своїх послідовників, а також актуалізують проведення, зокрема в Україні, ґрунтовних соціологічних досліджень для розуміння динаміки релігійно-світських відносин, впливу діяльності релігійних організацій на ціннісні трансформації як віруючих, так і суспільства загалом.

Існують застереження, що діалог між релігійними організаціями та офіційними, публічними інституціями часто надалі відбувається у секулярній формі. Зокрема, віруючі люди в публічній сфері відчувають потребу перекладати свої релігійні міркування та мову в більш «світські» форми в рамках політичних дискурсів, зіштовхуються з потребою прийняти більш «секуляризовану» мову на протигагу християнській мові, релігійним групам може бути важко виразити релігійні переконання та принципи в контексті секуляризованої політики через побоювання «прозвучати трохи дивно» і вони все більше використовують такі терміни, як «чесність, толерантність і важливість стосунків», на протигагу християнській мові «благодаті, миру, радості та любові» [Chapman, Namalainen 2011: 193]. Соціальна робота церкви, зауважує П.Ністор, відрізняється від роботи світських установ насамперед її духовною складовою, без реалізації якої церква перетворюється на простого постачальника соціальних і послуг – тоді як служіння соціально незахищеним людям походить від служіння Христу [Nistor 2019: 87]. Необхідно враховувати, що для віруючої людини віра поєднує переконання та їх практичне втілення, тому громадяни повинні мати рівний доступ до культурних середовищ, міжособистісних відносин та традицій і релігійна мова в публічній сфері має сприйматися як збагачення, а не втручання в права людини.

В Україні питання залучення громадськості до надання соціальних послуг постає особливо актуальним ще і у зв'язку з війною та майбутньою післявоєнною відбудовою. В Україні діє багато релігійних організацій, для

яких притаманний різний ступінь впливу віри на їхню соціальну активність та різна ступінь співпраці з державними органами влади. Вони представляють різні релігії, в першу чергу християнські конфесії та допомагають соціально незахищеним верствам населення: опікуються людьми похилого віку, котрі перебувають у виправних закладах, здійснюють соціально-психологічну реабілітацію нарко- та алкозалежних осіб, хворих на СНІД, організують відпочинок для дітей з бідних сімей, дітей-сиріт та дітей-інвалідів; з 2014р. докладають значних зусиль в здійсненні духовної опіки над військовослужбовцями на фронті, їх соціально-психологічної реабілітації, облаштування тимчасово переміщених осіб, тощо. Релігійні спільноти здійснюють свої соціальні ініціативи через добровільні пожертви, спонсорські надходження від благодійних організацій, приватних осіб, одновірців як в Україні, так і за кордоном.

З початку повномасштабного вторгнення росії 24 лютого 2022р. потреба у наданні соціальних послуг набагато зросла, оскільки набагато збільшилася кількість осіб, які їх потребують. Для релігійних організацій України сьогодні є особливо важливим брати участь у вирішенні нагальних питань, пов'язаних з допомогою соціально незахищеним верствам суспільства. Крім традиційних напрямків соціальної роботи додалися нові, у зв'язку з чим багато релігійних організацій – від парафіяльних спільнот до великих міжнародних організацій значно розширили сферу своєї діяльності, допомагаючи внутрішньо переміщеним особам (ВПО), організуючи евакуацію, забезпечуючи їх продовольчими і непродовольчими товарами, житлом тощо. Велика кількість протестантських церков відзначаються активною соціальною позицією, багато працюють, зокрема, у справі виховання молоді і від початку війни надають значну допомогу ВПО. Наприклад, члени «Церкви добрих змін» під керівництвом пастора Г.Мохненка підтримують тих, хто опинився в критичних умовах, в зоні бойових дій, постачають необхідні речі захисникам України, з ризиком для власного життя евакуюють людей з окупованих територій; у Чернівцях церква евангель-

ських християн-п'ятидесятників «Вефіль» із перших днів війни прийняла майже півтори тисячі людей.

Важливі благодійні соціальні проекти здійснюють парафіяльні спільноти ПЦУ, УГКЦ, РКЦ, зокрема, римо-католицька парафія св.Йоана Павла II (м.Львів-Сокільники), у якій від початку війни реалізували багато ініціатив: надавали духовну підтримку через катехизації, надали притулок більше 2000 внутрішньо переміщеним особам, у т.ч. групі ромських біженців, для яких проводили лекції, психологічні зустрічі. У парафії неодноразово збирали гуманітарну допомогу для поранених воїнів, їздили з театральними виставами у військовий госпіталь, доставляли гуманітарну допомогу до найбільш постраждалих населених пунктів; проводили педагогічні заходи щодо виховання дітей, психологічні курси щодо подружнього життя, релігійного служіння у місцях позбавлення волі, театральний табір для дітей (Римо-катол. парафія (2022)).

Прикладом успішного прийняття нових викликів є діяльність міжнародної церковно-громадської організації св. Егідія: основна діяльність якої спрямована на допомогу бідним, безхатченкам. Незважаючи на війну допомога бідним продовжується, роздачі їжі не припинилися. З початку війни організація постачає гуманітарну допомогу у населені пункти, де відбуваються бойові дії, організувала декілька центрів надання гуманітарної допомоги для внутрішньо переміщених осіб, організувала евакуацію з будинків престарілих літніх людей та осіб з інвалідністю, для яких відкрили будинки сімейного типу. В організації працюють на волонтерських засадах та запрошують потребуючих людей, зокрема внутрішньо переміщених осіб також допомагати іншим людям, що, наголошує голова спільноти св. Егідія в Україні Ю.Ліфансе, є найбільшою допомогою, Євангелієм, доброю новиною, коли слабка людина може допомогти іншій людині. За його переконанням, служіння іншій людині є важливим ресурсом: *«Допомога незахищеним важлива тим, хто допомагає і тим, кому допомагають; саме ця солідарність і родинні стосунки, які виникають під час спільної роботи, є найважливі-*

ші щоб вижити...» [Спільнота Св.Егидія... 2022].

У 2022р. створена і з початком війни розгорнула активну діяльність Патріарша фундація «Мудра справа» при УГКЦ, яка з допомогою благодійників активно реалізовує три масштабні проекти: виготовлення продуктових наборів; евакуаційні рейси, – працівники та волонтери вивозять людей у більш безпечні регіони, допомагають з тимчасовим житлом та засобами першої необхідності завдяки вже розвинутій співпраці з парафіяльними шелтерами, що виникли з початком війни; духовно-реабілітаційні паломництва для внутрішньо переміщених осіб до різних святинь на західних теренах України.

З-поміж великої кількості прикладів успішної соціальної роботи релігійних організацій слід навести міжнародну благодійну організацію «Карітас», яка здійснює соціально-благодійну діяльність на соціальному вченні католицької церкви України та надає різноманітні послуги соціальної допомоги: соціально-медичні послуги для людей похилого віку та людей з обмеженими можливостями, будинки для людей похилого віку, безкоштовне харчування, з початку війни також надає всебічну допомогу потребуючим. Напрацьований механізм співпраці організації з місцевими органами влади, за яким держава відшкодовує частину коштів витрачених на фінансування проектів «Карітасу».

Важливо вдосконалювати законодавчу базу щодо створення умов для ефективної діяльності релігійних організацій, їх взаємодії з іншими надавачами соціальних послуг. Водночас, як зазначають представники «Карітасу», на даний час в Україні на практиці немає задекларованої законодавчо рівності прав державних і недержавних надавачів соціальних послуг, а механізм соціального замовлення для закупівлі соціальних послуг є вкрай інертним, неефективним та не сприяє створенню конкурентного ринку соціальних послуг [Реформування... 2021]. Беручи до уваги активну участь релігійних організацій в соціальній сфері, на нашу думку, потрібно проводити обговорення щодо різних завдань які потребують вирішення, опрацювати ме-

ханізми, що збільшать фінансування певних проектів, які реалізують релігійні організації, наприклад, щодо надання компенсації на оплату комунальних послуг, оренди приміщень, проведення певних заходів тощо. Актуальним питанням є обговорення напрямків більш ефективної співпраці між релігійними та державними структурами, зокрема, надання релігійним організаціям права участі у тендерах щодо проведення соціальних програм, також необхідно є розробка законопроектів, якими варто передбачити внесення змін у ст. 35 Конституції України, спрямованих на закріплення на рівні Основного Закону партнерської моделі державно-конфесійних відносин на протигагу сепараційній (чинна версія робить акцент на відокремленні релігійних організацій від держави, у ній мова взагалі не йде про перспективи співпраці двох інститутів); а також внесення змін у чинний Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації», якими передбачити можливість реалізації договірного порядку взаємовідносин між органами влади і релігійними організаціями [Токман 2017: 11]. Актуальним є також вдосконалення правового нагляду за діяльністю релігійних організацій для уникнення можливих ситуацій вчинення психологічного та фізичного тиску на користувачів послуг, недопущення використання маніпулятивних методів з метою прозелітизму.

Характерною рисою соціальних послуг, які надаються релігійними організаціями порівняно з світськими, державними чи недержавними надавачами послуг є те, що оскільки вони надаються на волонтерських засадах, часто менш професійні, тому важливо поглиблювати толерантний діалог між релігійними та державними організаціями з метою створення механізмів їх ефективної співпраці, обміну досвідом між представниками державних, громадських, релігійних установ, що займаються соціальною роботою. На державному рівні важливо брати до уваги переконання, ціннісні орієнтації різних культурних середовищ, релігійних груп, проводити обговорення для узгодження поглядів з дискусійних питань, що сприятиме їх інтеграції в суспільстві, ефективній взаємодії з іншими соціальними інститутами.

Висновки.

Отже, особливістю постсекулярного суспільства є переосмислення ролі релігії у публічній сфері, відмова від зведення її лише до приватної сфери життя, все більш помітною стає діяльність релігійних організацій у соціальній сфері. В умовах зростання потреб у соціальних послугах в Україні, їхня діяльність потребує суспільного

визнання та ґрунтовних наукових досліджень, зокрема, щодо тенденцій розвитку суспільно-релігійних відносин, особливостей діяльності релігійних організацій у соціальній роботі, яким чином вона впливає на цінності членів спільнот віруючих та користувачів їхніх послуг, визначати ефективність релігійних соціальних ініціатив.

Бібліографічні посилання

- Baker, C., Beaumont, J. (2011). Postcolonialism and Religion: New Spaces of 'Belonging and Becoming' in the Postsecular City. *Postsecular Cities: Space, Theory and Practice*. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.academia.edu/16727552/Postsecular_Cities_space_theory_and_practice (дата звернення 12.09.22)
- Чарман, Р., Намалайнен Л. (2011). Understanding Faith-Based Engagement and Volunteering in the Postsecular Society: Motivations, Rationales and Translation Rachael Chapman and Leila Hamalainen. *Postsecular Cities: Space, Theory and Practice*. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.academia.edu/16727552/Postsecular_Cities_space_theory_and_practice (дата звернення 15.09.22)
- Clarke, G. (2006). Faith Matters: Faith-Based Organizations, Civil Society and International Development. *Journal of International Development*. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.academia.edu/7630616/Faith_Matters_Faith_Based_Organizations_Civil_Society_and_International_Development (дата звернення 12.09.22)
- Cloke, P. (2011). Emerging Postsecular Rapprochement in the Contemporary City. *Postsecular Cities: Space, Theory and Practice*. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.academia.edu/16727552/Postsecular_Cities_space_theory_and_practice (дата звернення 12.09.22)
- Cojocaru, D., Cojocaru, Ș., Sandu, A. (2022). The role of religion in the system of social and medical services in post-communism Romania. *Journal for the Study of Religions and Ideologies*. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1767661 (дата звернення 16.09.22)
- Crisp, B. (2013). If a holistic approach to social work requires acknowledgement of religion, what does this mean for social work education? *Promoting Health and Well Being in Social Work Education*. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.academia.edu/34365397/If_a_holistic_approach_to_social_work_requires_acknowledgement_of_religion_what_does_this_mean_for_social_work_education14/ (дата звернення 10.09.22)
- Graddy, E.A., Ye, K. (2006). Faith-based versus secular providers of social services – differences in what, how, and where. *Journal of Health and Human Services Administration*. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.jstor.org/stable/25790696?searchText=Etindi&searchUri=%2Faction%2FdoBasicSearch%3FQuery%3DEtindi&ab_segments=0%2Fbasic_search_gsv%2Fcontrol&refreqid=fastly-default%3Aa49e77de3167aefa8d99b4d71275674b#metadata_info_tab_contents (дата звернення 12.09.22)
- Habermas, J. (2008). *Notes on a post-secular society*. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.signandsight.com/features/1714.html> (дата звернення 15.09.22)
- Nistor, P. (2019). Social Services Offered by Faith-based Organizations in the Post-Secular Society. *Postmodern Openings*. <https://doi.org/10.18662/po/95>
- Paddison A. (2011). On Christianity as Truly Public. *Postsecular Cities: Space, Theory and Practice*. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.academia.edu/16727552/Postsecular_Cities_space_theory_and_practice (дата звернення 14.09.22)
- Reneve, G., Dunajevs, E. (2014). The differences of social work process in faith-related and secular NGO. *Socialinio darbo procesas ir metodai*. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.journals.vu.lt/STEPP/article/view/3778/2662> (дата звернення 12.09.22)
- Sandu, A. (2013). Deconstruction of Charity. Postmodern ethical approaches. *Journal For the Study of Religions and Ideologies*. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.academia.edu/81796368/>

[Deconstruction of Charity Postmodern ethical approaches](#) (дата звернення 11.09.22)

Sider, R.J., Unruh, H.R. (2004). Typology of Religious Characteristics of Social Service and Educational Organizations and Programs. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/0899764003257494> (дата звернення 19.09.22)

Weber, M. (2021). *Religion as a lifeworld: an alternative to secularist concept of religion in social work*. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.academia.edu/78671122/Religion_as_a_lifeworld_an_alternative_to_secularist_concept_of_religion_in_social_work?email_work_card=title (дата звернення 12.09.22)

Witte N. (2011). Exploring the Postsecular State: The Case of Amsterdam. *Postsecular Cities: Space, Theory and Practice*. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.academia.edu/16727552/Postsecular_Cities_space_theory_and_practice (дата звернення 20.09.22)

Віллем, Ж.-П. (2006). *Європа і релігії: ставки XXI ст.* К.: Дух і літера.

Кубі, Г. (2018). *Глобальна сексуальна революція: руйнування свободи в ім'я свободи*. Тернопіль: Мандрівець.

Реформування системи надання соціальних послуг. Позиція Карітасу України щодо реформування системи надання соціальних послуг. (2021). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://caritas.ua/reform/> (дата звернення 12.09.22)

Римо-католицька парафія св.Йоана Павла II, м.Львів-Сокільники. (2022). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.facebook.com/www.rym.lviv.ua/> (дата звернення 21.09.22)

Спільнота Святого Єгидія в Україні в час повномасштабної війни. (2022). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zhyve.tv/video/4120-spilnota-svyatogo-egidiya-v-ukrayni-v-chas-povnomasshtabnoy-viynu-dobra-rozмова/> (дата звернення 15.09.22)

Талько, Т.М. (2017). Волонтерство як форма благодійної діяльності неорелігійних організацій у м.Дніпро: соціо-філософський аналіз. *Versus: науково-теоретичний часопис*. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://magazine.mdpu.org.ua/index.php/versus/issue/view/90> (дата звернення 14.09.22)

Токман, В.В. (2017). Соціально значуща діяльність релігійних організацій України в сучасних суспільно-політичних умовах. *Національний інститут стратегічних досліджень*. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2017-09/relig_org_Ukr-953c2.pdf (дата звернення 13.09.22)

Чорнописька, В.З. (2021). *Адміністративно-правові гарантії діяльності релігійних організацій в Україні*: дис. на здоб. наук.ступ. д.юридичних наук. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://lpnu.ua/spetsrady/d-3505219/chornopyska-viktoriiia-zinoviiivna> (дата звернення 21.09.22)

References

Baker, C., Beaumont, J. (2011). Postcolonialism and Religion: New Spaces of 'Belonging and Becoming' in the Postsecular City. *Postsecular Cities: Space, Theory and Practice*. Retrieved September 12, 2022 from https://www.academia.edu/16727552/Postsecular_Cities_space_theory_and_practice

Chapman, R., Hamalainen L. (2011). Understanding Faith-Based Engagement and Volunteering in the Postsecular Society: Motivations, Rationales and Translation Rachael Chapman and Leila Hamalainen. *Postsecular Cities: Space, Theory and Practice*. Retrieved September 15, 2022 from доступу: https://www.academia.edu/16727552/Postsecular_Cities_space_theory_and_practice

Chornopyska, V.Z. (2021). *Administratyvno-pravovi harantii diialnosti relihiinykh orhanizatsii v Ukraini* [Administrative and legal guarantees of the activities of religious organizations in Ukraine]: dys. na zdob. Naukovo.stup. d.yur.n. Retrieved September 21, 2022 from <https://lpnu.ua/spetsrady/d-3505219/chornopyska-viktoriiia-zinoviiivna>

Clarke, G. (2006). Faith Matters: Faith-Based Organizations, Civil Society and International Development. *Journal of International Development*. Retrieved September 12, 2022 from https://www.academia.edu/7630616/Faith_Matters_Faith_Based_Organizations_Civil_Society_and_International_Development

Cloke, P. (2011). Emerging Postsecular Rapprochement in the Contemporary City. *Postsecular Cities: Space, Theory and Practice*. Retrieved September 12, 2022 from https://www.academia.edu/16727552/Postsecular_Cities_space_theory_and_practice

Cojocar, D., Cojocar, Ș., Sandu, A. (2022). The role of religion in the system of social and medical services in post-communism Romania. *Journal for the Study of Religions and Ideologies*. Retrieved September

- 16, 2022 from https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1767661
- Crisp, B. (2013). If a holistic approach to social work requires acknowledgement of religion, what does this mean for social work education? *Promoting Health and Well Being in Social Work Education*. Retrieved September 10, 2022 from https://www.academia.edu/34365397/If_a_holistic_approach_to_social_work_requires_acknowledgement_of_religion_what_does_this_mean_for_social_work_education14/
- Graddy, E.A., Ye, K. (2006). Faith-based versus secular providers of social services – differences in what, how, and where. *Journal of Health and Human Services Administration*. Retrieved September 12, 2022 from https://www.jstor.org/stable/25790696?searchText=Etindi&searchUri=%2Faction%2FdoBasicSearch%3FQuery%3DEtindi&ab_segments=0%2Fbasic_search_gsv2%2Fcontrol&refreqid=fastly-default%3Aa49e77de3167aefa8d99b4d71275674b#metadata_info_tab_contents
- Habermas, J. (2008). *Notes on a post-secular society*. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.signandsight.com/features/1714.html> (дата звернення 15.09.22)
- Kubi, H. (2018). *Hlobalna seksualna revolutsiia: ruiniuvannia svobody v imia svobody* [Global sexual revolution: the destruction of freedom in the name of freedom]. Ternopil: Mandrivets. (in Ukrainian) (in Ukrainian)
- Nistor, P. (2019). Social Services Offered by Faith-based Organizations in the Post-Secular Society. *Postmodern Openings*. <https://doi.org/10.18662/po/95>
- Paddison A. (2011). On Christianity as Truly Public. *Postsecular Cities: Space, Theory and Practice*. Retrieved September 14, 2022 from https://www.academia.edu/16727552/Postsecular_Cities_space_theory_and_practice
- Reformuvannia systemy nadannia sotsialnykh posluh. Pozytsiia Karitasu Ukrainy shchodo reformuvannia systemy nadannia sotsialnykh posluh* [Reforming the system of providing social service]. (2021). Retrieved September 12, 2022 from <https://caritas.ua/reform/> (in Ukrainian)
- Reneve, G., Dunajevs, E. (2014). The differences of social work process in faith-related and secular NGO. *Socialinio darbo procesas ir metodai*. Retrieved September 12, 2022 from <https://www.journals.vu.lt/STEPP/article/view/3778/2662>
- Rymo-katolytska parafiia sv.Ioana Pavla II, m.Lviv-Sokilnyky* [Roman Catholic parish of St. John Paul II, Lviv-Sokilnyky]. (2022). Retrieved September 21, 2022 from <https://www.facebook.com/www.rym.lviv.ua/> (in Ukrainian)
- Sandu, A. (2013). Deconstruction of Charity. Postmodern ethical approaches. *Journal For the Study of Religions and Ideologies*. Retrieved September 11, 2022 from https://www.academia.edu/81796368/Deconstruction_of_Charity_Postmodern_ethical_approaches
- Sider, R.J., Unruh, H.R. (2004). Typology of Religious Characteristics of Social Service and Educational Organizations and Programs. Retrieved September 19, 2022 from <https://journals.sagepub.com/doi/epdf/10.1177/0899764003257494>
- Spilnota Sviatoho Ehidiiia v Ukraini v chas povnomasshtabnoi viiny. [The community of St. Egidius in Ukraine during a full-scale war]. (2022). Retrieved September 15, 2022 from <https://zhyve.tv/video/4120-spilnota-svyatogo-egidiya-v-ukrayni-v-chas-povnomasshtabnoy-viyny-dobra-rozmov/> (in Ukrainian)
- Talko, T.M. (2017). Volonterstvo yak forma blahodiinoi diialnosti neorelihiinykh orhanizatsii u m. Dnipro: sotsio-filosofskyi analiz [Volunteering as a form of charitable activity of neo-religious organizations in the city of Dnipro: socio-philosophical analysis]. *Versus: naukovo-teoretychnyi chasopys*. Retrieved September 14, 2022 from <http://magazine.mdpu.org.ua/index.php/versus/issue/view/90> (in Ukrainian)
- Tokman, V.V. (2017). Sotsialno znachushcha diialnist relihiinykh orhanizatsii Ukrainy v suchasnykh suspilnopolitychnykh umovakh [Socially significant activities of religious organizations of Ukraine in modern social and political conditions]. *Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen*. Retrieved September 13, 2022 from https://niss.gov.ua/sites/default/files/2017-09/relig_org_Ukr-953c2.pdf (in Ukrainian)
- Villem, Zh.-P. (2006). *Yevropa i relihii: stavky XX st.* [Europe and religion: stakes of the 20th century]. K.: Dukh i litera. (in Ukrainian)
- Weber, M. (2021). *Religion as a lifeworld: an alternative to secularist concept of religion in social work*. Retrieved September 12, 2022 from https://www.academia.edu/78671122/Religion_as_a_lifeworld_an_alternative_to_secularist_concept_of_religion_in_social_work?email_work_card=title (in Ukrainian)
- Witte N. (2011). Exploring the Postsecular State: The Case of Amsterdam. *Postsecular Cities: Space, Theory and Practice*. Retrieved September 20, 2022 from https://www.academia.edu/16727552/Postsecular_Cities_space_theory_and_practice (in Ukrainian)

Ольга Ігорівна Хромова

Кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії та історії
науки і техніки,
Державний університет інфраструктури
та технологій,
вул. Кирилівська 9, м. Київ, 04071, Україна

E-mail: olgakiev72@gmail.com,

Олег Олександрович Маруховський

Кандидат політичних наук,
доцент кафедри міжнародних відносин
та журналістики,
Університет економіки та права «КРОК»,
вул. Табірна 30-32, м. Київ, 03113, Україна

E-mail: ihealthy100@ukr.net,

Богдана Вадимівна Чернявська

Доктор філософії у праві,
доцент кафедри теорії та історії держави і права,
ВНЗ «Національна академія управління»,
вул. Ушинського, 15, м. Київ, 03151, Україна

E-mail: b.cherniavska@gmail.com,

УДК 141:316.4:327.88

Olga Igorivna Khromova

Candidate of Philosophical Sciences, Docent,
Associate Professor of the Department
of Philosophy and
History of Science and Technology,
State University of Infrastructure and Technologies,
Kyrylivska Str., 9, Kyiv, 04071, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5445-4230>

Oleg Oleksandrovich Marukhovskiy

Candidate of Political Science,
Associate Professor of the Department of Foreign
Relations and Journalism,
University of Economic and Law «KROK»,
Tabirna Str., 30-32, Kyiv, 03113, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0708-1603>

Bogdana Vadymivna Cherniavska

PhD in Law, Associate Professor of the Department
of Theory and History of State and Law,
National Academy of Management,
Ushinsky Str., 15, Kyiv, 03151, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8263-7483>

ГУМАНІТАРНІ АСПЕКТИ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ

Received 15 November 2022; revised 30 November 2022; accepted 10 December 2022

DOI: 10.15421/342223

Анотація

Мета дослідження – провести деталізоване науково-практичне обґрунтування особливостей гуманітарних, філософських, соціально-правових аспектів інформаційної безпеки та дослідити соціально-філософську рефлексію феномену інформаційної безпеки як провідного чинника розвитку свідомості та буття суспільства інформаційної доби.

Методологія дослідження. У дослідженні було використано загальнонаукові (узагальнення, порівняння, індукція і дедукція) та емпірико-теоретичні методи (аналіз, синтез). Використання системно-структурного підходу дало можливість розмежувати основні особливості соціально-філософської рефлексії феномену інформаційної безпеки.

Результати. Визначено, що зростання уваги до гуманітарних аспектів проблем національної та міжнародної безпеки можна сьогодні пояснити такими причинами: з-за сучасних умов в суспільстві все більше починають усвідомлювати той факт, що саме людина є головним компонентом багатства будь-якої країни; в результаті діяльності людини з'являються всі ті основні загрози, яким мають протистояти системи міжнародної і національної безпеки. З'ясовано, що інтегративне осмислення основи інформаційно-комунікаційних процесів, та їх смислового виміру надає змогу більш оптимально розв'язати проблеми припинення війни на території України та повноцінної реінтеграції населення окупованих територій. Встановлено, що інформаційна безпека є важливою якістю буття соціальної системи, у зв'язку з тим, що асекурує суттєві зв'язки, які детермінують стійкість та впорядкованість буття українського суспільства.

Практична значущість. Результати дослідження можуть бути використані для підготовки навчального курсу з інформаційної безпеки, а також для відображення окремих тем у рамках курсів політології, права, філософії, соціології, теорії інформаційного суспільства, інших дисциплін соціально-гуманітарного циклу. Практична значущість результатів гуманітарного та соціально-

філософського дослідження інформаційної безпеки надає змогу повніше зрозуміти комплексний характер проблематики, визначити вплив інформаційної безпеки на свідомість та буття сучасного українського суспільства.

Ключові слова: гуманітарний аспект, філософський аспект, інформаційна безпека, національна безпека, правове забезпечення, права людини.

HUMANITARIAN ASPECTS OF INFORMATION SECURITY

Abstract

The purpose of the research is to conduct a detailed scientific and practical substantiation of the features of the humanitarian, philosophical, socio-legal aspects of information security and to investigate the socio-philosophical reflection of the phenomenon of information security as a leading factor in the development of consciousness and existence of society in the information age.

Research methodology. The research used general scientific (generalization, comparison, induction and deduction) and empirical-theoretical methods (analysis, synthesis). The use of the system-structural approach made it possible to distinguish the main features of the socio-philosophical reflection of the phenomenon of information security.

Results. It was determined that the growing attention to the humanitarian aspects of national and international security problems today can be explained by the following reasons: due to modern conditions, society is increasingly becoming aware of the fact that it is the person who is the main component of the wealth of any country; as a result of human activity, all the main threats that international and national security systems have to face appear. It has been found that the integrative understanding of the basis of information and communication processes and their meaningful dimension allows to more optimally solve the problems of ending the war on the territory of Ukraine and full reintegration of the population of the occupied territories. It has been established that information security is an important quality of the existence of the social system, due to the fact that it ensures essential connections that determine the stability and orderliness of the existence of Ukrainian society.

Practical significance. The results of the research can be used to prepare a training course on information security, as well as to display individual topics within the framework of courses in political, legal science, philosophy, sociology, the theory of information society, and other disciplines of the social and humanitarian cycle. The practical significance of the results of humanitarian and socio-philosophical research on information security makes it possible to more fully understand the complex nature of the problem, to determine the impact of information security on the consciousness and existence of modern Ukrainian society.

Keywords: humanitarian aspect, philosophical aspect, information security, national security, legal provision, human rights.

Постановка проблеми.

Терористичні загрози, війни, глобальна пандемія, зростання релігійного фундаменталізму та радикалізація національних меншин – все це загроза сучасній стратегії національної безпеки будь-якої держави. Для України, на жаль, усі вищезазначені ризики є не лише реальними, а й тими, які існують в країні, проти яких протистоять як політичні лідери, так і громадянський сектор, громадянське суспільство. Тому Україні необхідно постійно оновлювати стратегію національної безпеки, комплекс заходів щодо її забезпечення, а також постійно створювати умови для підвищення ефективності організаційно-правового забезпечення всієї системи національної безпеки.

Нагромаджений потенціал викликів на-

ціональній безпеці здобув такого ступеня, за якого без формування та імплементації послідовної системної державної політики та стратегії інформаційної безпеки для протекції національних потреб населення та відповідних механізмів її імплементації, які на порядку денному можуть поставити питання стосовно екзистенції України як цілісної та суверенної держави [Ситник 2011: 13], тому актуальним являється дослідження особливостей гуманітарних аспектів інформаційної безпеки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Тематику особливостей гуманітарних та філософських аспектів інформаційної безпеки досліджує значна кількість науковців. Зокрема, в наукових працях Є.О.Макарова відображені гуманітарні аспекти проблем національ-

ної та міжнародної безпеки; Н.М.Авер'янової, Т.С.Воропаєвої досліджено інформаційну безпеку України в контексті соціально-філософських аспектів; В.В.Ляха, В.С.Пазенока, Я.В.Любимого проаналізовано інформаційне суспільство у соціально-філософській ретроспективі та перспективі.

Мета статті.

Мета роботи – провести деталізоване науково-практичне обґрунтування особливостей гуманітарних, філософських, соціально-правових аспектів інформаційної безпеки та дослідити соціально-філософську рефлексію феномену інформаційної безпеки як провідного чинника розвитку свідомості та буття суспільства інформаційної доби. Для досягнення мети визначено такі завдання: визначити особливості гуманітарних аспектів інформаційної безпеки; проаналізувати філософські аспекти інформаційної безпеки; дослідити соціально-філософську рефлексію феномену інформаційної безпеки. При проведенні дослідження були використані загальнонаукові й спеціальні методи дослідження, зокрема аналіз і синтез, порівняння, узагальнення, системно-структурний аналіз та філософський метод.

Виклад основного матеріалу.

Система національної безпеки потребує модернізації шляхом застосування системного підходу до формування якісних змін з орієнтацією на принципи національної стійкості. Для вирішення проблеми формування цілісного сектору національної безпеки та оборони на основі принципів національної стійкості необхідно збалансоване поєднання можливостей основних елементів системи національної безпеки та об'єктів національної стійкості, включаючи сценарій плавного переходу до інтегрованого сектору національної безпеки та оборони на основі принципів національної стійкості.

Урядом України 24.10.2020 р. набула чинності нова редакція Закону «Про національну безпеку України» [Про національну безпеку України 2018], який відповідно до статей 1,2,17,18 і 92 Конституції України [Конституція України 1996] встановлює положення та принципи національної безпеки, цілі та осно-

ви державної політики, що забезпечуватимуть населенню та кожному громадянину захист від загроз. Конституція України встановлює, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, тому утвердження та асекурація прав і свобод людини є визначальним обов'язком держави [Про національну безпеку України 2018].

Президент України Указом від 14 вересня 2020 року № 392/2020 затвердив Стратегію національної безпеки України [Стратегія національної безпеки України 2020], а у 2022 році в результаті повномасштабного вторгнення росії на територію України Указом Президента України від 16 лютого 2022 року № 56/2022 було введено в дію рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 грудня 2021 року «Про Стратегію забезпечення державної безпеки» [Про Стратегію забезпечення 2022]. Ці документи являють собою офіційно визнану систему стратегічних пріоритетів, цілей і заходів в сфері внутрішньої і зовнішньої політики, що визначають стан національної та інформаційної безпеки і рівень стійкого розвитку держави на довгострокову перспективу.

Негативні наслідки інформаційних процесів стають все більш виразними та підвищують ризики кіберзлочинності, медіаторизму та інформаційної війни [Alguliyev, Imamverdiyev, Mahmudov 2017], де дані сфери є важливими елементами захисту життєво важливих інтересів у різних сферах національної безпеки, тому з появою нових галузей розробки та сфер застосування ІКТ, розширюються відповідно і обов'язки інформаційної безпеки [Alguliyev, Imamverdiyev, Mahmudov, Aliguliyev 2020: 35].

В даний період часу на території України ведеться інформаційна, повномасштабна та кібервійна, тому щоб відповідно реагувати на розповсюдження гібридних загроз в Україні було прийнято наприкінці 2021 року на державному рівні Стратегію інформаційної безпеки, яка визначається як фундаментальний документ, в якому окреслено завдання та шляхи функціонування держави для недопущення кризових явищ у інформаційному просторі, а також посилення інформаційної безпеки та

її складових [Стратегія інформаційної безпеки 2021]. В Стратегії інформаційної безпеки визначають сфери, яким потрібне посилення контролю зі сторони держави та які є визначальними в контексті асекурації інформаційної безпеки. Вважаємо, що впровадження цієї Стратегії посилить можливості держави стосовно забезпечення власної інформаційної безпеки та захисту інформаційного простору.

Інформаційна війна є одним із питань, тісно пов'язаних з військовою безпекою. Історія свідчить, що в кожен епоху поряд із військовими діями застосовувалася також інформаційна зброя та інформаційні атаки. Сторона, яка успішніше використовує цей метод, має додаткові можливості для досягнення мети. Однією з головних цілей інформаційної війни паралельно з воєнними операціями є поширення провокаційної дезінформації, що відлякує, розчаровує та переслідує протилежну армію або все населення, де ІКТ дають великі можливості для таких психологічних ефектів. У зв'язку з цим одним із основних завдань інформаційної безпеки є підготовка до інформаційної війни та вжиття відповідних заходів для її запобігання у разі виникнення реальних загроз [Aliguliyev, Imamverdiyev, Mahmudov, Aliguliyev 2020: 36-37].

Поширення інформації для впливу на цінності цільової аудиторії, систему переконань, сприйняття, емоції, мотивацію, міркування та поведінку, з-за даних кондицій використання соціальних медіа має на меті досягти певних військових ефектів у когнітивній сфері - формувати, інформувати, впливати, маніпулювати, викривати, зменшувати, сприяти, обманювати, примушувати, стримувати, мобілізувати, переконувати [Nissen 2015: 67]. Такі операції застосовували російські війська в останніх військових операціях проти України, коли надходила величезна кількість інформації, включаючи пропаганду, обман та чутки, які поширювалися в Інтернеті за допомогою «фейкових профілів», «соціальних ботів» та «армій тролів» [Darczewska 2014]. Повномасштабна війна на території України рясніє прикладами використання кібератак для розпалювання паніки та страху. Наразі нашим кіберфахівцям вже вдалось досягнути певних

успіхів у боротьбі з Росією, серед яких: зламані офіційні та стратегічні вебсайти РФ; поширення на цифровому телебаченні в РФ правди про війну в Україні; блокування російських ресурсів, які поширювали брехню та пропаганду [Мінцифри України 2022].

У той же час, як показують дослідження, значна чисельність актуальних проблем соціально-економічного розвитку України обумовлені не тільки станом її промисловості, транспорту, інформаційної інфраструктури, але, головним чином, гуманітарними чинниками, в числі яких найбільш важливими є духовна культура суспільства і національна єдність країни. Саме данні чинники з-за сучасних кондицій є визначальними для успішного соціально-економічного розвитку України, так і для протидії внутрішнім і зовнішнім загрозам національній та інформаційній безпеці.

Зростання уваги до гуманітарних аспектів проблем національної та міжнародної безпеки можна сьогодні пояснити такими причинами:

– перша причина полягає в тому, що з-за сучасних умов в суспільстві все більше починають усвідомлювати той факт, що саме людина є головним компонентом багатства будь-якої країни. Звідси випливає, що захист саме його життєво важливих інтересів і цінностей повинен стати головним завданням системи національної та інформаційної безпеки. Раніше в якості даного завдання розглядався, головним чином, тільки захист життєво важливих інтересів держави. При цьому варто відзначити, що в Статуті ООН відзначається, що ця організація створена для того, щоб «знову затвердити віру в основні права людини», а також «сприяти соціальному прогресові і поліпшенню умов життя при більшій свободі». Однак історія показала, що в реальній практиці ці завдання були поступово відкинуті на другий план і закриті проблемами геополітичного характеру. Тому, в сучасних умовах науковці знову звертаються до особистості людини, до проблем захисту її прав і гідності, життя, здоров'я, духовних цінностей. Саме в цьому і полягає новий підхід до проблем національної та міжнародної безпеки, який пропонується покласти в основу подальшої діяльності ООН стратегії забезпечення національної безпеки

суверенних держав в XXI столітті.

– друга причина підвищення інтересу до гуманітарних аспектів полягає в тому, що саме в результаті діяльності людини й з'являються всі ті основні загрози, яким мають протистояти системи міжнародної і національної безпеки. Інакше кажучи, всі ті біди і нещастя, які сьогодні переживає людство, в своїй переважній більшості є результатами діяльності самих людей, як наших сучасників, так і минулих поколінь. У згаданому Посланні Папи Римського відзначено, що зло ніколи не буває безликим, воно завжди є результатом вільного вибору конкретних людей, які й повинні нести відповідальність за цей вибір перед Богом, іншими людьми і своєю совістю [Макаров 2018: 323-324].

Інтегративне осмислення основи інформаційно-комунікаційних процесів, та їх смислового виміру надає змогу більш оптимально розв'язати проблеми припинення війни на території України та повноцінної реінтеграції населення окупованих територій. Загальновідома фраза «Хто володіє інформацією, той володіє світом» давним давно стала крилатою, однак потрібно пам'ятати важливе зауваження «батька кібернетики» Н.Вінера стосовно того, що базою виживання будь-якої системи являється точна інформаційна картина [Nissen 2015].

В сучасних умовах дані вислови одержують ще більш важливе значення, оскільки інформація є не лише підґрунтям для диференційованих комунікацій, а й смисловою базою усіх відносин у суспільстві. Тому спроможність України захищати власний інформаційний простір в умовах глобалізації та російської військової агресії стають в сучасному українському суспільстві питаннями екзистенціальними. В умовах російської агресії, яка триває на території України вже дев'ять років, забезпечувати інформаційну безпеку громадян країни є досить складним завданням. Однак всестороннє врахування смислового виміру інформаційно-психологічної безпеки надасть змогу адекватно протидіяти деструктивним інформаційним впливам Росії на громадян України, не тільки запобігаючи дестабілізації функціонування державних ін-

ституцій, енергетичної, соціальноекономічної та політико-правової сфер українського суспільства, а також шляхом професійної протидії багаторічним спробам нівелювати духовну єдність громадян України, підірвати суверенітет і територіальну цілісність країни. Застосування цього підходу надасть змогу консолідувати українське суспільство і організувати повноцінну світоглядну мобілізацію громадян України [Авер'янова 2017: 31-32; Авер'янова, Воропаєва 2019: 8-9].

Відзначимо, що інформаційна безпека являється важливою якістю буття соціальної системи, у зв'язку з тим, що асекує суттєві зв'язки, які детермінують стійкість та впорядкованість буття українського суспільства. Повномасштабне військове вторгнення Росії вплинуло на звичну життєдіяльність українського суспільства, спричинивши втрати ним своєї стійкості та життєздатності. В суспільстві фактор безпеки стає особливою системою детермінантою, що обумовлює необхідність зворотного зв'язку, який не дає системі досить сильно відхилятися від своїх базових параметрів і тим самим забезпечує стабільність її буття та свідомості. В основі безпеки як наукової категорії закладені суспільні відносини: діалектичне взаємобуття інтересів та загроз [Лях, Пазенок, Любивий 2009].

Поняття безпеки в соціальних системах як захисту (охорони) інтересів громадян країни має давню історію та зустрічалося ще в працях давньогрецького філософа Цицерона [Minor 1852]. Зазвичай, в соціальних системах безпека в основному взаємопов'язана із забезпеченням процесу реалізації суспільних інтересів. Вважаємо, що соціальне значення даної категорії є надзвичайно великим – людина та її інтереси перебувають практично в центрі усіх категорій та рівнів безпеки. Багатогранність поняття інформаційної безпеки вимагає підходити до її асекурації як до комплексного завдання, беручи до уваги потребу додержання балансу між потребою в інформації великого різноманіття суб'єктів та розумним застосуванням наявного інформаційного ресурсу з урахуванням імовірних загроз, що появляються в процесі сатисфакції даних потреб.

Сатисфакція будь-яких потреб (у їжі, воді, матеріальних та грошових ресурсах тощо) може супроводжуватися небезпечними наслідками. При сатисфакції інформаційних потреб повсякчас існує небезпека піддатися деструктивному впливу зі сторони інших учасників інформаційної взаємодії. Кожен суб'єкт інформаційних відносин самостійно встановлює співвідношення особистих потреб в інформації та імовірних негативних наслідків її отримання. Одним з перших і найбільш яскравих прикладів нехтування критерієм «потреба – ціна ризику» є історія з троянським конем: сатисфакція цікавості без перевірки якості рекомендованої інформації спричинило до фізичного знищення тисячі людей і цілого міста-держави. На основі цього прикладу можемо сформулювати лише один висновок: процес сатисфакції інформаційної потреби зобов'язаний бути, насамперед, безпечний для споживача – первинного носія свідомості. Може констатувати той факт, що краще не мати інформації, ніж мати недостовірну.

Абсентеїзм інформації для прийняття рішення спонукає суб'єкта екстраполювати ситуацію, опираючись на попередній досвід та беручи до уваги поточний стан системи. Можливість прийняття правильного рішення з-за даних кондицій визначається «мудрістю» самого суб'єкта, тобто його спроможністю віднаходити правильні рішення при дефіциті вихідних даних. У кінцевому випадку, суб'єкт може запустити вже наявну програму поведінки, яка пройшла перевірку часом і надавала позитивні результати в подібних ситуаціях. Ці програми закріплені, як правило, у міфах, максимах, моральних нормах і принципах, а саме в культурі даного соціуму [Іщенко 2010: 136-138].

Таким чином, в безумовному порядку повинні задовольнятися не будь-які інформаційні потреби, а тільки ті, які відзначаються потребою забезпечення життєдіяльності суб'єкта, його адаптації до змінного навколишнього середовища. Задля того, щоб процес сатисфакції інформаційних потреб мав позитивний характер і не завдав шкоди користувачу інформації, соціальна інформація, тобто сукупності повідомлень, відомостей, знань, даних тощо,

які циркулюють у суспільстві, зобов'язана бути якісною.

На основі застосування інтегративного підходу до дослідження соціально-філософських аспектів інформаційної безпеки України змогли виокремити ключовий – смисловий – вимір інформаційно-комунікаційних процесів, який є системоутворюючим у полі інформаційно-психологічної безпеки людини, суспільства і держави. Всебічне врахування смислового виміру інформаційно-психологічної безпеки надає змогу адекватно протидіяти деструктивним інформаційним впливам на громадян України, а також формувати оптимальний рівень інформаційно-психологічної безпеки держави, що являється однією з визначальних умов консолідації українського суспільства, деокупації та реінтеграції населення окупованих територій.

Світоглядні системи українського народу (міфологічні, релігійні, науково-філософські) презентують не лише диференційовані смислові нашарування в українській духовності, але й смисловий зміст українського буття. Актуалізація ідейного, образного та смислового змісту культури досить інтенсивно пришвидшує процес кристалізації української ідентичності. Тому, для формування національної ідентичності досить потрібними є смислові зв'язки між особистістю та її національною спільнотою, а також чітко структуроване смислове поле української ідентичності.

Загально відомий факт, що будь-яка політична, економічна, історична, етнокультурна інформація вимагає проведення смислової обробки в процесі її засвоєння, оскільки смисл є «одиницею» внутрішнього світу особистості (О.Леонтьєв), а «прагнення до смислу» визначається як одна з головних мотиваційних тенденцій людини, проте безсмыслення життя спричиняє появу у людей стану екзистенціального вакууму, депресії, відчуженості, зневіреності тощо (В.Франкл). Смисловий зміст може стати детермінантою світоглядного оформлення смислового поля української ідентичності (як індивідуальної, так і колективної). Таким чином, об'єкти в котрих міститься смисломістка інформація і застосовано диференційовані форми (знакові,

символічні, образні, аксіологічні тощо) репрезентації смислового змісту, можуть виступити не лише джерелом українознавчої компетентності, але й системотворчим чинником світоглядної центрації смислового поля української ідентичності.

Таким чином, саме в адекватній інформаційній оформленості цього смислового поля закладена можливість інтенсивного розповсюдження спільних ідентитетів та відповідних ідентифікаційних практик (консервативно-ретроспективних, конструктивно-перспективних, сакралізуючих тощо). Однак інформаційно-психологічна війна (що ведеться росією проти українського народу упродовж багатьох років) не лише деформує внутрішню структуру ідентифікаційних матриць громадян України, але й змістовне наповнення даних матриць, викликаючи смислові деструкції і смислові розходження в розумінні громадянами української історії, українських національних інтересів, діяльності українських провідників, борців за свободу й незалежність [Авер'янова, Воропаєва 2020: 301].

Таким чином, для забезпечення національної безпеки в сучасну епоху, коли ІКТ швидко розвиваються та успішно застосовуються в усіх сферах людської діяльності, формується електронна держава та інформаційне суспільство, необхідні нові установки, підходи та методології. Національну безпеку вже неможливо забезпечити традиційними методами та інструментами. Оскільки на зміну традиційному суспільству приходить інформаційне суспільство, питання його безпеки сильно залежать від факторів інформації та інформаційних технологій. Аналіз особливостей інформатизації окремих складових національної безпеки та їх співвідношення з інформаційною безпекою також підтверджує, що поняття «національна безпека» та «інформаційна безпека» є подібними за змістом та суттю, де усі складові національної безпеки є об'єктом інформаційної безпеки. Таким чином, існуючі доктрини, концепції та стратегії щодо національної безпеки, правові та нормативно-правові акти у цій сфері повинні бути адаптовані до сучасних умов та викликів [Левченко 2014: 168].

Отже, проблеми забезпечення національної та міжнародної безпеки принципово не можуть бути результативно розв'язані без вирішення відповідних етичних проблем у житті громади, в тому числі – проблем справедливого розподілу природних благ нашої планети, а також тих нових благ, які в сучасних умовах формуються на основі наукових знань й в результаті технологічного прогресу.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

Підсумовуючи викладене, приходимо до основного висновку, що сучасна система державного управління у сфері національної та інформаційної безпеки потребує низки системних змін. По-перше, система нормативно-правового забезпечення державної політики у цій сфері потребує розширення шляхом розробки галузевих актів, які б формували політику державної безпеки в інформаційному сегменті суспільних відносин. По-друге, сфера національної та інформаційної безпеки потребує розширення сучасних контурів політики безпеки в Україні шляхом розробки та впровадження більш активних механізмів, спрямованих не лише на протидію зовнішнім загрозам, а й на просування власних національних та цивілізаційних інтересів у геополітичному просторі. Тому, ключ до розв'язання сучасних проблем інформаційної, національної та міжнародної безпеки необхідно шукати, перш за все, в гуманітарній сфері суспільства.

Практичне значення проведеного дослідження полягає в тому, що висновки та рекомендації, розроблені авторами та запропоновані в статті, можуть бути використані для теоретичного обґрунтування та практичної реалізації програм підвищення рівня інформаційної безпеки населення країни. Подальші дослідження можуть бути спрямовані на вивчення та розроблення та удосконалення стратегії інформаційної безпеки країни в контексті гуманітарних та філософських аспектів, з метою протидії загрозам зі сторони ворожо налаштованих держав, забезпечення безпечної комунікації в умовах воєнного стану та для обмеження негативних інформаційно-психологічних впливів на розвиток свідомості та буття українського суспільства.

Бібліографічні посилання

- Alguliyev, R. M., Imamverdiyev Y. N., Mahmudov R.S.H. (2017). Multidisciplinary scientific-theoretical problems of information security. *Problems of Information Society*, 8(2), 32-43. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://doi.org/10.25045/jpis.v08.i2.04> (дата звернення: 08.11.2022)
- Alguliyev, R., Imamverdiyev Y., Mahmudov R., Aliguliyev R. (2020). Information security as a national security component. *Information Security Journal: A Global Perspective*, 30, 1-18. DOI:10.1080/19393555.2020.1795323
- Darczewska, J. (2014). The anatomy of Russian information warfare the Crimean operation, a case study, Point of View, Centre for Eastern Studies, Warsaw. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.osw.waw.pl/sites/default/files/the_anatomy_of_russian_information_warfare.pdf (дата звернення: 10.11.2022)
- Minor, L. (1852). «Cicero's Cato the Elder: Or, a Treatise on Old Age». *Faculty Publications*. 18(12), 732-745.
- Nissen, E. (2015). *The Weaponization of Social Media*, 8-15. Авер'янова, Н.М. (2017). Гібридна війна: російсько-українське протистояння. *Молодий вчений*, 3(43), 30-34.
- Авер'янова, Н.М., Воропаєва Т.С. (2020). Інформаційна безпека України: соціально-філософські аспекти. *Молодий вчений*, 10(86), 297-303. <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-10-86-61>
- Авер'янова, Н.М., Воропаєва Т.С. (2019). Міждержавний збройний конфлікт на теренах України: неоколоніальний вимір. *Гілея: науковий вісник*, 145(6), ч.2, 7-11.
- Інформаційне суспільство у соціально-філософській ретроспективі та перспективі*. (2009). Відп. ред. В.В.Лях; В.С. Пазенок, Я.В. Любивий та ін. К.: ТОВ «XXI століття: діалог культур».
- Іщенко, О.М. (2010). Соціальна безпека в контексті управління розвитком суспільних відносин. *Альманах. Філософські проблеми гуманітарних наук*, 18-19, 135-140.
- Конституція України (2020): Закон України від 28.06.1996 №254к/96-ВР, редакція станом на 01.01.2020. *Відомості Верховної Ради України*. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 12.11.2022)
- Левченко, О.В. (2014). Проблеми і шляхи формування системи інформаційної безпеки держави. *Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних Сил*, 2(39), 166-168.
- Макаров, Є.О. (2018). *Гуманітарні аспекти проблем національної та міжнародної безпеки, в: Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави*. Харків, 323-325.
- Офіційний сайт Міністерства цифрової трансформації України*. (2022). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://thedigital.gov.ua/> (дата звернення 12.11.2022)
- Про національну безпеку України (2020): Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII, редакція станом на 24.10.2020. *Відомості Верховної Ради України*. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 10.11.2022)
- Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 грудня 2021 року «Про Стратегію забезпечення державної безпеки»: Указ Президента України від 16 лютого 2022 року № 56/2022 (2022). *Відомості Верховної Ради України*. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/56/2022#Text> (дата звернення: 10.11.2022)
- Ситник, Г.П. (2011). *Державне управління у сфері національної безпеки (концептуальні та організаційно-правові засади)*: Підручник. Київ: НАДУ.
- Стратегія інформаційної безпеки: Указ Президента України від 28.12.21р. №685/2021. (2021). *Відомості Верховної Ради України*. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.president.gov.ua/documents/6852021-41069> (дата звернення: 11.11.2022)
- Стратегія національної безпеки України: Указ Президента України від 14 вересня 2020 року №392/2020. *Відомості Верховної Ради України*. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text> (дата звернення: 10.11.2022)

References

- AAlguliyev, R. M., Imamverdiyev Y. N., Mahmudov R.S.H. (2017). Multidisciplinary scientific-theoretical problems of information security. *Problems of Information Society*, 8(2), 32-43. Retrieved November 08, 2022 <https://doi.org/10.25045/jpis.v08.i2.04>
- Alguliyev, R., Imamverdiyev Y., Mahmudov R., Aliguliyev R. (2020). Information security as a national security component. *Information Security Journal: A Global Perspective*, 30, 1-18. DOI:10.1080/1939

3555.2020.1795323

- Averianova, N.M. (2017). Hibrydna viina: rosiisko-ukrainske protystoiannia [Hybrid war: Russian-Ukrainian confrontation]. *Molodyi vchenyi*, 3(43), 30-34. (in Ukrainian)
- Averianova, N.M., Voropayeva, T.S. (2019). Mizhderzhavnyi zbroinyi konflikt na terenakh Ukrainy: neokolonialnyi vymir [Interstate armed conflict on the territory of Ukraine: neocolonial dimension]. *Hileia: naukovyi visnyk*, 145(6), ch.2, 7-11. (in Ukrainian)
- Averianova, N.M., Voropayeva, T.S. (2020). Informatsiina bezpeka Ukrainy: sotsialno-filosofski aspekty [Information security of Ukraine: social and philosophical aspects]. *Molodyi vchenyi*, 10 (86), 297-303. <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-10-86-61>. (in Ukrainian)
- Darczewska, J. (2014). The anatomy of Russian information warfare the Crimean operation, a case study, Point of View, Centre for Eastern Studies, Warsaw. Retrieved November 10, 2022 http://www.osw.waw.pl/sites/default/files/the_anatomy_of_russian_information_warfare.pdf
- Informatsiine suspilstvo u sotsialno-filosofskii retrospektyvi ta perspektyvi* [Information society in socio-philosophical retrospect and perspective]. (2009). Vidp. red. V.V.Liakh; V.S.Pazenok, Ya.V.Liubyvyi ta in. K.: TOV "KhKhI stolittia: dialoh kultur". (in Ukrainian)
- Ishchenko, O.M. (2010). Sotsialna bezpeka v konteksti upravlinnia rozvytkom suspilnykh vidnosyn [Social security in the context of managing the development of social relations]. *Almanakh. Filosofski problemy humanitarnykh nauk*, 18-19, 135-140. (in Ukrainian)
- Konstytutsiia Ukrainy* [Constitution of Ukraine] (1996): Zakon Ukrainy vid 28.06.1996 № 254k/96-VR, redaktsiia stanom na 01.01.2020. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. Retrieved November 12, 2022 from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (in Ukrainian)
- Levchenko, O.V. (2014). Problemy i shliakhy formuvannia systemy informatsiinoi bezpeky derzhavy [Problems and ways of forming the information security system of the state]. *Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho universytetu Povitrianykh Syl*, 2(39), 166-168. (in Ukrainian)
- Makarov, Ye. O. (2018). *Humanitarni aspekty problem natsionalnoi ta mizhnarodnoi bezpeky* [Humanitarian aspects of the problems of national and international security], in: *Suchasni problemy pravovoho, ekonomichnoho ta sotsialnoho rozvytku derzhavy*. Kharkiv, 323-325. (in Ukrainian)
- Minor, L. (1852). "Cicero's Cato the Elder: Or, a Treatise on Old Age". *Faculty Publications*. 18(12), 732-745.
- Nissen, E. (2015). *The Weaponization of Social Media*, 8-15. *Ofitsiinyi sait Ministerstva tsyfrovoi transformatsii Ukrainy* [Official site of the Ministry of Digital Transformation of Ukraine]. (2022). Retrieved November 12, 2022 from <https://thedigital.gov.ua/> (in Ukrainian)
- Pro natsionalnu bezpeku Ukrainy (2018). [On the national security of Ukraine]: Zakon Ukrainy vid 21.06.2018 № 2469-VIII, redaktsiia stanom na 24.10.2020. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. Retrieved November 10, 2022 from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (in Ukrainian)
- Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 30 hrudnia 2021 roku "Pro Stratehiiu zabezpechennia derzhavnoi bezpeky" [On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine dated December 30, 2021 "On the Strategy for Ensuring State Security"] (2022): Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 16 liutoho 2022 roku № 56/2022. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. Retrieved November 10, 2022 from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/56/2022#Text> (in Ukrainian)
- Stratehiia informatsiinoi bezpeky. [Information Security Strategy] (2021): Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 28.12.21r. №685/2021. Retrieved November 11, 2022 from <https://www.president.gov.ua/documents/6852021-41069> (in Ukrainian)(in Ukrainian)
- Stratehiia natsionalnoi bezpeky Ukrainy [National Security Strategy of Ukraine] (2020): Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 14 veresnia 2020 roku №392/2020. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. Retrieved November 10, 2022 from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text> (in Ukrainian)
- Sytnyk, H.P. (2011). *Derzhavne upravlinnia u sferi natsionalnoi bezpeky (kontseptualni ta orhanizatsiino-pravovi zasady)* [Public administration in the field of national security (conceptual and organizational and legal principles)]: Pidruchnyk. Kyiv: NADU. (in Ukrainian)

EPISTEMOLOGICAL STUDIES IN PHILOSOPHY,
SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ISSN 2618-1274 (Print), ISSN 2618-1282 (Online)

Journal home page: <https://visnukpfs.dp.ua/index.php/PFS/index>

ФІЛОСОФІЯ

Сергій Вікторович Шевцов

Доктор філософських наук,
професор кафедри філософії,
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара,
пр. Гагаріна, 72, Дніпро, 49010, Україна

E-mail: ulysses1967@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2187-5936>

УДК 17:341 (524)

Serhii Victorovych Shevtsov

Doctor of philosophical sciences,
Professor of the Department of Philosophy,
Oles Honchar Dnipro National University,
Gagarina ave., 72, Dnipro,
49010, Ukraine

**ФІЛОСОФІЯ МІЖНАРОДНОГО КОСМІЧНОГО ПРАВА:
ЕТИЧНО-ПРАКСЕОЛОГІЧНИЙ ВИМІР**

Received 18 September 2022; revised 24 October 2022; accepted 10 November 2022

DOI: 10.15421/342224

Анотація

Розглядаються філософсько-практичні проблеми міжнародного космічного права крізь призму ідей комунікативного розуму К.-О.Апеля, Ю.Габермаса, принципу відповідальності Г.Йонаса, теорії справедливості Дж.Ролза. З'ясовані аспекти концептуального фрейму існуючих нормативно-правових документів: пріоритет інтересів людства, відкритість космосу для всіх держав на основі рівності, заборона національного привласнення й окупації космічного простору, верховенство діючого міжнародного права, міжнародна відповідальність, співробітництво, космонавт як уособлення людства тощо. Окреслений абрис соціокультурного підґрунтя міжнародного космічного права у вигляді, з одного боку, протистояння західного та східного геополітичних блоків, а з іншого, їх співпраці у засвоєнні космосу. Висвітлені суттєві ознаки комунікативної теорії К.-О.Апеля й Ю.Габермаса: дискурс, ідеальна та реальна комунікативна спільнота, регулятивні принципи *a priori* комунікації, планетарна макроетика, комунікативна дія (інтерсуб'єктивність, взаєморозуміння) як важіль врівноваження інструментальної (технічне опанування космосом) й цілераціональної (успіх, конкурентоздатність) дій тощо. Продемонстровані аспекти кореляції між концептом міжнародної відповідальності держав у засвоєнні космосу та принципом відповідальності Г.Йонаса: принципова амбівалентність сучасної техніки, природня та контрактрна відповідальність, нові формули категоричного імперативу сучасної епохи, глобальність й трансцендентність сучасної етики. Показані можливості застосування теорії справедливості Дж.Ролза у забезпеченні легітимності принципів пріоритету добробуту інтересів людства, відкритості космічного простору на підставі рівності, співробітництва у горизонті: чесності на підставі принципів рівності прав та вигідності; розподілу на підставі процедури «завіси невігластва»; взаємної прозорості як основи досягнення спільних домовленостей.

Ключові слова: комунікативний розум, дискурс, відповідальність, справедливість, глобальна етика.

**PHILOSOPHY OF INTERNATIONAL SPACE LAW:
ETHIC-PRAXEOLOGICAL MEASURING**

Abstract

The article discusses philosophical-practical problems of international space law through the prism of the K.-O. Apel's and J. Habermas' conception of communicative mind, the H. Jonas' principle of responsibility, the J. Rawls' theory of justice. The text articulates aspects of conceptual frame of actual normative-justice documents: priority of interesting of humankind, opening of space for states, based on the principle of equality, prohibition of national appropriation and occupation of space, supremacy of existing international law, international responsibility, cooperation, cosmonaut as personification of humankind etc. It demonstrates social-cultural foundations of international space law, on the one hand, as opposition of West and East geopolitical blocs, on the another hand, as cooperation between them in space exploration. The study clarifies essential features of the K.-O. Apel's and J. Habermas' communicative theory: discourse, ideal and real communicative

community, regulative principles of apriori of communication, planetary macroethics, communicative action (intersubjectivity, understanding) as a lever of balancing with instrumental (technical mastery of space) and purposeful (success, competitiveness) actions etc. The article demonstrates aspects correlation between a conception of international responsibility of states during space exploration and the H.Jonas' principle of responsibility: fundamental ambivalence of contemporary technology, natural and contractual responsibility, new formulas of categorical imperatives of contemporary epoch, globality and transcendence of contemporary ethics. The text shows possibilities of applying of the J. Rawls' theory of justice in ensuring of legitimacy of principles of the priority of welfare interests of humankind, opening of space, based on equality, cooperation in horizons: honesty based on the principles of equal rights, profitability; distribution based on 'the veil of ignorance' procedure; mutual transparency as foundation of reaching common agreements.

Key words: *communicative mind, discourse, responsibility, justice, global ethics.*

Постановка проблеми.

Починаючи з 50-тих років ХХ ст., у зв'язку з науково-технічним й практичним засвоєнням космосу, відбувся бурхливий розвиток міжнародного космічного права як галузі міжнародного права, який у свою чергу поставив проблему осягнення різноманітних метатеоретичних – світоглядних, філософсько-антропологічних, екзистенціально-аксіологічних, етико-праксеологічних тощо – підвалин цієї галузі. Саме з цього бере свій початок філософія міжнародного космічного права, яка являє собою відносно молоду гілку філософського знання. Предметне поле філософії міжнародного космічного права знаходиться у стані становлення і дана стаття є однією зі спроб інтелектуальних розвідок у цьому напрямку. Оскільки право як таке і міжнародне космічне право зокрема відносяться до сфери практичного розуму, то розкриття певних етико-праксеологічних горизонтів уявляється актуальним.

Аналіз літератури.

Сукупність публікацій пов'язаних з філософією міжнародного космічного права можна розділити на низку блоків.

Перший блок пов'язаний з тим, що міжнародне космічне право як таке є складовою частиною міжнародного публічного права. Спочатку деякі видання, які стосуються останнього [Besson, Tasioulas 2010; Репецький, Гутник 2017]. Далі, видання, які безпосередньо мають відношення до міжнародного космічного права. І тут у першу чергу позначу збірку «International Space Law: United Nations Instruments», де містяться договори ООН, принципи та резолюції Генеральної Асамблеї, які стосуються міжнародно-право-

вих аспектів засвоєння космосу. Монографії, у яких досліджуються проблеми глобального космічного уряду у контексті концепції сталого розвитку – The UN Agenda 2030 [Kerkonian 2018], конфлікти у космічному просторі та правові підстави їх подолання [Manoli, Nabchi 2018], у 2019р. вийшла стаття В.Галуцько, в якій він досліджує минуле та міркує над майбутнім міжнародного космічного права [Halunko 2019].

Другий блок стосується досліджень, які спрямовані від певної правової реальності у космічній сфері (непрості взаємовідносини між космічними державами, космічне сміття, шпигунство у сфері космічних технологій тощо) до філософських узагальнень, які так чи інакше неминуче виникають. Вважаю важливою статтю Х.М.Філью «Чому філософія міжнародного космічного права?» [Filho 2013], в якій він стверджує, що на межі ХХ-ХХІ ст. міжнародне право активно засвоює простір філософії (М.Г.Лозано, С.Бессон, Дж.Тасіулас, П.Б.Каселла, М.Коскенніємі, А.Лейбовіц, М.Дельмас-Марті, М.Лачс, О.Шачтер тощо), але філософські розвідки у межах міжнародного космічного права значно уступають (М.Лачс, К.Саган, Я.Броунлі, Б.Ченг, В.Ратгебер тощо). Виходячи з цього, він намагається відповісти на низку пов'язаних між собою питань: чому філософія?, чому філософія права?, чому філософія міжнародного права?, і нарешті, чому філософія міжнародного космічного права? Також бразильські правознавці Д. де О.Аргельєс, Р.Ф.Пальма, Р.А.Г.С.Аредес, досліджуючи доктринальну генезу міжнародного космічного права у період Холодної війни [Arguelhes, Palma & Arêdes 2019] торкаються й історико-філософських витоків проблеми.

Люксембурзький фахівець у галузі космічного права Н.Вурт у власній магістерській праці досліджував питання космічної етики у сфері міжнародного космічного права [Wurth 2019]. О.Цірковіч міркує над наступним етапом розвитку міжнародного права, яке стосується саме питань засвоєння космосу [Cirkovic 2021]. Що стосується вітчизняного досвіду, то в Україні існує фахове видання «Advanced Space Law», засноване Міжнародною спілкою філософії та космології та Науковим інститутом публічного права, на сторінках якого періодично з'являється філософська проблематика у контексті правових питань [наприклад, Halunko, Didenko 2019; Soroka 2021].

Третій блок – видання, які походять від суто філософської проблематики практичного характеру (етичні питання справедливості, відповідальності, взаємодії тощо) до їх застосування у правових колізіях міжнародного засвоєння космосу. У якості прикладу можна навести, як і позначену вище статтю Х.М.Філью [Filho, 2013], а також статтю Д.Лігора та Л.Дж.Метьюза, в якій вони ставлять питання, яким чином теорія справедливості Дж.Ролза може сприяти становленню космічного уряду [Ligor, Matthews 2022].

Четвертий блок, пов'язаний з працями, які торкаються питань науково-технологічного засвоєння космосу, космологічної еволюції і виходять на те, що можна назвати аксіологічною складовою філософії міжнародного космічного права. Канадський вчений Дж.Н. Нільсен у 2011р. опублікував «Моральний імператив засвоєння людством космосу» [Nielsen, 2011], а у 2015р. – «Науковий імператив засвоєння людством космосу» [Nielsen 2015]. Також відмічу низку колективних монографій: «Космос і культура: культурна еволюція у космічному контексті» [Dick, Lupisella 2010], «Археологія, антропологія, міжзіркова комунікація» [Vakosh 2014], «Початок та кінець: значення життя у космологічній перспективі» [Vidal 2014] а також статей: «Космічна еволюційна філософія та діалектичне наближення до технологічної сингулярності» [Last 2018], «Космос як моральна інституція» [Karcher 2020] тощо. Українська думка тут має власний простір у вигляді наукового журналу «Philoso-

phy and Cosmology», що існує з 2014р., завдяки старанням О.Базалука та його дослідженням у галузі питань філософії космосу, космології та еволюції людства [Базалук 2022]. На сторінках видання є достатньо публікацій, які певним чином створюють підґрунтя філософії міжнародного космічного права, які торкаються різних проблем: онтологічних [Vladlenova, Kalnytskyi 2022; Pylypenko, Ivashchenko 2022], етичних [Muliarchuk 2021], філософсько-антропологічних [Mozgin 2020], філософсько-політичних [Vashkevich, Timashova 2021], державно-правових [Krichevsky, Udartsev 2019], глобальної космічності людства [Krichevsky 2018; 2019], правових питань використання штучного інтелекту в космосі [Soroka, Danylenko, Sokiran], прогностичних [Krichevsky 2017; Kerkonian 2018; Last, 2018; Krichevsky, Udartsev 2019; Mozgin, 2020; Vashkevich, Timashova 2021] тощо. Окремо хотів би позначити філософсько-освітні розвідки у контексті сучасних космологічних уявлень [Базалук 2010; Поліщук 2014]. Отже, виходячи з позначеного абриса публікацій.

Метою статті є артикуляція етично-праксеологічного виміру філософії міжнародного космічного права у контексті концептів комунікативного розуму, відповідальності, справедливості, космічного характеру сучасної етики.

Виклад основного змісту.

Почнемо з фактичного зрізу. У 1963р. Генеральна Асамблея ООН прийняла «Декларацію правових принципів діяльності держав з дослідження та використання космічного простору», яка містить дев'ять положень: 1) пріоритет добробуту і інтересів всього людства; 2) відкритість космічного простору і небесних тіл для всіх держав на основі рівності; 3) заборона національного привласнення, окупації космічного простору і небесних тіл; 4) верховенство діючого міжнародного права, включаючи Статут ООН; 5) міжнародна відповідальність держав за національну діяльність у космосі; 6) співробітництво й допомога з врахуванням інтересів інших держав; 7) збереження юрисдикції й контролю з боку держав, чії об'єкти перебувають у космосі; 8) міжнародна відповідальність за шкоду, запо-

діяну космічним предметом; 9) проголошення космонавтів у якості посланців всього людства. У 1967р. США, Великобританія та СРСР прийняли «Договір про принципи діяльності держав з дослідження і використання космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла (Договір про космос)», що включає сім положень: 1) рівноправність держав; 2) мирне використання космічного простору; 3) мирне рішення міжнародних спорів; 4) співробітництво держав; 5) взаємодопомога; 6) реєстрація; 7) прикладні види космічної діяльності. Отже, бачимо, що серед цих двох документів лунають поняття «відповідальність», «співробітництво», «взаємодопомога», «верховенство міжнародного права», «добробут», «інтереси людства».

Далі, необхідно окреслити певний соціокультурний зріз виникнення цих концептів. Йдеться про протистояння Східного (СРСР із союзниками) та Західного (США із союзниками) геополітичних блоків, яке у контексті нашого дослідження мало два боки: перший – Холодна війна (Cold War) 1946-1991 рр., другий – Космічна гонка (Space Race) 1955-1989 рр. за можливість досягнення переваги у космічному просторі. У позначених межах спостерігається Карибська криза 1962р. з дуже високою вірогідністю ядерної катастрофи, після якої протягом 1962-1979рр. відбувається загальна розрядка напруги, зниження взаємної агресії, стремління до співпраці (договори про обмеження стратегічної зброї 1972 й 1979 рр., програма «Союз – Аполлон» 1970-1975 рр.), але зберігається боротьба за різноманітні важелі впливу в окремих регіонах (війна у В'єтнамі, Празька весна, радянсько-китайський конфлікт, війна на Близькому Сході, війна в Афганістані тощо). Виходячи з цього, хотілось би продемонструвати певний зв'язок між позначеними принципами міжнародного космічного права та філософськими концепціями К.-О.Апеля, Ю.Габермаса, Г.Йонаса, Дж.Ролза.

Спрямованість філософського дискурсу після Другої світової війни можна у цілому позначити, як антитоталітарний (критика «закритого» та апологія «відкритого» суспільства К.Р.Поппером, критика репресив-

ного характеру культури з боку представників Франкфуртської школи – Т.Адорно, М.Горкгайма, Г.Маркузе, критичне дослідження тоталітаризму Г.Арендт, апологія міжособистісного діалогу в екзистенціалізмі М.Бубера, К.Ясперса й герменевтиці Г.-Г.Гадамера, артикуляція різноманітних проявів феномену влади у Ж.Делеза, Ф.Гваттарі, М.Фуко, проект деконструкції Ж.Дерріда, семіотичні теорії У.Еко, Ю.Лотмана тощо). Інакше кажучи, виникла необхідність подолання монологічного, абсолютного характеру класичного розуму, становлення якого відбувалось від Платона до Г.В.Ф.Гегеля і обумовило певних чином метафізичний фундамент жажливих подій Першої та Другої світової війни, які стали своєрідним проявом внутрішньої кризи Модерну, як проекту Просвітництва і його виміром євроцентризму. Все це так чи інакше складає певне інтелектуальне підґрунтя концепції комунікативного розуму К.-О.Апеля й Ю.Габермаса.

Для К.-О.Апеля й Ю.Габермаса комунікація має фундаментальне значення – це апріорна й трансцендентально-прагматична, а не апостеріорна й емпірична структура нашого співіснування: не суб'єкти визначають той чи інший вид комунікації, а навпаки, комунікація є тим простором, який задає змістовні межі суб'єктів. Звідси, ідея пріоритету практичного (дієвого) розуму над теоретичним (споглядальним). У якості базових К.-О.Апель висуває поняття «дискурсу» і «комунікативної спільноти». Як і Л.Вітгенштайн, у дискурсі він ототожнює мову й мислення, але при цьому, по-перше, заперечує тотальну відповідність мови та світу, а по-друге, вважає, що первісним у дискурсі виступає не стільки поінформування, скільки інтерсуб'єктивна комунікація. Відносно комунікативної спільноти, К.-О.Апель розділяє її на ідеальну та реальну і тому завданням дискурсу є їх поєднання. К.-О.Апель формулює два регулятивних принципи, які складають аріорі комунікації: 1) будь-яка дія повинна бути спрямованою на забезпечення виживання людського роду як реальної комунікативної спільноти; 2) реальна комунікативна спільнота повинна прагнути втілення у життя ідеальної спільноти. І таким чином, у випадку визнання людиною пев-

них раціональних аргументів, вона повинна, по-перше, визнати існування спільноти учасників комунікації, по-друге, дотримуватись її правил. Через розуміння сучасної трансформації філософії у трансцендентально-прагматичному напрямку (апріорність, комунікативність, дискурсивність, праксеологічність) К.-О.Апель доходить до ідеї планетарної макроетики: «нова проблема полягає... у необхідності макроетики. Тут йдеться про те..., щоб організувати відповідальність людства за наслідки [побічні наслідки] свої колективних дій у планетарному масштабі» [цит. за Єрмоленко 1999: 232].

Ю.Габермас пропонує ідею комунікативної дії, яка протиставляється інструментальній дії. Вказана бінарна опозиція «комунікативність/інструментальність» має безпосереднє відношення, з одного боку, до пов'язаного с інструментальністю технічного опанування людством космосу, яке неминуче породжує певну конкуренцію, навіть конфліктність, яка так чи інакше отримує правовий вимір, яким і займається міжнародне космічне право, а з іншого, – умови подолання цієї конфліктності у горизонті комунікативного розуму. Інструментальна дія спрямована на успіх, а природознавчі й технічні науки ґрунтуються на технічному контролі й інструментальному опануванні природою та космосом і тому наукова праця має цілераціональний характер. Виникнення капіталізму надає інструментальній дії певної універсальності, оскільки наука стає рушійною силою, а через неї і техніка набуває ідеологічної функції. Тобто, на думку Ю.Габермаса, у сучасному світі спостерігається фетишизація науки й техніки, оскільки людина з технократичною свідомістю починає інтерпретувати себе, інших і світ взагалі у термінах цілераціональної й інструментальної дії. Яскравий приклад – вказана вище Космічна гонка (Space Race): протистояння СРСР та США носило не лише науково-технічний, а ідеологічний характер – війна двох різних систем, двох різних образів життя.

Інструментальній і цілераціональній дії Ю.Габермас протиставляє комунікативну дію, яка спрямована на взаємне порозуміння діючих індивідів, їх консенсус, подолання роз-

біжностей та незгод. Комунікація належить до сфери взаємних очікувань, інтерпретації мотивів, інтерсуб'єктивного розуміння, згоди відносно певних інтенцій, прав, обов'язків тощо. Якщо у традиційному суспільстві інструментальна дія є підсистемою комунікативної, то в сучасному суспільстві навпаки, інструментальність поширюється і намагається підкорити комунікацію. Ось чому для Ю.Габермаса є важливою реабілітація комунікативної дії шляхом її переусвідомлення й відокремлення від інструментальної. Ю.Габермас намагається, з одного боку, зберегти або, точніше, врятувати поняття розуму як надбаня Модерну, яке сучасна думка піддає нещадній критиці, а з точки зору філософа Модерн, як проект Просвітництва, все ж таки ще не є завершеним. З іншого боку, він бажає подолати притаманну модерністському розуму монологічність, суб'єктивність, абсолютність, тотальність і як наслідок – тоталітарність. Ю.Габермас ні в якому разі не спростовує інструментальну дію, усвідомлюючи також її важливість для сучасного світу. Йдеться про важливість урахування у межах комунікативної дії складних взаємодій різних типів раціональностей, а саме: 1) *інструментальної* (ефективне вирішення різноманітних технічних завдань); 2) *стратегічної* (послідовне рішення на користь тих, чи інших можливостей вибору з урахуванням всіх різноманітних пропозицій); 3) *нормативної* (рішення практичних завдань у межах моралі, яка керується певними принципами); 4) *експресивної драматургічної*, як невід'ємної складової учасників реального переговорного процесу.

Серед принципів, на яких базується завоювання космосу і які отримали свій юридично-правовий статус, є принцип відповідальності, який у нормативному документі («Декларація правових принципів діяльності держав з дослідження та використання космічного простору») розкривається у напрямках міжнародної відповідальності держав за національну діяльність у космосі та міжнародної відповідальності за шкоду, заподіяну космічним предметом. У цьому контексті звернемось до концепції відповідальності Г.Йонаса, яка була викладена у праці «Принцип відповідально-

сті: у пошуках етики для технологічної цивілізації» (Das Prinzip Verantwortung: Versuch einer Ethik für die technologische Zivilisation), що побачила світ у 1979р., як раз по завершенні розрядки напруги між США та СРСР (війна в Афганістані) та початку нового етапу гонки озброєнь, у якому планувалось задіяти і космічний простір – Стратегічна оборонна ініціатива (Strategic Defense Initiative) або Зоряні Війни – довгострокова програма США зі створення глобальної системи ПРО з елементами космічних озброєнь, проголошена 23.03.1983р.

На думку Г.Йонаса, недоліком всіх попередніх етичних концепцій є ті обставини, що вони не мали відношення до людського життя у глобальних масштабах. Тобто моральна оцінка вчинків надавалась у відповідності з наявними результатами подій, вони ніколи не були об'єктами віддаленого планування. Етика минулого мала справу з ситуацією «тут-і-зараз», з однотипними випадками приватного або публічного життя. Г.Йонас формулює новий імператив у низці висловлювань: 1) «Чини так, щоб наслідки твоєї діяльності узгоджувались з продовженням автентичного людського життя на Землі»; 2) «Чини так, щоб наслідки твоєї діяльності не були руйнівними для майбутньої можливості такого життя»; 3) «Не завдавай шкоди умовам для беззастережного продовження існування людства на Землі»; 4) «Занось до свого теперішнього вибору як спів-предмет твого воління цілісність людини в майбутньому» [Йонас 2001: 27-28]. Таким чином, йдеться про трансцендентну відповідальність, яка долає межі очевидного (лат. *transendo* – здійснювати перехід, виходити за межі) і проникає у сферу, яка ще не є доступною пізнанню, але є підвладною певним прогнозам – наше спільне майбутнє. Категоричний імператив Г.Йонаса – середостіння етики майбутнього, яка охоплює всі сфери людського життя і має онтологічно-аксіологічну спрямованість. Детально аналізуючи феномен техніки, Г.Йонас вказує на його принципову етичну амбівалентність через суперечливість власних досягнень, при цьому він не стає на бік тих, хто займається безальтернативно займається її критикою.

Навпаки, «тільки в єдності з наукою і технікою, які є справою людства, моральний розум може сприяти цій справі» [Йонас 2001: 376]. Але саме таке бачення містить у собі, як індивідуальну, так і колективну [на рівні спільнот, держав] відповідальність за наше спільне майбутнє в умовах високорозвиненої техногенної цивілізації. Г.Йонас відрізняє два типи відповідальності: перша – *природня* у якості покликання (науковця, мислителя, культурного діяча тощо), друга – *контракторна*, яка обумовлена певними згодами, обов'язками, які можуть мати неформальний та формальний (юридичний) характер. Сучасна епоха характеризується як доба кризи відповідальності (В.Гороз). У цьому контексті, все, що пов'язано з міжнародним космічним правом повинно поєднувати, як природню (діяльність політиків, юристів-практиків, правознавців), так контракторну (обов'язкість прийнятих актів) складові.

Такі принципи засвоєння космосу, як «пріоритет добробуту і інтересів всього людства», «відкритість космічного простору і небесних тіл для всіх держав на основі рівності», «співробітництво і допомога» тощо потребують звернення до теорії справедливості Дж.Ролза. Здійснюючи ревізію класичних теорій суспільного договору (Дж.Локк, Ж.-Ж.Руссо, І.Кант) і базуючись на перетині політичної філософії, соціології, етики, аналітичної філософії, теорії ігор та рішень, Дж.Ролз виходить з того, що спільнота складається з індивідів, які є раціональними, зацікавленими лише у себе, байдужими до інших, але залученими у так звану «торгівельну гру» (*bargaining game*), яка спонукає їх співпрацювати. Звідси, три моделі справедливості.

Перша – справедливість як чесність, яка має соціальний вимір, стосується інститутів і різноманітних практик (економічні, сімейні, правові тощо), і передбачає певні якості гравців (раціональність, самозацікавленість, здатність до взаємодії і співпраці) та два принципи: 1) рівність прав на найбільшу політичну свободу, яка сумісна з аналогічною свободою для всіх; 2) допущення нерівності за умовами вигідності цього для всіх. Друга – дистрибутивна, яка реалізується

завдяки аналітичному інструменту «завіса невігластва» (the veil of ignorance) – гравці абстрагуються не лише від власного природного та суспільного позиціонування, а й інших також, і через те повинні прийняти загальну точку зору відносно системи моралі та правових норм. Третя модель безпосередньо розкривається у «Теорії справедливості» (A Theory of Justice). Тут гравці мають загальне уявлення про інформацію, якою володіють всі учасники (політичні й економічні принципи, особливості психологічної організації), поділяють загальну концепцію блага у вигляді певних вигід (особистісна, політична свобода, економічні й соціальні переваги тощо) і на цій підставі починають домовлятися. Тобто зацікавленість у відстоюванні власних інтересів штовхає їх на пошук спільної точки зору. На думку філософів міжнародного права С.Бессон та Дж.Тасіуласа, ідеї Дж.Ролза є одними з ключових під час усвідомлення сучасних правових колізій на міжнародному рівні.

І нарешті, хотілось би позначити, що саме засвоєння людством космосу визначає нові обрії сучасної етики – від планетарного до космічного. Відомий факт: коли Нобелівський лауреат і філософ Б.Рассел почув, що 19 липня 1969р. людина прибула до Місяця і зробила там маленький крок для однієї людини і великий крок для всього людства, він помітив, що хотів би бачити набагато більше мудрості у веденні справ на Землі, ніж розповсюджувати наші жорстокі й смертоносні суперечки на інші планети. Що ж, дійсно, засвоєння космосу потребує не лише науково-технологічних зусиль, а ще й моральних, екзистенціально-аксіологічних змін самої людини і суспільств у цілому. Тому завершуючи, має сенс зробити невеличкі доповнення до позначеного вище категоричного імперативу Г.Йонаса: 1) чини так, щоб наслідки твоєї діяльності узгоджувались з продовженням автентичного життя людей, Землі, Всесвіту; 2) чини так, щоб наслідки твоєї діяльності не були руйнівними для майбутньої можливості життя на Землі і у Всесвіті; 3) не завдавай шкоди умовам для беззастережного продовження існування людства на Землі і у Всесвіті.

Висновки.

Окреслений фактичний зріз філософії міжнародного космічного права у вигляді прийняття низки нормативних документів, які визначають теоретичні й практичні межі міжнародного космічного права та містять низку фундаментальних понять: пріоритет інтересів людства, відкритість космосу для всіх держав на основі рівності, заборона національного привласнення й окупації космічного простору, верховенство діючого міжнародного права, міжнародна відповідальність, співробітництво, космонавт як уособлення людства тощо.

Позначений соціокультурний зріз філософії міжнародного космічного права, з одного боку, у якості протистояння західного та східного геополітичних блоків у межах Холодної війни (1946-1991) та Космічної гонки (1955-1989), з іншого, в аспектах співпраці між ними: договори про обмеження стратегічної зброї 1972 й 1979 рр. та програма «Союз – Аполлон» 1970-1975 рр. тощо.

На цьому тлі висвітлені деякі аспекти концепції комунікативного розуму К.-О.Апеля та Ю.Габермаса: дискурс, ідеальна та реальна комунікативна спільнота, регулятивні принципи аргіогі комунікації, планетарна макроетика, комунікативна дія (інтерсуб'єктивність, взаєморозуміння) як важіль врівноваження інструментальної (технічне опанування космосом) й цілераціональної (успіх, конкурентоздатність) дій тощо.

Показані аспекти кореляції між концептом міжнародної відповідальності держав у засвоєнні космосу, що артикулюється у нормативно-правових документах та принципом відповідальності Г.Йонаса, який, по-перше, відстоює принципову амбівалентність сучасної техніки, по-друге, демонструє два типи відповідальності – природню та контракторну, по-третє, пропонує нові формули категоричного імперативу для сучасної епохи, по-четверте, усвідомлює глобальний вимір сучасної етики, що загалом, по-п'яте, обґрунтовує трансцендентний вимір принципу відповідальності.

З'ясовано, що основоположні для засвоєння космосу принципи пріоритету добробуту інтересів людства, відкритості космічного

простору на підставі рівності, співробітництва й допомоги у якості власної реалізації можуть застосовувати надбання концепції справедливості Дж.Ролза у наступних горизонтах: 1) справедливість як чесність, заснована на принципах рівності прав та вигідності

для всіх; 2) справедливість як розподіл на підставі «зависи невігластва», що спонукає до пошуку спільної точки зору; 3) справедливість як певна взаємна прозорість позицій як основа досягнення спільних домовленостей.

Бібліографічні посилання

- Arguelhes, D. de O., Palma, R.F. & Arêdes, R.A.G.S. (2019). The Doctrinal Genesis of Space Law as an Emergent Branch of Public International Law During the Cold War. *Naval War College Journal*, 25, 253-271. doi: 10.21544/1809-3191.v25n1
- Bazaluk, O. (2016). *The Theory of Evolution: From a Space Vacuum to Neural Ensembles and Moving Forward*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- Bazaluk, O. (2022). Philosophy of the Cosmos for a Discursive 'Thinking Through' of the Chronology of the Universe. *Philosophy and Cosmology*, 28. doi: 10.29202/phil-cosm/28/1
- Besson, S., Tasioulas, J. (2010). *The Philosophy of International Law*. New York: Oxford University Press.
- Cirkovic, E. (2021). The Next Generation of Internal Law: Space, Ice and The Cosmolegal Proposal. *German Law Journal*, 22, 147167. doi: 10.1017/glj.2021.4
- Diakovska, H., Aliieva, O. (2020). Consequentialism and Commercial Space Exploration. *Philosophy and Cosmology*, 24. doi: 10.29202/phil-cosm/24/1
- Dick, Steven J., Lupisella, Mark L.(eds.) (2010). *Cosmos and Culture: Cultural Evolution in a Cosmic Context*. Washington: NASA.
- Filho, J.M. (2013). Why a Philosophy of International Space Law? *International Institute of Space Law*, 5, 437-450.
- Halunko, V. (2019). Space Law: The Present and the Future. *Advanced Space Law*, 3, 30-47. doi: 10.29202/asl/2019/3/3
- Halunko, V., Didenko, S. (2019). Private International Space Law. Philosophical and Legal Factors of Approval by the World Community. *Philosophy and Cosmology*, 22, 16-23. doi: 10.29202/phil-cosm/22/2
- International Space Law: United Nations Instruments*. (2017). New York: United Nations Office.
- Karcher, A. (2020). The Cosmos Considered as a Moral Institution. *Issues in Science and Theology: Nature – and Beyond*. Brussels: Springer, 261-280. doi: 10.1007/978-3-030-31182-7_21
- Kerkonian, A.D. (ed.) (2018). *Global Space Governance and the UN 2030 Agenda*. Montreal: Centre for Research in Air and Space Law.
- Krichevsky, S. (2017). Cosmic Humanity: Utopia, Realities, Prospects. *Future Human Image*, 7, 50-70.
- Krichevsky, S. (2018). Super Global Projects and Environmentally Friendly Technologies Used in Space Exploration: Realities and Prospects of the Space Age. *Philosophy and Cosmology*, 20, 92-105. doi.org/10.29202/phil-cosm/20/8
- Krichevsky, S. (2019). Cosmic Union of Communities: a New Concept and Technologies of Creating Cosmic Humanity. *Philosophy and Cosmology*, 22, 33-55. doi.org/10.29202/phil-cosm/22/4
- Krichevsky, S. (2020). Creation of a 'Cosmic' Human: Ideas, Technologies, Projects, Experience, Risks, Limitations, Prospects. *Future Human Image*, 13, 32-45. doi.org/10.29202/fhi/13/4
- Krichevsky, S., Udartsev, S. (2019). Space State on Earth and Beyond: Philosophy, Models, Experience and Prospects. *Philosophy and Cosmology*, 23, 30-52. doi.org/10.29202/phil-cosm/23/4
- Last, C. (2018). Cosmic Evolutionary Philosophy and a Dialectical Approach to Technological Singularity. *Information*, 9, 78. doi:10.3390/info9040078
- Ligor, D., Matthews, L.J. (2022). *What a 1970s Philosophical Concept Can Teach Us about Space Governance*. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.fastcompany.com/90749631/what-a-philosophical-concept-from-the-1970s-can-teach-us-about-outer-space-governance> (дата звернення 28.08.22)
- Manoli, M., Habchi, S.B. (eds.) (2018). *Conflicts in Space and the Rule of Law*. Montreal: Centre for Research in Air and Space Law.

- Mozgin, W. (2020). An Anthropocentric Perspective in Posthumanist and Transhumanist Discourse. *Philosophy and Cosmology*, 25. doi: 10.29202/phil-cosm/25/9
- Muliarchuk, Y. (2021). Cosmos Friendly Ethics: Home, Environment, Common World. *Philosophy and Cosmology*, 27. doi: 10.29202/phil-cosm/27/5
- Nielsen, J.N. (2011). The Moral Imperative of Human Spaceflight. *Speech on the First 100 Years Starship Symposium on the 2nd of October 2011*. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.academia.edu/4717162/Moral_Impерative_of_Human_Spaceflight (дата звернення 28.08.22)
- Nielsen, J.N. (2015). The Scientific Imperative of Human Spaceflight (електронний доступ: <https://www.centauri-dreams.org/2015/08/21/the-scientific-imperative-of-human-spaceflight/>)
- Pylypenko, S., Ivashchenko, O. A Philosophical Discourse of the Earth. *Philosophy and Cosmology*, 28. doi: 10.29202/phil-cosm/28/2
- Rawls, J. (1999). *A Theory of Justice: Revised Edition*. Cambridge: Harvard University Press.
- Soroka, L. (2021). The Concept of ‘Cosmos’ in Philosophical and Legal Discourse. *Advanced Space Law*, 7, 73-83. doi: 10.29202/asl/7/8
- Soroka, L., Danylenko, A., Sokiran, M. (2022). Legal Issues and Risks of the Artificial Intelligence Use in Space Activity. *Philosophy and Cosmology*, 28. doi: 10.29202/phil-cosm/28/4
- Vakoch, D.A. (ed.) (2014). *Archeology, Anthropology, and Interstellar Communication*. Washington: NASA.
- Vashkevich, V., Timashova, V. (2021). From Philosophy of Cosmos to Space Policy: Contemporary Issues and Trends. *Philosophy and Cosmology*, 26. doi: 10.29202/phil-cosm/26/3
- Vidal, C. (2014). *The Beginning and the End: the Meaning of Life in a Cosmological Perspective*. Brussels: Springer.
- Vladlenova, I., Kalnytskyi, E. (2022). Models of the Universe: Ontological and Physical Problems. *Philosophy and Cosmology*, 28. doi: 10.29202/phil-cosm/28/4
- Базалук, О. (2010). *Філософія освіти в світ новий космологічної концепції*. Київ: Кондор. Декларація правових принципів діяльності держав з дослідження та використання космічного простору, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН від 13.12.1963р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_a31#Text (дата звернення 24.08.22)
- Договір про принципи діяльності держав по дослідженню і використанню космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла від 10.10.1967* [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_480#Text (дата звернення 28.08.22)
- Єрмоленко, А. (ред.) (1999). *Комунікативна практична філософія*. Ч.2: Вибрані тексти. Київ: Лібра.
- Йонас, Г. (2001). *Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічних цивілізацій*. Київ: Лібра.
- Поліщук, Н. (2014). Філософсько-освітня концепція антропокосмізму та духовні перспективи існування людської цивілізації в епоху інформаційно-високотехнологічного прогресу. *Грані*, 12, 6-11.
- Ролз, Дж. (2010). *Теорія справедливості*. М.: ЛКІ.

References

- Arguelles, D. de O., Palma, R.F. & Arêdes, R.A.G.S. (2019). The Doctrinal Genesis of Space Law as an Emergent Branch of Public International Law During the Cold War. *Naval War College Journal*, 25, 253-271. doi: 10.21544/1809-3191.v25n1
- Bazaluk, O. (2010). *Filosofia obrazovania v svete novoj kosmologicheskoj koncepcii* [Philosophy of Education in the Light of New Cosmological Conception]. Kiev: Kondor. (in Russian)
- Bazaluk, O. (2016). *The Theory of Evolution: From a Space Vacuum to Neural Ensembles and Moving Forward*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- Bazaluk, O. (2022). Philosophy of the Cosmos for a Discursive ‘Thinking Through’ of the Chronology of the Universe. *Philosophy and Cosmology*, 28. doi: 10.29202/phil-cosm/28/1
- Besson, S., Tasioulas, J. (2010). *The Philosophy of International Law*. New York: Oxford University Press.
- Cirkovic, E. (2021). The Next Generation of Internal Law: Space, Ice and The Cosmolegal Proposal. *German Law Journal*, 22, 147167. doi: 10.1017/glj.2021.4
- Declaration of Legal Principles Governing the Activities of States in the Exploration and Use of Outer Space, UN General Assembly from 12/13/1963. Retrieved August 28, 2022 from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_a31#Text (in Ukrainian)

- Diakovska, H., Aliieva, O. (2020). Consequentialism and Commercial Space Exploration. *Philosophy and Cosmology*, 24. doi: 10.29202/phil-cosm/24/1
- Dick, Steven J., Lupisella, Mark L.(eds.) (2010). *Cosmos and Culture: Cultural Evolution in a Cosmic Context*. Washington: NASA.
- Ermolenko, A. (ed.) (1999). *Komunikatyvna praktychna filozofia. Ch.2. Vybrani teksty* [Communicative Practical Philosophy. Part 2. Selected Works]. Kyiv: Libra. (in Ukrainian)
- Filho, J.M. (2013). Why a Philosophy of International Space Law? *International Institute of Space Law*, 5, 437-450.
- Halunko, V. (2019). Space Law: The Present and the Future. *Advanced Space Law*, 3, 30-47. doi: 10.29202/asl/2019/3/3
- Halunko, V., Didenko, S. (2019). Private International Space Law. Philosophical and Legal Factors of Approval by the World Community. *Philosophy and Cosmology*, 22, 16-23. doi: 10.29202/phil-cosm/22/2
- International Space Law: United Nations Instruments*. (2017). New York: United Nations Office.
- Jonas, H. (2001). *Princip vidpovidal'nosti. U poshukah etyky dlya tehnologichnyh tsyvilizatsiy* [The Imperative of Responsibility: In Search of Ethics for the Technological Age]. Kyiv: Libra (in Ukrainian)
- Karcher, A. (2020). The Cosmos Considered as a Moral Institution. *Issues in Science and Theology: Nature – and Beyond*. Brussels: Springer, 261-280. doi: 10.1007/978-3-030-31182-7_21
- Kerkonian, A.D. (ed.) (2018). *Global Space Governance and the UN 2030 Agenda*. Montreal: Centre for Research in Air and Space Law.
- Krichevsky, S. (2017). Cosmic Humanity: Utopia, Realities, Prospects. *Future Human Image*, 7, 50-70.
- Krichevsky, S. (2018). Super Global Projects and Environmentally Friendly Technologies Used in Space Exploration: Realities and Prospects of the Space Age. *Philosophy and Cosmology*, 20, 92-105. doi.org/10.29202/phil-cosm/20/8
- Krichevsky, S. (2019). Cosmic Union of Communities: a New Concept and Technologies of Creating Cosmic Humanity. *Philosophy and Cosmology*, 22, 33-55. doi.org/10.29202/phil-cosm/22/4
- Krichevsky, S. (2020). Creation of a 'Cosmic' Human: Ideas, Technologies, Projects, Experience, Risks, Limitations, Prospects. *Future Human Image*, 13, 32-45. doi.org/10.29202/fhi/13/4
- Krichevsky, S., Udartsev, S. (2019). Space State on Earth and Beyond: Philosophy, Models, Experience and Prospects. *Philosophy and Cosmology*, 23, 30-52. doi.org/10.29202/phil-cosm/23/4
- Last, C. (2018). Cosmic Evolutionary Philosophy and a Dialectical Approach to Technological Singularity. *Information*, 9, 78. doi:10.3390/info9040078
- Ligor, D., Matthews, L.J. (2022). *What a 1970s Philosophical Concept Can Teach Us about Space Governance*. Retrieved August 28, 2022 from <https://www.fastcompany.com/90749631/what-a-philosophical-concept-from-the-1970s-can-teach-us-about-outer-space-governance>
- Manoli, M., Habchi, S.B. (eds.) (2018). *Conflicts in Space and the Rule of Law*. Montreal: Centre for Research in Air and Space Law.
- Mozgin, W. (2020). An Anthropocentric Perspective in Posthumanist and Transhumanist Discourse. *Philosophy and Cosmology*, 25. doi: 10.29202/phil-cosm/25/9
- Muliarchuk, Y. (2021). Cosmos Friendly Ethics: Home, Environment, Common World. *Philosophy and Cosmology*, 27. doi: 10.29202/phil-cosm/27/5
- Nielsen, J.N. (2011). The Moral Imperative of Human Spaceflight. *Speech on the First 100 Years Starship Symposium on the 2nd of October 2011*. Retrieved August 28, 2022 from https://www.academia.edu/4717162/Moral_Imperative_of_Human_Spaceflight
- Nielsen, J.N. (2015). The Scientific Imperative of Human Spaceflight (електронний доступ: <https://www.centauri-dreams.org/2015/08/21/the-scientific-imperative-of-human-spaceflight/>)
- Polischuk, N. (2014). Filozofs'ko-osvitnya koncepcia antropocosmismu ta duhovni perspektivy isnuvannya lyuds'koj tsyvilizatsii v epohu informatsijno-vysokotehnologichnogo progresu [Philosophical-Educational Concept Anthropospace and Spiritual Prospects of Existence of the Human Civilization During the Epoch of Information-Highly Technological Progress]. *Grani*, 12, 6-11. (in Ukrainian)
- Pylypenko, S., Ivashchenko, O. A Philosophical Discourse of the Earth. *Philosophy and Cosmology*, 28. doi: 10.29202/phil-cosm/28/2
- Rawls, J. (1999). *A Theory of Justice: Revised Edition*. Cambridge: Harvard University Press.

- Rawls, J. (2010). *Teoria spravedlivosti* [Theory of Justice]. M.: LKI (in Russian)
- Soroka, L. (2021). The Concept of 'Cosmos' in Philosophical and Legal Discourse. *Advanced Space Law*, 7, 73-83. doi: 10.29202/asl/7/8
- Soroka, L., Danylenko, A., Sokiran, M. (2022). Legal Issues and Risks of the Artificial Intelligence Use in Space Activity. *Philosophy and Cosmology*, 28. doi: 10.29202/phil-cosm/28/4
- The Treaty on Principles Governing the Activities of States in the Exploration and Use of Outer Space, including the Moon and Other Celestial Bodies from 10/10/1967. Retrieved August 28, 2022 from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_480#Text (in Ukrainian)
- Vakoch, D.A. (ed.) (2014). *Archeology, Anthropology, and Interstellar Communication*. Washington: NASA.
- Vashkevich, V., Timashova, V. (2021). From Philosophy of Cosmos to Space Policy: Contemporary Issues and Trends. *Philosophy and Cosmology*, 26. doi: 10.29202/phil-cosm/26/3
- Vidal, C. (2014). *The Beginning and the End: the Meaning of Life in a Cosmological Perspective*. Brussels: Springer.
- Vladlenova, I., Kalnytskyi, E. (2022). Models of the Universe: Ontological and Physical Problems. *Philosophy and Cosmology*, 28. doi: 10.29202/phil-cosm/28/4

Олеся Зиновіївна Гудзенко

Кандидатка соціологічних наук, доцентка,
доцентка кафедри соціології, соціальної роботи,
публічного управління та адміністрування,
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара
пр. Гагаріна, 72, м. Дніпро, 49010, Україна

E-mail: lesyagudzenko@gmail.com,

Діана Романівна Щєпова

Кандидатка педагогічних наук, доцентка,
завідувачка кафедри соціології,
філософії та історії,
Дніпровський аграрно-економічний університет,
вул. Сергія Єфремова, 25, Дніпро, 49600, Україна

E-mail: shchepovadiana@gmail.com,

УДК 316:004.5:37.09

Olesya Zinovievna Gudzenko

PhD in Sociology, Associate Professor of the
Department of Sociology, Social Work, Public
Management and Administration,
Oles Honchar Dnipro National University,
Dmytro Yavornytskyi Avenue, 35, Dnipro,
49005, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8827-2742>

Diana Shchepova

PhD in Pedagogy,
Head of the Department of Philosophy,
Sociology and History,
Dnipro State Agrarian and Economic University,
St. Serhiy Efremov, 25, Dnipro, 49600, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3466-3529>

**ЦИФРОВА НЕРІВНІСТЬ ЯК СТРАТИФІКАЦІЙНИЙ МОДУС
ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА**

Received 21 September 2022; revised 31 October 2022; accepted 10 November 2022

DOI: 10.15421/342225

Анотація

Соціокультурні зміни, пов'язані з розвитком інформаційних і цифрових технологій призводять до структурних зрушень у суспільстві – створюється новий формат гетерогенності елементів структури і системи соціальних відносин між цими елементами. Домінування інформаційного сектору економіки і диджиталізація сфер суспільного виробництва неминуче призводять до формування соціальної структури суспільства з новими, нехарактерними для минулих стадій розвитку, стратифікаційними критеріями суспільних відносин. Як наслідок, в умовах сучасного інформаційного суспільства, виникають нові класоутворюючі стратифікаційні критерії нерівності, які стосуються наявності/відсутності цифрових ресурсів та можливостей доступу до них. Важливим в цьому сенсі буде наявний рівень цифрового капіталу агента соціальної системи. Мета статті полягає в розробці концептуальних засад дослідження цифрової нерівності в умовах диджиталізованого суспільства. Методологічною основою статті є структурно-конструктивістська парадигма, концепції інформаційного, мережевого суспільства Й.Масуда, М.Кастельса, О.Тофлера, теоретичні аспекти наукових робіт З.Баумана, Дж.Купера, М.Рожерса. При підготовці наукової роботи були використані загальнонаукові методи пізнання – аналізу та синтезу, компаративістики, узагальнення та безпосередньо соціологічний метод – вторинний аналіз даних. Дана наукова робота присвячена дослідженню впливу диджиталізації на процеси структурування українського суспільства і соціологічній концептуалізації нового модусу стратифікаційної системи – цифрової нерівності. В статті охарактеризовані основні риси інформаційного суспільства, сформульовані маркери цифрової нерівності, запропоновано концептуалізацію понять цифрова бідність і цифровий капітал. Стаття має теоретичне значення для подальшої розробки емпіричних маркерів фіксації цифрової нерівності при дослідженні структурних вимірів сучасного суспільства.

Ключові слова: диджиталізація, цифровий розрив, цифровий капітал, цифрові навички, цифрова бідність.

**DIGITAL INEQUALITY AS A MODE OF STRATIFICATION
INFORMATION SOCIETY**

Abstract

Sociocultural changes associated with the development of information and digital technologies lead to structural shifts in society - a new format of heterogeneity of structural elements and the system of social

relations between these elements is created. The dominance of the information sector of the economy and the digitization of spheres of social production inevitably lead to the formation of the social structure of society with new, uncharacteristic for past stages of development, stratification criteria of social relations. As a result, in the conditions of the modern information society, new class-forming stratification criteria of inequality arise, which relate to the presence/absence of digital resources and access to them. The existing level of digital capital of the agent of the social system will be important in this sense. The purpose of the article is to develop the conceptual basis for the study of digital inequality in the conditions of a digitalized society. The methodological basis of the article is the structural-constructivist paradigm, the concepts of the information and network society of E.Masud, M.Castells, and O.Toftler, theoretical aspects of the scientific works of Z.Bauman, J.Cooper, M. Rogers. In the preparation of the scientific work, general scientific methods of cognition - analysis and synthesis, comparative studies, generalization and directly sociological method - secondary data analysis were used. This scientific work is dedicated to the study of the impact of digitalization on the processes of structuring Ukrainian society and the sociological conceptualization of a new mode of the stratification system - digital inequality. The article characterizes the main features of the information society, formulates markers of digital inequality, offers a conceptualization of the concepts of digital poverty and digital capital. The article has theoretical significance for the further development of empirical markers of fixing digital inequality in the study of structural dimensions of modern society.

Keywords: *digitalization, digital divide, digital capital, digital skills, digital poverty.*

Постановка проблеми.

В більшості теорій, присвячених концептуалізації сучасного стану суспільства, зазначається, що домінуючим фактором в процесі суспільного розвитку стає інформація та цифрові технології. Змістовний контекст інформаційного суспільства, більшістю соціальних мислителів розглядається як історична фаза еволюційного розвитку модерну, в якій інформація і знання формуються в єдиному глобальному інформаційному просторі. Головними продуктами виробництва інформаційного суспільства є інформація і знання. Оскільки сучасні ІКТ-технології мають цифровий формат, сучасний стан соціальної системи розглядається як «цифрове суспільство».

Зміни в сфері виробництва і послуг, домінування інформаційного сектору економіки, діджиталізація сфер суспільного виробництва неминуче призводять до формування соціальної структури суспільства з новими, нехарактерними для минулих стадій розвитку, стратифікаційними критеріями суспільних відносин. Одним із факторів, який спровокував суттєві зміни в світі і посилив актуалізацію проблематики цифрової нерівності в науковому дискурсі стала пандемія COVID-19 і карантинні обмеження доступу до суспільних сфер. Перехід до дистанційної освіти, віддаленої роботи на дому, соціальних відносин в нових медіа, онлайн-шопінгу та онлайн бізнес-операцій

фактично стали проявом нової системи стратифікації з новими структуруючими критеріями. Домінуючим ресурсом нової стратифікаційної системи стає цифровий капітал, який передбачає наявні цифрові компетенції та навички, що дають змогу зайняти більш привілейовану позицію в суспільному просторі. В умовах карантинних обмежень пов'язаних з пандемією COVID-19 і в реаліях російсько-української війни цифровий розрив між різними суспільними групами поглиблює соціальну нерівність. Вплив цифровізації і ІКТ-технологій призводить до того, що «в інформаційному суспільстві класи змінюються соціально недиференційованими «інформаційними спільнотами» (Е.Масуда). На зміну традиційним громіздким корпораціям приходять «малі» економічні форми: індивідуальна діяльність на дому, «електронний коледж» (О.Тоффлер), зміни традиційного друку «електронними книгами», зміни ідеології, трансформація безробіття у забезпечене дозвілля (Х.Еванс)» [Білоусов 2015: 14]. Таким чином, заявлена в науковій роботі проблема вимагає формування комплексного підходу для регулювання рівня цифрового розриву та створення можливостей для забезпечення рівного доступу до цифрових ресурсів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Зазначені на онтологічному рівні тенден-

ції визначають актуальний напрямок в соціологічному концептуальному полі і формують тематичну дискусію на гносеологічному рівні проблемної ситуації. Змістовне наповнення концепту «digital» і всіх дотичних до даного поняття концептів, для соціологічного теоретизування є достатньо новим, тому відзначити наявність класичних концептуальних шкіл і парадигм не є можливим та доречним. Актуалізація проблеми цифрової нерівності в наукових працях західноєвропейських та американських вчених починається наприкінці ХХ-початку ХХІ століття. Теоретичні основи digital-концептів беруть свій початок з теорії «інформаційного суспільства» Й.Масуди, «мережевого суспільства» М.Кастельса, теорії постіндустріальної стадії розвитку Д.Белла, футурологічних нарисів суспільства «третьої хвилі» Е.Тоффлера, комунікативної теорії М.Маклюена, концептуальних засад «суспільства знань» П.Друкера. Тематика феноменів, епіфеноменів та ефектів диджиталізації суспільства охоплює майже всі сфери наукового дискурсу створюючи міждисциплінарний симбіоз. В якості теоретичних засад наукової статті були використані концептуальні ідеї відомих дослідників, таких як: Z.Bauman «Does the Richness of the Few Benefit us All?» [Bauman 2013], «Globalization: The Human Consequences» [Bauman 1998], J.C.Ramo «The Seventh Sense. Power, Fortune and Survival in the Age of Networks» [Ramo 2016], Everett M.Rogers «The Digital Divide» [Rogers 2001], J.Block «Distance Education and the Digital Divide: An Academic Perspective» [Block 2010], J.Nielsen's «Digital Divide: The Three Stages» [Nielsen's 2006]. Окремі теоретичні та практичні аспекти структурних змін суспільства, що відбуваються під впливом процесів глобалізації та диджиталізації представлені в наукових роботах D.Epstein, E.Nisbet, T.Gillespie, G.Muschert, M.Ragnedda, G.Goggin і K.Dobransky.

Дослідження інформаційної та цифрової нерівності в українській соціологічній думці фактично розпочалися на початку ХХІ ст. Серед українських науковців, необхідно зазначити роботи О.Аніщенко, В.Бакірова, О.Білоусов, Л.Городенко, О.Єршова, О.Кислової,

В.Краліч, К.Мацигори, Т.Миськевич, С.Михальчук, О.Овчарук, Н.Ржевської, Г.Чмерук.

Мета статті полягає в фіксації змістовного наповнення концепту «цифрова нерівність» та визначенні характерних рис соціоструктурних змін в умовах інформаційного суспільства.

Виклад основного матеріалу.

На початку ХХІ ст. українське суспільство з певним запізненням, але все ж таки вступає в епоху інформаційного суспільства. Це новий тип суспільної системи в якому домінуючу роль відіграють інформація та знання, загальнолюдські цінності, здатність до саморозвитку й формування комунікативного капіталу, спроможність до трудової та соціальної мобільності. Японський мислитель і дослідник інформаційного суспільства Й.Масуда вважає, що на відміну від індустріального суспільства, характерною цінністю якого є споживання товарів, інформаційне суспільство висуває як характерною рисою цінність часу. У зв'язку з цим зростає цінність культурного дозвілля [Білоусов 2015: 16]. Основну цінність має інформаційна ємність товару, отже, акцент буде зроблено не на виробництві матеріальних благ, а на виробництві інформаційних товарів та ресурсів. Така зміна у способах та формах виробництва неминує змінює суспільство, його структуру та форми взаємодії. Пандемія COVID-19, карантинні обмеження та сучасні реалії воєнного стану в українському суспільстві посилюють соціокультурні зміни переходу до епохи інформаційного суспільства.

В роботі М.Кастельса «Інформаційне суспільство: економіка, суспільство і культура» зазначається, що одночасно зі змінами в матеріальній технології революційні зміни відбулися і в соціальній та економічній структурі [Кастельс 2000]. Відносно жорсткі та вертикально орієнтовані інститути соціальної системи епохи модерну почали змінюватися гнучкими і горизонтально орієнтованими мережами владних відносин. Створенні об'єктивні умови, які динамічно, постійно і швидкоплинно змінюються, сформували суспільний запит на необхідність володіти цифровими компетенціями, знаннями та навичками, які будуть конкурентоспроможними на ринку праці в майбутньому. Вже зараз спостерігається тен-

денція до автоматизації різних професій на ринку праці, зростає кількість публікацій як наукового так і науково-публіцистичного характеру на тематику «які професії зникнуть/ виникнуть через 10 років», «професії, які можуть незабаром зникнути» або «топ професій майбутнього» тощо. З'являються щорічні прогнози щодо змін професійної структури не тільки на рівні окремого суспільства, а й на глобальному. Отже, соціокультурні зміни пов'язані з створенням/використанням ІКТ-технологій, фактично спровокували перехід до автоматизації ринку праці і тим самим сформували новий стратифікаційний модус – цифровий розрив між тими хто «має найпотужніші комп'ютери, найкращий телефонний зв'язок і найшвидший Інтернет, а також велику кількість контенту та навчання, які стосуються їхнього життя. ...і тих, хто не має доступу до найновіших і найкращих комп'ютерів, найнадійнішого телефонного зв'язку чи найшвидшого чи найзручнішого Інтернету» [Epstein, Nisbet, Gillespie 2011].

В науковій літературі проблеми, пов'язані з нерівномірним доступом до сучасних інформаційних технологій, об'єднується терміном «digital divide», що найчастіше перекладається українською як «цифрова нерівність». Даний термін увійшов у загальний вжиток у США у середині 1990-х років і спочатку використовувався для позначення розриву між різними соціальними групами у здатності придбати комп'ютер [Архіпова 2016]. Згідно з визначенням, яке застосовується в Open Education Sociology Dictionary «цифрова нерівність» позначається як нерівний доступ до технологій через нерівність між різними соціальними, культурними та економічними групами [Bell 2013]. «Цифровий розрив» означає той факт, що певні соціальні групи населення мають значно кращі можливості отримати капітал/ресурси/можливості від нового типу економіки, зосередженої на використанні цифрових ІКТ-технологій, ніж інші. Більшість вчених фактично розглядають цей концепт в економічних термінах. Однак, на думку відомого американського дослідника інформаційного суспільства та диджиталізації Якоба Нільсена [Jakob Nielsen] існують декілька рівнів цифро-

вого нерівності, які в майбутньому матимуть набагато більший вплив на поляризацію суспільства [Nielsen 2006].

Перший рівень цифрової нерівності – це доступ до ІКТ-технологій. Дослідник Я.Нільсен називає цей рівень – економічний розрив. Фактично цей рівень корелює з показниками економічного капіталу і можливостями придбання цифрових технологій та доступу до Інтернет-мережі. На цьому рівні відбувається диференціація населення на групи, які «мають цей доступ» чи «ні». Епіфеномен «цифрової бідності» проявляється як результат низького рівня економічного капіталу та відсутності можливості придбати доступ до світової мережі чи ІКТ-технологій. Так, згідно інформації світової статистики користувачів Інтернету та статистики населення світу за 2022 рік [World Internet Users 2022] станом на 30.06.2022 р. 69% населення світу мають доступ до Інтернет-зв'язку. Однак слід зауважити, що існують важливі відмінності в «якості» доступу до Інтернету у різних регіонах світу. Найбільша кількість користувачів – 93,4% в країнах Північної Америки; 89,6% – в країнах західної Європи; в країнах Латинської Америки, Середнього Сходу, Океанії/Австралії – 81,8%, 78,9%, 71,5% відповідно. І регіони, в яких показник нижче зазначених – це країни Африки 46,8% і Азії – 67,4% [World Internet Users 2022]. Практично подібні дані представлені в Глобальному оглядовому звіті DIGITAL 2022. Так, відповідно до цього звіту 67,1 відсотка населення світу зараз користується мобільним телефоном. На початку 2022 року кількість користувачів Інтернету в усьому світі зросла до 4,95 мільярда, а рівень проникнення в Інтернет зараз становить 62,5 відсотка від загальної кількості населення світу. Дані показують, що кількість користувачів Інтернету зросла на 192 мільйони (+4,0 відсотка) за останній рік, але поточні обмеження на дослідження та звітність через COVID-19 означають, що фактичні тенденції зростання можуть бути значно вищими, ніж ці цифри. Станом на січень 2022 року в усьому світі налічувалося 4,62 мільярда користувачів соціальних мереж. Ця цифра дорівнює 58,4 відсотка загального населення світу, хоча варто зазначити, що «користувачі»

соціальних мереж можуть не являти собою окремих людей (припускається можливість створення акаунтів для астротурфінгу чи «ботоферм») [Digital 2022]. Матеріальний доступ до комп'ютерів та мережевої інфраструктури протягом тривалого часу був домінуючою дискурсивною структурою для міжнародних і національних політичних програм і діячів, що займаються цифровим розривом. Однак, наведені дані є свідченням зростання рівня залученості населення до глобального простору інтернет. Тобто цей рівень прояву цифрової нерівності має потенціал до зменшення поляризації між соціальними групами в наслідок створення умов до залучення більшої кількості користувачів.

Другий рівень цифрової нерівності – в наявних цифрових навичках та компетенціях (digital skills) використовувати інформаційні ресурси світової мережі. Цей рівень диференціації подолати важче, адже він є залежним від ще більшої кількості факторів, ніж економічний рівень капіталу. «Набагато гіршим, ніж економічний розрив, є той факт, що технології залишаються настільки складними, що багато людей не можуть користуватися комп'ютером, навіть якщо вони отримали його безкоштовно. Багато інших можуть користуватися комп'ютерами, але не користуються всіма перевагами сучасного світу, тому що більшість доступних послуг надто складні для розуміння», зазначає в своїй науковій праці Я.Нільсен [Nielsen 2006]. Дослідники Д.Епстейн, Е.Нісбет і Т.Джилспі визначають дві основні інтерпретації, або «рамки» проблеми цифрової нерівності: одна зосереджується на нерівності в доступі до ІКТ, а інша – на нерівності в навичках, необхідних для ефективного використання ІКТ [Epstein, Nisbet, Gillespie 2011].

Отже, другий рівень нерівності, можна визначити за критерієм наявного цифрового капіталу, який є ресурсом і можливістю займати більш привілейовані статусні позиції в стратифікаційній системі інформаційного суспільства. Для більш ретельного розуміння цього рівня необхідним є фіксація змістовних рис концепту «цифровий капітал». В контексті цієї наукової роботи «цифровий капітал» трактується, як змістовний елемент культурного

капіталу агента інформаційного суспільства, оскільки він передбачає можливість застосовувати, навчатися і формувати цифрові навички та компетенції. Цифровий капітал – це сума накопичених компетенцій та навичок, які здобуті за допомогою роботи з ІКТ-технологіями та виступають своєрідними «структурами панування», оскільки дозволяють агентам реалізовувати свої життєві стратегії і досягати певних цілей в умовах диджиталізованого суспільства.

Відповідно до концепції П.Бурдьє капітал може виступати в трьох станах: інкорпорованому, об'єктивованому та інституційному. Під інкорпорованим станом розуміється сукупність знань, умінь, навичок цифрової культури. Фактично, інкорпорований стан цифрового капіталу, це практики здобуття та реалізації наявних/отриманих/бажаних цифрових компетенцій (ресурсів). Об'єктивований стан – прийняття цифровим капіталом форм, які доступні безпосередньому спостереженню і передачі в їх фізичній і предметній формі. Це можуть бути сертифікати володіння цифровими навичками та компетенціями. Інституційний стан передбачає форми наявних єдиних вимог для визнання цифрового капіталу. В 2021 році Кабінет Міністрів України схвалив концепцію розвитку цифрових компетенцій до 2025 року на основі Європейської цифрової рамки для освітян, що ґрунтується не тільки на особливостях технічного забезпечення процесу цифрової взаємодії, а й на специфіці використання набутих цифрових навичок [Концепція розвитку 2021].

Результати соціологічного дослідження рівня цифрових компетенцій, яке презентувало Міністерство цифрової трансформації свідчать про поступове підвищення рівня цифрових навичок серед українців. Так, за результатами першого загальнонаціонального дослідження рівня цифрових навичок проведеного в 2019 році, у 53% населення України цифрові навички знаходилися нижче позначки «базовий рівень» (за методологією оцінки цифрових навичок, яка застосовується Європейською комісією). Повторне дослідження 2021 року продемонструвало поступове підвищення рівня цифрових навичок. Так, частка

українців, цифрові навички яких знаходяться нижче позначки «базовий рівень», скоротилась на 5,2% або ж на 1,42 млн. людей і наразі становить 47,8%. При цьому, доля українців, які не мають жодних цифрових навичок («No skills») скоротилась на 4% або ж на 1,09 млн. людей [Дослідження 2021].

Третій рівень нерівності проявляється як «Empowerment Divide», що можна переключити як «нерівність можливостей/повноважень». На думку Я.Нільсена, цифровий розрив на цьому рівні буде досить суттєвим, оскільки навіть у випадку, коли комп'ютер та інтернет будуть доступними (*перший рівень цифрової нерівності*), надзвичайно легкими у використанні (*другий рівень*), далеко не всі могли б повною мірою використовувати можливості, які надають ІКТ-технології. Це рівень соціальних переваг, які користувачі цифрових технологій можуть отримати при повноцінному використанні їх у професійному та приватному житті. Фіксація даного рівня при проведенні соціологічного дослідження дає «якісні» показники цифрового розколу. Так, дані дослідження свідчать, що для українців більш розвинутими (рівень вище базового) в порівнянні з 2019 роком залишаються комунікаційні (79,2% респондентів) та інформаційні навички (78,9%). В той же час, нижче базового рівня залишаються навички вирішення життєвих проблем – рівень вище базових навичок у 55,8% і навички створення цифрового контенту складають – 36,8% [Дослідження 2021].

Цей рівень цифрового розколу є досить важким для подолання широкими верствами населення, оскільки містить в собі якісні відмінності від попередніх і стосується насамперед здатності цифрового капіталу до конвертації в інші форми, які передбачають певні соціальні переваги. Дані Глобального оглядового звіту DIGITAL 2022 презентують список вебсайтів за кількістю відвідувачів Згідно з даними звіту найбільша частка населення використовує інтернет: для комунікації в чатах та месенджерах – 95,6%, відвідування соціальних мереж – 95,2%, користування пошуковими сайтами – 83,6%, сайтами для шопінгу – 58,1% і картами, паркінгом та пошуком найближчого сервісу – 56,9%. Музика,

новини, розваги, ігри, погода складають від 35 до 50% всіх користувачів. За цими позиціями розташована реалізація потреби в харчових продуктах (їжа, рецепти, ресторації тощо) – 32,6%, банківські послуги – 28,8%. І завершують список – спорт (27,3%), освітні послуги (26,5%), здоров'я та фітнес (25,3%), подорожі (23,9%) і книжки (22,8%) [Digital 2022]. Ці показники репрезентують структуру важливих для населення потреб та їх реалізацію. Важливим є той факт, що лише четверту частину населення всього світу цікавлять ресурси, які надають соціальні переваги при користуванні ІКТ-технологій. В дихотомії «розваги» - «навчання» більша кількість користувачів обирає інтернет-контент, який в меншій мірі пов'язаний з механізмом конвертації цифрового капіталу на соціальні переваги.

Визначивши основні рівні прояву цифрової нерівності необхідно зазначити, що структура сучасного інформаційного суспільства практично має диференціацію на декілька статусних груп – творці/новатори (володарі мережевих систем, ІКТ-технологій, нова цифрова еліта); обслуговуючий клас (фахівці з автоматизації/управління/обслуговування ІКТ-технологій); споживачі технологій. Звісно, що дана класифікація досить умовна і може мати більше статусних позицій, включаючи варіації від «цифрових бідних» (без доступу до цифрових послуг інтернет-мережі) до «цифрових нонконформістів» (свідома відмова від користування ІКТ-технологіями), від тих «хто володіє цифровими технологіями» до тих «хто є винахідником технологій» тощо. Однак, домінуючим критерієм для диференціації інформаційного суспільства буде залишатися наявний цифровий капітал і його форми прояву, особливості формування та функціонування.

Необхідним аспектом зазначеної теми є створення механізмів для подолання цифрового розриву. Так, серед прихильників зменшення рівня нерівності є ті, хто стверджує, що необхідною умовою є покращення цифрової грамотності населення. Однак, подолати цифровий розрив не стало легше, особливо після пандемії COVID-19. У звіті McKinsey за 2020 рік зазначено, що перехід на дистанційне навчання лише збільшив цифрову нерівність,

оскільки сім'ї з низьким рівнем доходу можуть не мати доступу до відповідних технологій [The Digital 2020]. Тим самим створюючи замкнуте коло цифрової бідності – ті, хто не має цифрового підключення, програють і стають фінансово біднішими. У такій відносно багатій країні, як Велика Британія, цифрові розриви на рівні державних програм ліквідовані, але пандемія COVID-19 підкреслила, що цю проблему остаточно не вирішено. Різні рівні цифрового доступу суттєво вплинули на враження людей від пандемії – будь то технології, необхідні для домашнього навчання, для віддаленої роботи чи використання програми NHS для Covid Pass, необхідного для доступу до закладу чи подорожі [Faith 2022].

Економічна рівність як механізм подолання цифрового розриву пропонується в розвинутих країнах на рівні державних програм гарантування своїм громадянам широкомасштабний доступ до інтернету, послуг соціального забезпечення через електронні носії і забезпечення базовим рівнем ІКТ-технологій різних сфер життєдіяльності соціуму. Одним із механізмів є створення можливостей для вертикальної соціальної мобільності. Освітні послуги повинні включати в навчальний процес

використання комп'ютерної техніки та доступу до Інтернету, особливо це стосується сільських шкіл. Без таких пропозицій існуючий цифровий розрив несправедливо діє на дітей із нижчим соціально-економічним статусом. Однак, зазначені механізми можуть зменшити перший, частково другий рівень цифрового розколу. Що стосується подолання/зменшення третього рівня нерівності, то дієвий механізм ще не повністю розроблений, бо стосується індивідуальних потреб та соціальних переваг особисто кожного.

Висновки.

Епоха інформаційних швидких та плінних змін породжує новий формат гетерогенності соціальної структури, формує нові соціальні групи, спільноти, класи і безпосередню нову систему соціальних відносин між цими елементами. Всі сфери життєдіяльності сучасної людини від банківських послуг до охорони здоров'я та соціального забезпечення, пошуку роботи і доступу до дистанційного навчання, все більше переміщуються в мережу Інтернет. Ці обставини формують проблему нерівного доступу до цифрових технологій та їх використання, а також соціальних і економічних наслідків, що виникають у зв'язку з цим.

Бібліографічні посилання

- Bauman, Z. (1998). *Globalization: The Human Consequences*. New York: Columbia University Press.
- Bauman, Z. (2013). *Does the Richness of the Few Benefit us All?* Cambridge, Polity.
- Bell, K. (2013). *Digital divide definition*, в: *Open Education Sociology Dictionary*. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://sociologydictionary.org/digital-divide> (дата звернення 10.09.22)
- Block, J. (2010). Distance Education and the Digital Divide: An Academic Perspective. *Online Journal of Distance Learning Administration*, 13(1). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://eric.ed.gov/?id=ej877539> (дата звернення 12.09.22)
- Digital 2022*. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://datareportal.com/rep> (дата звернення 14.09.22)
- Epstein, D., Nisbet, E. C., Gillespie, T. (2011). Who's Responsible for the Digital Divide? Public Perceptions and Policy Implications. *The Information Society*, 27(2), 92-104. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://tandfonline.com/doi/full/10.1080/01972243.2011.548695> (дата звернення 10.09.22)
- Faith, B., Hernandez, K., Beecher, J. (2022). *Digital Poverty in the UK*. IDS Policy Briefing 202, Brighton: Institute of Development Studies. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.ids.ac.uk/publications/digital-poverty-in-the-uk/> (дата звернення 15.09.22)
- Nielsen's, J. (2006). *Digital Divide: The Three Stages*. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.nngroup.com/articles/digital-divide-the-three-stages/> (дата звернення 15.09.22)
- Ramo, J.C. (2016). *The Seventh Sense. Power, Fortune and Survival in the Age of Networks*. Little, Brown and C.
- Rogers, M. (2001). The Digital Divide. *Convergence*, 7, 96-111. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/135485650100700406> (дата звернення 11.09.22)
- The Digital Divide, ICT, and Broadband Internet*. (2022). [Електронний ресурс]. Режим доступу: [Digital Divide - ICT Information Communications Technology \(internetworldstats.com\)](https://www.digitaldivide.com/) (дата звернення 10.09.22)
- World Internet Users Statistics and 2022 World Population Stats*. (2022). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://internetworldstats.com/> (дата звернення 12.09.22)

- Архипова, Є. (2016). *Інформаційна нерівність як соціальна проблема сьогодення*. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://ktpu.kpi.ua/wp-content/uploads/2016/02/Informatsijn> (дата звернення 15.09.22)
- Білоусов, О.С. (2015). *Інформаційне суспільство як соціальне середовище формування нового типу громадянської участі в сучасній Україні*: дис. ... д-р. політ. наук : 23.00.02. ПНПУ ім. К.Д.Ушинського. *Дослідження цифрових навичок українців*. (2021). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://osvita.diia.gov.ua/research> (дата звернення 10.09.22)
- Кастельс, М. (2000). *Информационная эпоха: экономика, общество и культура*. М. Концепція розвитку цифрових компетенцій. *Кабінет Міністрів України*. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://thedigital.gov.ua/storage/uploads/files/news_post/2021/3/kab (дата звернення 11.09.22)
- Крилова, Ю.І. (2020). Інформаційне (цифрове) суспільство: політико-правовий аспект упровадження. *Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова*, 27, 75-83.
- Миськевич, Т. (2019). Цифрова нерівність у сучасному суспільстві: український вимір світових тенденцій. *Український журнал з бібліотекознавства та інформаційних наук*, 3, 87-98.

References

- Arhipova, Є. (2016). *Informacijna nerivnist' yak social'na problema s'ogodennya* [Information inequality as a social problem today]. Retrieved September 15, 2022 from <https://ktpu.kpi.ua/wp-content/uploads/2016/02/Informatsijna-nerivnist-yak-sotsioloigchna-problema.pdf> (in Ukrainian)
- Bauman, Z. (1998). *Globalization: The Human Consequences*. New York: Columbia University Press.
- Bauman, Z. (2013). *Does the Richness of the Few Benefit us All?* Cambridge, Polity.
- Bell, K. (2013). *Digital divide definition*, в: *Open Education Sociology Dictionary*. Retrieved September 10, 2022 from <https://sociologydictionary.org/digital-divide>
- Block, J. (2010). Distance Education and the Digital Divide: An Academic Perspective. *Online Journal of Distance Learning Administration*, 13(1). Retrieved September 12, 2022 from <https://eric.ed.gov/?id=ej877539>
- Bilousov, O.S. (2015). *Informacijne suspil'stvo yak social'ne seredovishche formuvannya novogo tipu gromadyans'koї uchasti v suchasnij Ukraini* [Information society as a social environment for the formation of a new type of civic participation in modern Ukraine]. PNU im. K.D.Ushins'kogo. Odesa. (in Ukrainian)
- Doslidzhennya cifrovih navichok ukrainciv*. (2021). [Study of digital skills of Ukrainians]. Retrieved September 10, 2022 from <https://osvita.diia.gov.ua/research> (in Ukrainian)
- Epstein, D., Nisbet, E.C. & Gillespie, T. (2011). Who's Responsible for the Digital Divide? Public Perceptions and Policy Implications. *The Information Society*, 27(2), 92-104. Retrieved September 10, 2022 from <https://tandfonline.com/doi/full/10.1080/01972243.2011.548695>
- Faith, B., Hernandez, K. & Beecher, J. (2022). *Digital Poverty in the UK*. IDS Policy Briefing 202, Brighton: Institute of Development Studies. Retrieved September 15, 2022 from <https://www.ids.ac.uk/publications/digital-poverty-in-the-uk/> (дата звернення 15.09.22)
- Kastel's, M. (2000). *Informacionnaya epoha: ekonomika, obshchestvo i kul'tura* [Information Age: Economy, Society and Culture]. М. (in Russian)
- Konceptiya rozvitku cifrovih kompetencij* (2021). [The concept of digital competence development]. *Kabinet Ministriv Ukraini*. Retrieved September 11, 2022 from https://thedigital.gov.ua/storage/uploads/files/news_post/2021/3/kabmin-skhvaliv-kontseptsiyu-rozvitku-tsifrovikh-kompetentnostey (in Ukrainian)
- Krilova, YU.I. (2020). *Informacijne (cifrove) suspil'stvo: politiko-pravovij aspekt uprovezhennya* [Information (digital) society: political and legal aspects of implementation]. *Naukovij chasopis NPU imeni M.P.Dragomanova*, 27, 75-83. (in Ukrainian)
- Mis'kevich, T. (2019). *Cifrova nerivnist' u suchasnomu suspil'stvi: ukrains'kij vimir svitovih tendencij* [Digital inequality in modern society: the Ukrainian dimension of global trends]. *Ukrains'kij zhurnal z bibliotekoznavstva ta informacijnih nauk*, 3, 87-98. (in Ukrainian)
- Nielsen's, J. (2006). *Digital Divide: The Three Stages*. Retrieved September 15, 2022 from <https://www.nngroup.com/articles/digital-divide-the-three-stages/>
- Ramo, J.C. (2016). *The Seventh Sense. Power, Fortune and Survival in the Age of Networks*. Little, Brown and C.
- Digital 2022*. (2022). Retrieved September 14, 2022 from <https://datareportal.com/reports/?tag=Global+Overview>
- Rogers, M. (2001). The Digital Divide. *Convergence*, 7, 96-111. Retrieved September 11, 2022 from <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/135485650100700406>
- The Digital Divide, ICT, and Broadband Internet*. (2022). Retrieved September 10, 2022 from [Digital Divide - ICT Information Communications Technology \(internetworldstats.com\)](https://www.internetworldstats.com/)
- World Internet Users Statistics and 2022 World Population Stats*. (2022). Retrieved September 12, 2022 from <https://internetworldstats.com/>

Володимир Олексійович Скворець

Виконуючий обов'язки завідувача кафедри соціології, доктор філософських наук, доцент, Запорізький національний університет, вул. Дніпровська, 33А, Запоріжжя, 69063, Україна

Volodymyr Skvorets

Acting Head of the Department of Sociology, Doctor of Philosophy, Associate Professor, Zaporizhzhia National University, Dniprovsk str., 33A, 69063, Zaporizhzhya, 69063, Ukraine

E-mail: skvorets.v.o@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7558-0773>

УДК: 316.658:[316.3:004] (477)

ПРОБЛЕМА РОЗВИТКУ СОЦІОЛОГІЧНОГО МИСЛЕННЯ В ЦИФРОВОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Received 23 October 2022; revised 25 November 2022; accepted 09 December 2022

DOI: 10.15421/342226

Анотація

Актуальність проблеми розвитку соціологічного мислення в умовах цифровізації суспільства зумовлена процесом ускладнення суспільства, що потребує постійного підвищення здатності забезпечення адекватності соціального управління. Предметом дослідження є розвиток соціологічного мислення в пострадянському українському суспільстві. Метою статті є осмислення проблеми розвитку соціологічного мислення в умовах формування цифрового суспільства. Методологія дослідження проблеми розвитку соціологічного мислення ґрунтується на використанні системного, логічного, історичного, діалектичного і цивілізаційного підходів та методів. Результати наукового дослідження. Формування соціологічного мислення здійснюється на засадах теоретичних уявлень про цей феномен Е.Гідденса, Дж.Масіоніса, Ч.Мілса. Необхідність розвитку соціологічного мислення в сучасному світі зумовлена необхідністю впорядкування і забезпечення життя суспільства в умовах зростання впливу загроз, небезпек і ризиків. Соціологічне мислення – це мислення професійне, об'єктом якого є соціальне управління на всіх рівнях соціальної структури суспільства. Підготовка соціологів з високим рівнем соціологічного мислення потребує глибокого засвоєння конкретних джерел, що присвячені осмисленню соціальних реалій українського суспільства. Аналіз соціальних змін у пострадянському українському суспільстві засвідчує появу у ньому всіх основних рис, що характеризують його як «суспільство ризику». Формування інформаційно-комунікативного суспільства вимагає підготовки великих груп спеціалістів як у галузі інформаційно-комунікаційних технологій, так і в галузі соціально-гуманітарних технологій. Зростання інформаційних мереж і формування мережевого соціального порядку породжують нові можливості використання соціально-гуманітарних технологій як у конструктивному, так і деструктивному напрямку. Тому умовою збереження і розвитку суспільства постає наявність широкої соціальної групи, здатної забезпечити ефективне соціальне управління, що ґрунтується на соціологічному мисленні. На жаль, в сучасній Україні рівень соціологічного мислення ніким не вимірюється, тенденції його змін не відстежуються, а кількість професіоналів із високим рівнем соціологічного мислення є невідповідною тим викликам, перед якими опинилося пострадянське українське суспільство. Практична цінність результатів полягає в обґрунтуванні суперечності між станом розвитку соціологічного мислення студентів і необхідністю оновлення системи соціального управління з метою забезпечення її здатності бути адекватною загрозам, небезпекам, ризикам і викликам, перед якими опинилося наше українське суспільство.

Ключові слова: соціологічне мислення, українське суспільство, соціальні зміни, соціальні й гуманітарні технології, «суспільство ризику», інформаційно-комунікативне суспільство, Гейтленд, мережевий соціальний порядок, цифрове суспільство.

THE PROBLEM OF THE DEVELOPMENT OF SOCIOLOGICAL THINKING IN A DIGITAL SOCIETY

Abstract

The relevance of the problem of the development of sociological thinking in the context of the digitalization of society is due to the process of sophistication of society, which requires a constant increase in the ability to ensure the adequacy of social management. The subject of the research is the development of sociological thinking in the post-Soviet Ukrainian society. The purpose of the article is to comprehend the problem of the development of sociological thinking in the context of the formation of a digital society. The methodology for studying the problem of the development of sociological thinking is based on the use of systemic, logical, historical, dialectical and civilizational approaches and methods. Scientific research results. The formation of sociological thinking is carried out on the basis of the theoretical ideas about this phenomenon of E.Giddens, J.Masionis, C.Mills. The need to develop sociological thinking in the modern world is due to the need to streamline and ensure the life of society in the face of growing influence of threats, dangers and risks. Sociological thinking is professional thinking, the object of which is social management at all levels of the social structure of society. The training of sociologists with a high level of sociological thinking requires a deep assimilation of specific sources devoted to understanding the social realities of society. An analysis of social changes in the post-Soviet Ukrainian society indicates the appearance in it of all the main features that characterize it as a "risk society". The formation of an information and communication society requires the training of large groups of specialists both in the field of information and communication technologies and in the field of social and humanitarian technologies. The growth of information networks and the formation of a network social order give rise to new opportunities for the use of social and humanitarian technologies in both constructive and destructive directions. Therefore, the condition for the preservation and development of society is the existence of a broad social group capable of providing effective social management based on sociological thinking. Unfortunately, in modern Ukraine the level of sociological thinking is not measured by anyone, the trends of its changes are not tracked, and the number of professionals with a high level of sociological thinking does not correspond to the challenges faced by the post-Soviet Ukrainian society. The practical value of the results lies in substantiating the contradiction between the state of development of sociological thinking of students and the need to update the social management system in order to ensure its ability to be adequate to the threats, dangers, risks and challenges faced by our Ukrainian society.

Key words: *sociological thinking, Ukrainian society, social changes, social and humanitarian technologies, risk society, information and communication society, Gateland, network social order, digital society.*

Постановка проблеми.

Події та процеси, що розгорнулися в останні роки в Україні та світі, зокрема, пандемія коронавірусу, російське вторгнення в Україну, засвідчують, що дослідження українського суспільства як великої соціальної системи постає життєво важливим для майбутнього України. Саме тому до навчальних планів підготовки соціологів та суспільствознавців взагалі необхідно включити соціальне знання, яке попереджає про загрози, небезпеки та ризики, перед якими опинилося наше суспільство. Безпековий аспект стосується ключового завдання в підготовці соціолога – розвитку соціологічного мислення. Чомусь в умовах цифрового суспільства в освітній політиці «розсіялися» такі проблеми як розвиток мислення, розвиток особистості учня та студента. Навіть у початковій школі, за законом про освіту, школяр уже не учень, а здобувач. Але ніхто не може відповісти на питання

про те, що він може сам здобути без вчителя: Навчитися читати? Чи писати? Чи може рахувати? Я вже не говорю про те, що для того, щоб стати особистістю, необхідно обов'язково навчитися мислити, що є основою для формування світогляду людини. Без світогляду людина не здатна повною мірою проявити себе особистістю, вона примітивізується і перетворюється на споживача, який імітує здобувача. Саме знецінення соціальної ролі вчителя як суб'єкта, який забезпечує відтворення не лише особистості учня, але й соціальних груп, спільнот і народів, на тлі масової цифровізації суспільства невідворотно перетворює переважну більшість людей на споживачів. У наш час розвиток мислення тих, хто навчається, постає не лише як педагогічна проблема, але й соціологічна. В цьому контексті важливою проблемою постає розвиток соціологічного мислення в умовах цифровізації суспільства.

Аналіз досліджень і публікацій.

Теоретичні уявлення про сутність феномена соціологічне мислення і зміст поняття, що його позначає, знайшли відображення в роботах відомих соціологів Е.Гідденса [Гидденс 1999], Дж.Масіоніса [Масионис 2004], Ч.Міллса [Миллс 2001] та ін. Уявлення про соціологічне мислення створюють підґрунтя для осмислення його ролі в житті суспільства, а також визначення факторів, що впливають на розвиток соціологічного мислення в пострадянському українському суспільстві. Одним із ключових напрямів розвитку соціологічного мислення є визначення основних джерел соціально-гуманітарних знань про українське суспільство, які необхідно використовувати в процесі підготовки соціолога. Розвиток інформаційно-комп'ютерних технологій зумовлює зміну як структури, так і специфіки функціонування суспільства. В умовах широкої інформатизації суспільства відбуваються соціальні зміни, що породжують проблеми, загрози і виклики, адекватність реагування на які визначальною мірою залежить від стану розвитку соціологічного знання і мислення.

Мета даної статті – осмислення проблеми розвитку соціологічного мислення в умовах формування цифрового суспільства.

Ця мета реалізується в наступних завданнях:

– проаналізувати підходи видатних соціологів до розуміння змісту поняття соціологічне мислення;

– визначити умови і фактори, що впливають на розвиток соціологічного мислення студентів у пострадянському українському суспільстві;

– визначити роль соціологічного мислення в українському суспільстві в умовах його цифровізації.

Обговорення проблеми.

Підходи видатних соціологів до розуміння змісту поняття соціологічне мислення.

Соціологічне мислення постає як складний соціальний феномен, роль якого полягає в забезпеченні певного рівня комунікації та соціального управління.

Розглядаючи розвиток соціологічного світогляду, соціолог Е.Гідденс зазначає, що нав-

чання соціологічному мисленню означає розвиток сили уяви. Вивчення соціології не може проходити як рутинний процес отримання знань. Соціолог – це людина, яка здатна звільнитися від безпосередніх особистісних обставин. Робота соціолога, за виразом Ч.Міллса, залежить від «соціологічної уяви». На думку Е.Гідденса, соціологічна уява – це здатність «відсторонитися» від певної рутини нашого повсякденного життя, щоб подивитися на неї по-новому. Для прикладу випивка чашки кави як фрагмент поведінки з соціологічної точки зору розкриває чимало різних аспектів життя людини. Кава має символічне значення як один із щоденних соціальних ритуалів. Кава є наркотик, що містить кофеїн, котрий здійснює стимулюючий вплив на мозок. За чашкою кави стоїть ціла мережа складних соціальних та економічних відносин (виробництво, доставка, продаж тощо), що охоплюють дуже багато взаємодій на глобальному рівні. Вивчення цих взаємодій є важливим завданням соціології [Гидденс 1999: 34].

«Розвиток соціологічної уяви означає використання матеріалів не лише соціології, але й антропології (вивчення традиційних суспільств) та історії. Антропологічний напрям надзвичайно важливий для розвитку соціологічної уяви, тому що дозволяє нам побачити калейдоскоп різних форм соціального життя. Порівнюючи їх із нашим власним життям, ми більше дізнаємося про унікальні особливості нашої поведінки. Історичний напрям соціологічної уяви настільки ж фундаментальний: ми зможемо досягнути особливу природу нашого сучасного світу тільки в тому випадку, якщо порівняємо його з минулим. Минуле – це дзеркало, вдивляючись у яке, соціолог може зрозуміти теперішнє. В кожному з цих випадків мається на увазі «відстороненість» від наших власних звичаїв та звичок – для більш глибокого їх розуміння» [Гидденс 1999: 35]. Е.Гідденс зазначає, що соціологія «не тільки допомагає нам аналізувати існуючі типи соціального життя, але й дозволяє побачити «можливе майбутнє», що відкрите для нас. Вільне прагнення соціологічної думки дає можливість проникнути в сутність не лише того, що відбувається, але й того, що

може відбутися, якщо ми будемо діяти певним чином. Наші спроби впливати на майбутнє виявляться марними, якщо вони не будуть базуватися на розвинутому соціологічному розумінні існуючих тенденцій» [Гідденс 1999: 35].

Отже, Е.Гідденс розглядає соціологічне мислення, соціологічну уяву, соціологічне розуміння як складові соціологічного світогляду, складові діяльності соціолога, що забезпечують його здатність піднятися до осмислення «типів соціального життя».

Дж.Масіоніс обґрунтував своє розуміння соціологічного мислення. Він зазначає, що важливіший урок, який ми отримуємо при вивченні соціології полягає в тому, що «соціальний світ спрямовує наші дії і наш життєвий вибір, як пори року впливають на вибір одягу та зайнятості». Він стверджує, що соціологія – це систематичне вивчення людського суспільства. Серцевина її – особлива точка зору, що називається «соціологічний підхід». Дж. Масіоніс зазначає, що Пітер Бергер розумів під соціологічним підходом уміння бачити загальне в одиничному, а також вважав, що соціологи виявляють спільні взірці в поведінці окремих людей. Хоча кожна людина є унікальною, суспільство примушує людей діяти тим чи іншим чином. Крім того, в будь-якій окремо взятій країні воно по-різному впливає на різні категорії людей (на жінок інакше, ніж на чоловіків; на багатих не так, як на бідних; на дітей – не так, як на дорослих). Ми переходимо до соціологічного мислення, коли усвідомлюємо, яким чином загальні категорії, під які ми потрапляємо, формують наш особистий життєвий досвід [Масіоніс 2004: 24-25].

Дж.Масіоніс зазначає: «На перших порах застосування соціологічного підходу рівнозначне вмінню бачити незвичайне в банальному. Соціологічна спрямованість розуму означає відмову від розхожої ідеї, нібито поведінка людини попросту обумовлена її рішенням щось учинити. Ні, соціологічний підхід бореться за незвичне уявлення, згідно якому суспільство формує наші життя» [Масіоніс 2004: 26].

На думку Дж.Масіоніса, в нашому повсякденному житті звернення до соціологіч-

ного підходу дає низку переваг. По-перше, він допомагає нам оцінити істинність здорового глузду. Якщо визнати, що людина – господар власної долі, то легко приписати деяку перевагу особливо успішним людям, а тих, чий досягнення скромніші, вважати неповноцінними. Соціологічний підхід змушує нас сумніватися в істинності подібних переконань, і в тому випадку, коли очевидно є відсутність істинності, – розібратися, чому ці думки так міцно вкорінені. По-друге, соціологічний підхід допомагає нам оцінити як можливості, які надає нам життя, так і перепони. Соціологічне мислення приводить нас до розуміння того, що в такій грі, якою є життя, ми самі робимо ставки, але масть визначає суспільство. По-третє, соціологічний підхід дозволяє нам бути активними членами суспільства. Оцінка будь-якого аспекту соціального життя – незалежно від того, яка ваша мета – означає виявлення соціальних сил і оцінку наслідків їх діяльності. По четверте, соціологічний підхід допомагає нам жити у світі різноманіття. Зазвичай люди схильні вважати свій власний спосіб життя «правильним», «природним», «кращим». Соціологічний підхід змушує нас критично оцінювати відносні переваги та недоліки будь-якого способу життя, в тому числі й нашого власного [Масіоніс 2004: 35-36]. Отже, Дж.Масіоніс розуміє соціологічне мислення як здатність людини усвідомлювати вплив соціального світу на її життєвий досвід та її долю.

Ч.Мілліс констатує: «Той, хто має соціологічну уяву, здатний розуміти, який вплив мають історичні сили на внутрішній стан і життєвий шлях людей. Вона дозволяє пояснювати, як у бурхливому потоці повсякдення у людей часто формується хибна свідомість щодо своїх соціальних позицій. У цьому вирі подій виявляє себе устрій сучасного суспільства, який формує психічний склад людей. ... Першим результатом соціологічної уяви і першим уроком заснованої на ній соціальної науки є розуміння того, що людина може досягнути набутий життєвий досвід і вивірити власну долю лише тоді, коли визначить своє місце в контексті цього часу, що вона може дізнатися про свої життєві шанси лише тоді, коли зрозу-

міє, які вони у тих, хто перебуває в однакових умовах» [Миллс 2001: 9]. Отже, соціальний устрій суспільства як конкретний вираз соціального простору і соціального часу є визначальним чинником впливу на життєвий досвід і долю людини.

«Жодне соціальне дослідження, якщо воно не звертається до проблем людського життя, історії та їх взаємодії в суспільстві, не може виконати завдання, що стоять перед авторами. Яких би спеціальних питань не торкалися класики суспільної думки, якою б узькою чи, навпаки, широкою не була картина соціальної реальності, що вивчається ними, кожен, хто ясно усвідомив перспективи своєї роботи, знову і знову ставить перед собою три групи питань.

1. Що є структура досліджуваного суспільства загалом? Які її основні елементи та взаємини між ними? Чим структура суспільства, що вивчається, відрізняється від інших типів соціального порядку? Яку роль грають ті чи інші особливості даної структури в процесі її відтворення та зміни?

2. Яке місце посідає це суспільство в людській історії? Якими є механізми його зміни? Які його місце та роль у розвитку всього людства? Який вплив має той чи інший елемент структури досліджуваного суспільства на відповідну історичну епоху і що в цьому елементі, своєю чергою, обумовлено історично? У чому полягає суть конкретної історичної епохи? У чому її відмінність з інших епох? Які характерні для неї способи «творення» історії?

3. Які соціальні типи переважають у суспільстві і які переважатимуть? Який відбір вони проходять і як формуються, як набувають волі або піддаються пригніченню, стають сприйнятливими чи байдужими? Які типи «людської натури» розкриваються в соціальній поведінці та характері індивідів, які живуть у певному суспільстві в цю епоху? І який вплив має на «людську природу» кожна конкретна особливість досліджуваного суспільства?» [Миллс 2001: 10].

Таким чином, у роботах видатних соціологів розвиток соціологічного мислення постає як рефлексія соціальної реальності, дже-

релом якої постає взаємозв'язок життєвого досвіду людини із функціонуванням суспільства та інших соціальних систем, що входять до його складу. Наведені вище моделі теоретичних уявлень про соціологічне мислення глибоко розкривають сутність цього феномена, але при цьому залишається поза увагою один дуже важливий його аспект. В історії соціальні зміни в суспільстві завжди супроводжувалися появою нових явищ і процесів, що породжували загрози і небезпеки для конкретної особи, соціальної групи, спільноти, народу, нації, а іноді, й усього людства. Необхідність розвитку соціологічного мислення в сучасному світі зумовлена процесом ускладнення суспільства, що потребує постійного підвищення здатності забезпечення адекватності соціального управління, спрямованого на впорядкування та убезпечення життя суспільства в умовах зростання впливу загроз, небезпек і ризиків.

Умови та фактори, що впливають на розвиток соціологічного мислення студентів у пострадянському українському суспільстві.

Розвиток соціологічного мислення, як і мислення взагалі, відбувається в процесі комунікації соціальних суб'єктів у контексті життєдіяльності суспільства на кожному етапі його історичного розвитку. В пострадянський період в Україні відбулося відродження соціологічної науки, що спричинило потужний поштовх розвитку соціологічного мислення. Склалася спільнота професійних соціологів, які забезпечують потреби органів державної влади та місцевого самоврядування, правоохоронних органів і галузей економіки, структур бізнесу і комерції, засобів масової інформації та аналітичних центрів. Роль носіїв соціального знання і соціологічного мислення полягає в забезпеченні стійкості функціонування суспільства, убезпечення його від руйнівних впливів та збереження його цілісності, формування оптимістичної перспективи його майбутнього. На жаль, не всі названі критерії в сучасному українському суспільстві були забезпечені, а тому постає питання про фактори, що впливають на розвиток соціологічного мислення в ньому.

Науковці визнають: у професійній діяльності соціолога переплітаються соціальне та соціологічне мислення, яке є складовою компонентою першого. В історико-професійному аспекті соціальне мислення – це різновид людського мислення, що продукує нерозчленовані, синкретичні знання про людину й суспільство виключно споглядальним або теоретичним шляхом. Об'єктом соціального мислення є соціальний світ людини і вона сама. Найважливішими характеристиками соціального мислення є творення ним соціальних учень та відсутність емпіричного рівня досліджень. У процесі розвитку соціальне мислення втрачало синкретизм, у ньому виникали різні види професійного мислення, зокрема і соціологічне. На відміну від соціального соціологічне мислення в історичному аспекті – професійний вияв мислення соціального, його особлива форма, що зумовлена професійно-дослідницькою діяльністю соціолога. Соціологічне мислення – це особливий спосіб інтелектуального освоєння соціальної реальності, який проявляється і реалізується через конкретні стилі думання, кожен із яких визначається своїм гносеологічним потенціалом, поняттєво-термінологічним словником, картиною зображення реальності, типом її розуміння [Зорько 2009: 25-26].

Здатність соціологічного бачення явищ і процесів, що відбуваються в суспільстві, досягається засобами професійного соціологічного мислення і постає тією перевагою професійного соціолога, якою він володіє, на відміну від пересічного громадянина, який оволодів лише соціальним мисленням. Тому для забезпечення належного рівня підготовки соціологів, починаючи з освітнього рівня бакалавра, необхідно в освітньому процесі враховувати наведену вище специфіку взаємозв'язку соціального і соціологічного мислення. Розуміння логіки розвитку соціального мислення як закономірного, необхідного підґрунтя для соціологічного мислення, актуалізує перед викладачами соціології таку проблему, як постійне виявлення пробілів у знаннях, що пов'язані з соціальним мисленням, і заповнення їх. Вже на першому курсі виявляється, що не всі студенти розуміють зміст таких понять як «еко-

номіка», «політика», «держава», «культура» тощо. Доводиться їм пояснювати, для чого необхідно розуміти зміст поняття «економіка». Без його розуміння незрозумілим і невизначеним для них залишається зміст низки понять: «економічна діяльність», «економічні явища», «економічні процеси», «економічні відносини», «економічна влада», «економічна боротьба», «економічна система», «економіст», «економічний устрій», «економічна криза» тощо, без яких неможливо зрозуміти устрій та функціонування соціальних систем.

Навіть студенти старших курсів не завжди розуміють для чого їм потрібні соціологічні знання. Це свідчить про той факт, що майбутні соціологи ще не усвідомили основні напрями та завдання в діяльності соціолога, а також професійну специфіку соціологічної діяльності. Доводиться пояснювати таким студентам, що без соціологічного знання є неможливим ефективно соціальне управління на всіх рівнях соціальної взаємодії: починаючи від управління самим собою, своїм життєвим шляхом, своєю долею, до управління такими об'єктами як команда, група, колектив, і далі – до управління громадою, населеним пунктом, регіоном і міжрегіональним рівнем, а потім – об'єктами державного, національного рівня, а комусь із них можливо доведеться стати причетним до управління на міжнародному чи глобальному рівні.

На всіх цих рівнях можливості залучення до соціального управління конкретної особи значною мірою визначатимуться її здатністю до соціального та соціологічного мислення. Складовими соціального управління, незалежно від рівня, на якому воно здійснюється, постають такі напрямки професійної діяльності соціолога як соціальна діагностика, соціальне прогнозування, соціальне проектування, соціальне планування, соціальне програмування, а також соціальна аналітика. Саме ці складові є тим орієнтиром, на який має бути спрямований освітній процес, що забезпечує умови розвитку соціологічного мислення.

В сучасному світі склалися різні підходи до розуміння соціологічної науки та ролі соціологічного знання в житті суспільства. Науковці звертають увагу на особливостях

формування соціологічного знання в Європі та США: якщо в Європі соціологічна думка зосереджувала увагу на аналізі великих соціальних систем і структур, тобто на вивченні в цілому суспільства, то соціологія в США завжди більше тяжіла до вивчення мікросвіту – малих соціальних груп, соціальних верств і спільностей [Соціологія 1998: 19]. Зазначені напрями розвитку соціологічного знання не лише визначили специфіку його змісту, але й особливості соціологічного мислення.

Розвиток соціології в пострадянській Україні характеризується наявністю як першого, так і другого підходу. Аналізу українського суспільства як великої соціальної системи присвячені публікації науковців Інституту соціології НАН України, серед яких чільне місце займає дослідження «Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін» різних років, зокрема видання 2013 р. [УС 2013]. Особливої уваги заслуговує книга В. Тарасенка та О.О.Іваненко «Проблема соціальної ідентифікації українського суспільства (соціотехнологічна парадигма)» [Тарасенко 2004], в якій зміни в пострадянському українському суспільстві аналізуються засобами соціотехнологічного підходу. В осмисленні трансформаційних змін в українському суспільстві чільне місце займають книги М.О. Шульги «Дрейф на узбіччя. Двадцять років суспільних змін в Україні» [Шульга 2011] та «Збій соціальної матриці» [Шульга 2018]. Для розуміння характеру змін у нашому суспільстві не втратила своєї актуальності книга М.А.Павловського «Стратегія розвитку суспільства: Україна і світ (економіка, політологія, соціологія)» [Павловський 2001]. Значний внесок до скарбнички знань про сучасне українське суспільство зробили С.Б.Кримський і Ю.В.Павленко, зокрема в книзі «Цивілізаційний розвиток людства» [Кримський 2007], а також у монографіях спільно з Ю.М.Пахомовим. У книзі «Суспільство без довіри» [Общество без доверия 2014] охарактеризовано кризу суспільної довіри, що розгорнулася в 2013р., коли влада належала режиму В.Януковича. Найбільш актуальною в наш час є колективна монографія науковців Інституту соціології НАН України «Українське суспільство в

умовах війни. 2022» [Українське суспільство 2022], зміст якої присвячено осмисленню тих змін, що відбулися в житті та суспільній свідомості нашого суспільства в умовах масштабного російського вторгнення в Україну.

На мою думку, названі та інші роботи цих авторів дійсно входять до інтелектуального фонду вітчизняного суспільства. Переконаний у тому, що до цього фонду відносяться сотні й навіть тисячі інших книг. Що ж для мене є визначальним критерієм для того, щоб віддати цим книгам пріоритет серед інших досліджень у сучасному суспільствознавстві? Головна мета науки – пошук істини, створення нового знання, а от значимість будь-якого наукового знання, на мою думку, визначається тим, як воно попереджає соціальних суб'єктів (людину, соціальну групу, спільноту, народ, суспільство, людство) про ті загрози, перед якими вони опинилися. Поряд із матеріальним та духовним виробництвом у житті суспільства перед людьми постійно постає проблема забезпечення (створення, виробництва, оновлення, збереження) безпечних умов життєдіяльності. Названі автори виявилися найбільш переконливими для мене у питанні про загрози, небезпеки та ризики, перед якими опинилося пострадянське українське суспільство як на загальнонаціональному, так і на глобальному рівні. Саме тому наукові здобутки постають неоціненним джерелом знань про сучасне українське суспільство, які вкрай необхідні для розвитку соціологічного мислення дослідників.

З 2000р. Інститут соціальної та політичної психології НАПН України здійснює моніторинг громадської думки щодо проблем освіти та заходів з її реформування. Його дані відображають стан і динаміку розвитку освіти, її здобутки і проблеми. Суперечливість процесів, що відбуваються у сфері освіти, засвідчують відповіді на запитання «Як змінився за роки незалежності загальний освітній рівень населення України?»: підвищився – 22% (серед освітян – 30%); знизився – 29% (серед освітян – 27%); не зазнав суттєвих змін – 32% (серед освітян – 30%) (інші відповіді падають на альтернативу «важко відповісти»). При цьому частка респондентів, на думку яких

освітній рівень населення знизився, порівняно з 2013р. зменшилася на 10%, серед освітян – на 7%. Цілком доступною для всіх громадян України вважають якісну освіту лише 6% опитаних; скоріше доступною, ніж недоступною – 27%, скоріше недоступною, ніж доступною – 33%; зовсім недоступною – 26%. В доступності якісної освіти загалом сумніваються близько 60% українців, хоча кількість таких респондентів має тенденцію до зменшення (порівняно з тим же 2013р. їх поменшало на 14%) [Національна доповідь 2016: 35-36]. Ці дані про оцінку громадянами доступу до якісної освіти і динаміку зміни освітнього рівня населення наочно засвідчують, що освітня галузь України ще не змогла подолати кризи.

Соціологи зазначають, що існує низка міжнародних моніторингових досліджень якості освіти, спрямованих на порівняння наявного рівня знань серед учнів і студентів з різних дисциплін та на різних етапах навчання. Серед них є дослідження, які здійснюються Міжнародною асоціацією оцінки освітніх досягнень IEA (International Association of Evaluation of Educational Achievements): міжнародне дослідження якості читання та розуміння тексту PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study), якості математичної та природничої освіти TIMSS (Trends in International Mathematics and Science Study), якості громадянської освіти ICCS (International Civic and Citizenship Education Study). Під егідою Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЄСР) здійснюється програма оцінки освітніх досягнень учнів PISA (Programme for International Student Assessment). Україна не бере участі в жодному із зазначених проєктів, окрім TIMSS (з 2007р.), позбавляючи і політиків, і управлінців, і громадян можливості достеменно знати і розуміти процеси соціальної диференційованості освітніх можливостей, механізми відтворення освітньої нерівності в Україні на тлі інших, європейських країн, а відтак сумнівними видаються перспективи ефективного реформування галузі освіти [Оксамитна 2009: 13]. Ігнорування керівництвом освіти України цих міжнародних моніторингових досліджень позбавляє державну владу, наукову спільноту та громадськість

можливості отримати об'єктивні показники розвитку мислення та інших компетентностей школярів та студентів. Таке відношення владних структур до оновлення освіти та проблеми розвитку мислення засвідчує повну невідповідність освітньої політики держави потребам розвитку інформаційно-комунікативного суспільства в Україні.

Роль соціологічного мислення в українському суспільстві в умовах його цифровізації.

Дослідники інформаційно-комунікативного суспільства визначають: наше науково-освітнє середовище своєчасно не помітило, що з появою комп'ютера в світі суттєво змінилися фундаментальні уявлення про освіту. Вона почала визначати темпи розвитку світу, а за володіння ринками освіти розпочалася небачено жорстка боротьба. Інформація і знання стали всеохоплюючим багатством – нематеріальним активом розвитку націй і держав. Лише за умов розуміння цього у нас може з'явитися надія, що працюючи в захищеному інформаційно-комунікаційному просторі ми будемо здатні конкурувати в науково-освітній діяльності, уникаючи деіндустріалізації, впроваджуючи свої та запозичені інноваційні ідеї в науково-освітню діяльність, тобто будемо здатні вистояти у XXI столітті і постійно оновлювати тренди свого розвитку в науці, освіті, промисловості, сільському господарстві тощо [Філософія інформаційно- 2016: 185]. Зміна ролі освіти в житті суспільства та перетворення її на визначальний чинник адаптації населення та перебудови соціальних інститутів в умовах цифровізації суспільства постає фактором зростання потреби у спеціалістах, які володіють соціологічним мисленням, для вирішення різноманітних завдань на різних рівнях соціального управління.

«Ситуація змушує по новому і більш прискіпливо оглянути і всю проблематику підготовки кадрів для інформаційно-комунікаційної діяльності, тобто, для створення, зберігання і ефективного використання інформаційних ресурсів. Аналітика, як наука і вид трудової діяльності, тут, без сумніву, є для нас найбільш критичною. В циклах управління будь-якими процесами вона більш за все вимагає активної

розумової високопрофесійної праці, а тому опанування в системі освіти знань про технології стратегічного аналізу інформації, включаючи і роботу автоматизованих мережевих інформаційно-керуючих комплексів і систем, стає виключно важливим завданням для національної науки і освіти» [Філософія інформаційно- 2016: 188]. За цих умов актуалізується питання про роль «фізиків» і «ліриків» у житті суспільства. Якщо підготовка працівників інформаційно-технологічної сфери в Україні забезпечується на досить високому рівні, про що свідчить їхня затребуваність на міжнародному ринку праці, то підготовленість громадян у галузі соціально-гуманітарного знання постійно знижується. Це обумовлено такими чинниками: по-перше, постійно відбувається зниження кількості годин, що виділяються на вивчення філософії, соціології, політології, економіки, психології; по-друге, змінилося відношення школярів і студентів до освіти, а тому значна їхня кількість не стільки реально задіяна в освітньому процесі, скільки імітує цю діяльність; по-третє, суспільство, в якому реальний статус людини визначається не її освітою, працею, професійними здобутками, а кількістю наявних грошей, де товаром є дипломи про освіту і посади, не здатне спрямувати більшість школярів та учнів на досягнення власних високих освітніх результатів.

Функціонування інформаційного суспільства проявляється органічним взаємозв'язком двох сторін життєдіяльності: одну сторону, саме ту, що змінила сам характер суспільства, становлять інформаційно-комп'ютерні технології; друга сторона соціальна, або точніше назвати соціально-безпекова, охоплює зміни в життєдіяльності соціальних суб'єктів, що зумовлені як поширенням інформаційно-комп'ютерних технологій, так і умов існування, життєдіяльності та безпеки створюваного ними соціокультурного середовища.

Аналізуючи теорії «суспільства ризику» В.В.Кривошеїн зазначає, що відправна теза У.Бека полягає в тому, що «сучасні ризики не можна зрозуміти за допомогою якоїсь однієї системи знання, тому що вона не в змозі оцінити реальні, сукупні небезпеки для життєдіяльності людей. У явищі ризику відбувається

синтез реального і віртуального» [Кривошеїн 2009: 95]. Отже, сама природа «суспільства ризику» постає як виклик суб'єктам соціального управління, що виявляє їхню здатність володіти соціальними і гуманітарними технологіями діагностики ризиків, аналітики їх моделей, прогнозування наслідків ризиків, проектування, програмування та планування засобів та механізмів управління ризиками. Всі названі аспекти управління ризиками здатні забезпечити лише добре підготовлені спеціалісти із соціологічним мисленням.

Поширення масової інформатизації різних верств суспільства постає об'єктивним процесом, що кардинально змінює засади функціонування цього суспільства, структуру і характер соціальних відносин, засоби впорядкування та збереження суспільства. В.В.Кривошеїн зазначає, що теорія «суспільства ризику» У.Бека ґрунтується на трьох основних положеннях. По-перше, у ній запропонований перегляд основної моделі суспільства. Якщо нормативним ідеалом минулих епох була рівність, то нормативний ідеал суспільства ризику – безпека. Соціальний проект суспільства набуває чітко негативного і захисного характеру: не досягнення «гарного», як раніше, а запобігання «найгіршому». В ньому система цінностей «нерівноправного суспільства» заміщується системою цінностей «небезпечного суспільства». По-друге, у суспільстві ризику виникають нові соціальні сили, що зламують старі соціальні перегородки, а в результаті виникатимуть спільності «жертв ризиків», а їхня солідарність на ґрунті занепокоєння й страху може породжувати потужні політичні сили. По-третє, суспільство ризику політично нестабільно. Постійне напруження і страх небезпек розгойдують політичний маятник від загальної апатії й цинізму до непередбачуваних політичних дій. Недовіра до існуючих політичних інститутів й організацій зростає. Нестабільність і недовіра періодично викликають у суспільстві пошук точки опори – «твердої руки». Найважливішою властивістю сучасної епохи стає невизначеність. Вона, по-перше, означає, що ризик – це завжди подія або явище з невизначеними наслідками. Подвійність будь-якого рішення,

поєднання отримання будь-якого блага з нанесенням можливо ще більшого збитку, виходить у суспільстві ризику на перший план. По-друге, невизначеність і подвійність суспільства ризику обумовлені рефлексивністю цього суспільства, руйнуванням традиційного підґрунтя (тобто індустріального суспільства) і перебудовою суспільства на нових основах» [Кривошеїн 2009: 95-96].

Хто як не висококваліфіковані соціологи, які володіють ґрунтовними соціальними знаннями, мають соціологічне мислення, що доведено до високого рівня, здатні здійснювати науковий супровід управління сучасним суспільством в умовах його інформатизації, забезпечуючи його цілісність, упорядкованість та безпеку?

Ігнорування правлячими колами України напрацювань соціологічної науки призвело до нерозуміння тих процесів, суперечностей, загроз, ризиків і небезпек, що супроводжували в пострадянську епоху українське суспільство. Українські соціологи В.І.Тарасенко та О.О.Іваненко, стверджують, що ХХ вік – це вік соціальної експерименталістики, конструктивістської апробації деяких соціальних концепцій та вчень ХІХ ст., зокрема й марксизму, застосування останнього як соціальної технології побудови позбавленого історичних аналогів суспільства. Реалізація соціотехнологічного, експерименталістського підходу в історичній творчості ХХ ст. засвідчила принципову можливість управління соціальним розвитком людства. Політичні сили, котрі явили себе новітніми архідемократичними соціотехнологіями, цю можливість зрозуміли у такий радикалістський спосіб: мовляв конструювати історію й управляти нею можна абсолютно за будь-яку ціну та будь-якою мірою – аж до штучної зміни її вектора на протилежний. Чи не тому учинено на теренах колишнього СРСР соціально-історичний реверс, коли те, що утверджувалося в ньому впродовж більшої частини віку (соціалізм) раптом почали заперечувати наприкінці століття, вважаючи, що розвалом радянського соціалізму поставлено хрест взагалі на соціалізмі. Проте цей експериментальний курс виявився далеко не у всьому доцільним і позитивним. У соціально-

му плані його кваліфікують як деструктивну модель ринкової трансформації, що буквально розтрошила соціальну сферу суспільства [Тарасенко 2004: 7-8].

Далі дослідники оцінили наслідки цієї моделі трансформації суспільства в Україні. Вони констатують: «експеримент перервав лінію розвитку України, що утверджувалася в ХХ столітті, і надав українському суспільству проміжних, транзитивних характеристик, перетворивши його на маргінальний соціум, історично невизначений у своєму русі між вихідною і якоюсь незнаною, але бажаною і гаданою кінцевою якістю. Саме ситуація загальної соціально-історичної невизначеності українського суспільства й досі не дає йому змоги самоідентифікуватися як з огляду на тип наявного в ньому соціуму, так і в плані соціальної перспективи (моделі майбутнього)» [Тарасенко 2004: 9].

Отже, ще у 2004 році вітчизняні соціологи зафіксували наявність в українському суспільстві всіх тих ознак, які засвідчують, що воно перетворилося на «суспільство ризику»: на нього поширилася система цінностей «небезпечного суспільства»; в ньому не лише виникли нові соціальні сили, але й спільності «жертв ризиків»; воно стало політично нестабільним.

Як же спрямувати розвиток соціологічного мислення на осмислення реалій «суспільства ризику» в Україні, що зазнає кардинальних змін в умовах цифровізації?

Джошуа Купер Рамо написав книгу «Сьоме почуття», в якій наведено нове осмислення історичних сил, що потрясають світ змінами в цифрову епоху, а також того, як світові лідери, бізнес та кожна людина може з ними впоратися. Автор зазначає, що ця книга – це оповідь про нові передчуття, які він назвав Сьомим почуттям. Якщо Шосте почуття Ніцше було підлаштоване під світ індустріальної сили, що змінюється, то Сьоме почуття призначено для нашої епохи тотальних комунікацій, тобто світу мереж, які облутують і всебічно визначають наше життя взагалі. Суть цієї книги полягає в тому що кожна із важливих проблем (фінансові мережі, бази даних ДНК, мережі штучного інтелекту, терористичні ме-

режі та мережі наркоторгівлі) має одну й ту ж проблему: мережеві комунікації. Зрозумівши, як вони працюють, ми можемо почати формувати свою епоху, замість того, щоб бути використовуваним нею. Тепер нам треба виробити власне передчуття. Тому, що все, що не налаштовано у відповідності до епохи мереж – наша політика, наша економіка, наша національна безпека, наша освіта, – розколеться на частини під впливом інформаційних комунікацій [Рамо 2017: 17].

Для позначення ролі комунікаційних мереж у сучасному світі Джошуа Купер Рамо ввів поняття «Гейтленд». Він зазначає, що тепер наш світ перебудовується у новий порядок і Могутність виражається у видозміні всіх внутрішніх або зовнішніх кордонів. Якщо в попередні епохи Могутність визначалася завоюванням територій, то «в наш час влада формується в будівництві та контролі обмежених закритих просторів – Гейтлендів» [Рамо 2017: 248]. Науковець зазначає, що тепер на арену виходить Нова Каста, яка контролює мережі, від яких ми залежимо. Члени Нової Каста володіють не тільки і не стільки можливістю безумовного управління видимими системами комунікацій, що оточують нас. Ні, вони управляють незрівнянно більш значимими джерелами сили. Рішення про форму комп'ютерного ходу, про пошукові алгоритми, про структуру цифрової валюти, про правила зміни ДНК – все це буде здійснено представниками Нової Каста, яка працює значною мірою за межами машин, корпорацій та урядів, яких ми знаємо і яких ми регулюємо. Найбільш важливі речі, що відбуваються в нашому житті, залишаються в секреті. Освіта і формування має людей, що наділені таким генієм, визначатиме різницю між тими країнами, які будуть успішними, і тими країнами, які безнадійно відстануть [Рамо 2017: 186, 192].

Отже, визначальним чинником соціальних змін у цифрову епоху постає мережева спільнота, названа Новою Кастою. Ця спільнота формує мережеві простори – Гейтленди. Доступ до цих мережевих просторів уподібнюється образу «воріт», що не лише відкривають кожній особі світ мереж, де є нові можливості реалізувати свій потенціал, але й за-

лучення до цих мереж означає потрапляння в залежність від цього світу. Проте можливості користуватися перевагами цих мереж матиме не кожна людина і, навіть, не кожна держава.

Дослідник зазначає, що «наш вік буде характеризуватися «розпадом і творенням». Руйнування багатьох старих ідей та інститутів, на які ми колись поклалися, будівництво нових, створених для різних механізмів влади. Сьоме почуття, з допомогою якого можна відчути, як працюють мережі, що поєднується з баченням історичного процесу, політики і філософії, дозволило б нам зрозуміти природу цієї динаміки. Воно показало б нам, що дезінтеграція не є ознакою хаосу або непередбаченою несподіванкою, навіть якщо це виглядає саме так від самого початку. Скоріше, це могло б означати великий творчий проєкт. Да ро, да лі, як сказали б китайці – «Великі руйнування і велике будівництво», – кожна складова пов'язана із поширенням мережевих сил. Натиск, удар, тріщина. А потім кордони Гейтленду. Це нові структури, утворені глобальними комунікаціями. Фінансові ринки – Гейтленд. Країни, які обмінюються інтелектуальною власністю, є Гейтлендами. Facebook, Google або хмарні сервіси є Гейтлендами. Ці огорожені «воротами» світу, на які тепер ми покладаємося, щоб, у свою чергу, обмінюватися інформацією і вивчати все, починаючи з фотографії з відпустки до медичних даних, залучають до свого «кругообігу» мільярди людей або трильйони датчиків, мікросхем або перемикачів. Ми бачили, що інформаційні мережі потребують кордонів Гейтленду, тому що це робить їх більш ефективними. Опинитися в середині Гейтленду, як ми вже бачили, означає забезпечити собі переваги світлової швидкості стискання часу. Все що завгодно тепер відбувається швидше. І ми знаємо, що опинитися поза певним Гейтлендом означає бути відрізненим від комунікацій» [Рамо 2017: 271].

Соціальні зміни, що зумовлені інформатизацією суспільства, фактично, зумовлюють формування незвичного мережевого соціального порядку. «Організація жорсткого, ретельного контролю кордонів Гейтленду означає будівництво і розвиток безпечних, ретельно продуманих об'єднань для управління всім:

від торгівлі до кіберінформації та наукових досліджень» [Рамо 2017: 273]. «Мережі, що форматовані на принципах Гейтленду, працюють швидше, ніж абсолютно відкриті. Вони забезпечують не лише безпеку, але й проявляють свій вплив: ціна виключення із Гейтленду фінансів або інформації буде надзвичайно високою. Дотримуйтесь досвіду формування високотехнологічного ринку, в якому одиничними успішними компаніями визначається розвиток усєї галузі. Як ми вже бачили, це відбувається тому, що інформаційні мережі забезпечують більший успіх лідируючим системам. Але розробка, побудова і використання подібних систем вимагають бачення усєї картини нового порядку, холоднокровної напруги в роботі, щоб досягти бажаного результату» [Рамо 2017: 275]. Отже, організація і впорядкування комунікаційних мереж в умовах інформаційного суспільства вимагає широкого залучення спеціалістів високої кваліфікації, які володіють соціологічним мисленням.

Ще одна, дуже важлива, думка про соціальну сторону змін суспільства в цифрову епоху. «Індивідуальне шифрування не може захистити наше приватне життя. Мобільність не забезпечить нашу приватну свободу. Швидкість не убезпечить нас. Ми повинні дивитися глибше. Ми повинні розвивати новий інстинкт, той, що призначений для того, щоб зробити нас більш людяними, а не тільки більш технологічними» [Рамо 2017: 329]. Зробити людей більш людяними можуть гуманітарії, які спираються на конструктивні соціально-гуманітарні технології.

Висновки.

Дослідження проблеми розвитку соціологічного мислення в цифровому суспільстві дає підстави для таких висновків:

1. Формування соціологічного мислення здійснюється на засадах теоретичних уявлень про цей феномен Е.Гідденса, Дж.Масіоніса, Ч.Міллса. Необхідність розвитку соціологічного мислення в сучасному світі зумовлена процесом ускладнення суспільства, що потребує постійного підвищення здатності забезпечення адекватності соціального управління, спрямованого на впорядкування та убезпечення життя суспільства в умовах зростання впливу загроз, небезпек і ризиків.

2. На відміну від соціального мислення, об'єктом якого є соціальний світ людини і вона сама, соціологічне мислення є мисленням професійним, об'єктом якого є соціальне управління на всіх рівнях соціальної структури суспільства.

3. Для підготовки соціологів з високим рівнем соціологічного мислення необхідно зорієнтувати студентів на глибоке засвоєння низки джерел, що присвячені осмисленню соціальних реалій українського суспільства.

4. В сучасному українському суспільстві як рівень мислення школярів та студентів, так і рівень соціологічного мислення не вимірюється, а тенденції його змін не відстежуються.

5. Формування інформаційно-комунікативного суспільства в Україні ставить на порядок денний необхідність підготовки досить великої кількості спеціалістів як у галузі інформаційно-комунікаційних технологій, так і в галузі соціально-гуманітарних технологій, тобто професіоналів з високим рівнем соціологічного мислення.

6. Аналіз соціальних змін у пострадянському українському суспільстві засвідчує появу у ньому ще з 90-х років ХХ століття всіх основних рис, що характеризують його як «суспільство ризику». Забезпечення збереження цілісності, стійкості та розвитку суспільства, якому притаманні всі ознаки «суспільства ризику», можливо лише шляхом створення потужного корпусу управлінців, які володіють високим рівнем соціологічного мислення.

7. Величезні темпи зростання інформаційних мереж, формування Гейтлендів і мережевого соціального порядку породжує нові можливості соціально-гуманітарних технологій впливати на безпеку суспільства, а цей вплив може мати як конструктивний, так і деструктивний характер. За цих умов завдання збереження і розвитку суспільства вимагає наявності в ньому досить широкої соціальної групи, здатної забезпечити ефективне соціальне управління, що ґрунтується на соціальному знанні та соціологічному мисленні.

Перспектива подальшого аналізу проблеми полягає у виявленні нових проблем, шляхів і засобів розвитку соціологічного мислення в Україні.

Бібліографічні посилання

- Гидденс, Э. (1999). *Социология*. М.: Эдиториал УРСС.
- Зорько, В. (2009). Гносеологічна характеристика стилів соціологічного мислення класичного періоду. *Соціальні виміри суспільства: зб. наук. праць*, 1(12), 25-36. [Електронний ресурс]. Режим доступу: (дата звернення 25.09.22) <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/28815/02-Zorko.pdf?sequence=1>
- Кривошеїн, В.В. (2009). *Політична ризикологія: епістемологічний статус, предметна сфера, аналітичні інструменти: монографія*. Дніпропетровськ: Інновація.
- Кримський, С.Б., Павленко, Ю.В. (2007). *Цивілізаційний розвиток людства*. К.: Вид-во «Фенікс».
- Масионис, Дж. (2004). *Социология*. СПб.: Питер.
- Миллс, Ч. (2001). *Социологическое воображение* / Пер. с англ. О.А.Оберемко. Под общ.ред. Г.С.Батыгина. М.: NOTA BENE.
- Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні*. (2016). К.: Педагогічна думка.
- Общество без доверия*. (2014). К.: Ин-т социологии НАНУ.
- Оксамитна, С.М., Васильченко, А.А. (2009). Соціальна диференціація освітніх можливостей за результатами міжнародного проекту PISA: досвід для України. *Наукові записки НаУКМА*. Т.96. *Соціологічні науки*, 13-21. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/3973> (дата звернення 28.09.22)
- Павловський, М.А. (2001). *Стратегія розвитку суспільства: Україна і світ (економіка, політологія, соціологія)*. К.: Техніка.
- Рамо, Джошуа Купер (2017). *Седьмое чувство. Под знаком предсказуемости: как прогнозировать и управлять изменениями в цифровую эпоху* / пер. с англ. Э.Ибрагимова, А.Рудницкой. К.: Форс Украина.
- Соціологія: підручник для вищої школи*. (1998). Київ-Харків.
- Тарасенко, В.І., Іваненко, О.О. (2004). *Проблема соціальної ідентифікації українського суспільства (соціотехнологічна парадигма)*. К.: Ін-т соціології НАНУ.
- Українське суспільство 1992-2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг*. (2013). К.: Ін-т соціології НАНУ.
- Українське суспільство в умовах війни. 2022: Колективна монографія*. УСВУВ (2022). К.: Ін-т соціології НАНУ. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/maket-vijna...2022dlya-tipografiivse.pdf> (дата звернення 20.09.22)
- Філософія інформаційно-комунікативного суспільства: теоретико-методологічний контекст: монографія*. (2016). Запоріжжя: ЗДІА.
- Шульга, М. (2018). *Збій соціальної матриці: монографія*. К.: Ін-т соціології НАН України.
- Шульга, М.О. (2011). *Дрейф на узбіччя. Двадцять років суспільних змін в Україні*. К.: ТОВ «Бізнесполіграф».

References

- Filosofia informatsiino-komunikativnoho suspilstva: teoretyko-metodolohichniy kontekst: monohrafiia* [Philosophy of information and communication society: theoretical and methodological context]. (2016). Zaporizhzhia: ZDIA. (in Ukrainian) <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/3973> (in Ukrainian) <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/maket-vijna...2022dlya-tipografiivse.pdf> (in Ukrainian)
- Hyddens, Э. (1999). *Sotsyolohyia* [Sociology]. М.: Эдыторыал URSS. (in Russian)
- Krymskyi, S.B., Pavlenko, Yu.V. (2007). *Tsyvilizatsiyniy rozvytok liudstva* [Civilization development of humanity]. К.: Vyd-vo «Feniks». (in Ukrainian)
- Kryvoshein, V.V. (2009). *Politychna ryzkolohiia: epistemolohichniy status, predmetna sfera, analitychni instrumenty* [Political rhyxicology: epistemological status, subject area, analytical tools]: monohrafiia. Dnipropetrovsk: Innovatsiia. (in Ukrainian)
- Masyonys, Dzh. (2004). *Sotsyolohyia* [Sociology]. SPb.: Pyter. (in Russian)
- Mylls, Ch. (2001). *Sotsyolohycheskoe voobrazhenye* [The Sociological Imagination]. Per. s anhl. O. A. Oberemko. Pod ob.red. H.S.Batyhyna. М.: NOTA BENE. (in Russian)
- Natsionalna dopovid pro stan i perspektyvy rozvytku osvity v Ukraini* [National update about the country and

- prospects for the development of education in Ukraine]. (2016). K.: Pedahohichna dumka. (in Ukrainian)
- Obshchestvo bez doveryia* [Society without trust]. (2014). K.: Yn-t sotsyolohyy NANU. (in Russian)
- Oksamytna, S.M., Vasylchenko, A.A. (2009). Sotsialna dyferentsiatsiia osvityvnykh mozhlyvostei za rezultatamy mizhnarodnoho proektu PISA: dosvid dlia Ukrainy [Social differentiation of educational opportunities according to the results of the international PISA project: experience for Ukraine]. *Naukovi zapysky NaUKMA*. T.96. *Sotsiologichni nauky*, 13-21. Retrieved September 28, 2022 from
- Pavlovskyy, M.A. (2001). *Stratehiia rozvytku suspilstva: Ukraina i svit (ekonomika, politolohiia, sotsiologhiia)* [Strategy for the development of society: Ukraine and the world (economics, political science, sociology)]. K.: Tekhnika. (in Ukrainian)
- Ramo, Dzhoshua Kuper. (2017). *Sedmoe chuvstvo. Pod znakom predskazuemosti: kak prohnozyrovat y upravliat yzmenenyami v tsyfrovuiu epokhu* [The Seventh Sense: Power, Fortune, and Survival in the Age of Networks]. Per. s anhl. Э. Ybrahymova, A. Rudnytskoi. K.: Fors Ukrayna. (in Russian)
- Shulha, M. (2018). *Zbii sotsialnoi matrytsi* [Failure of the social matrix]: *monohrafiia*. K.: In-t sotsiologhii NANU. (in Ukrainian)
- Shulha, M.O. (2011). *Dreif na uzbichchia. Dvadtsiat rokiv suspilnykh zmin v Ukraini* [Drift to the side. Twenty years of social changes in Ukraine]. K.: TOV «Biznespolihraf». (in Ukrainian)
- Sotsiologhiia: pidruchnyk dlia vyshchoi shkoly* [Sociology: textbook for higher school]. (1998). Kyiv-Kharkiv. (in Ukrainian)
- Tarasenko, V.I., Ivanenko, O.O. (2004). *Problema sotsialnoi identyfikatsii ukrainskoho suspilstva (sotsiotekhnologichna paradyhma)* [The problem of social identification of Ukrainian society (socio-technological paradigm)]. K.: In-t sotsiologhii NANU. (in Ukrainian)
- Ukrainske suspilstvo 1992-2013. Stan ta dynamika zmin. Sotsiologichnyi monitoring* [Ukrainian society 1992-2013. Status and dynamics of changes. Sociological monitoring]. (2013). K.: In-t sotsiologhii NANU. (in Ukrainian)
- Ukrainske suspilstvo v umovakh viiny. 2022* [Ukrainian society in the conditions of war. 2022]: *Kolektyvna monohrafiia*. (2022). K.: In-t sotsiologhii NAN Ukrainy. Retrieved September 20, 2022 from
- Zorko, V. (2009). Hnoseologichna kharakterystyka styliv sotsiologichnoho myslennia klasychnoho periodu [Gnoseological characteristics of the styles of sociological thinking of the classical period]. *Sotsialni vymiry suspilstva: zb. nauk. prats*, 1(12), 25-36, Retrieved September 25, 2022 from <http://dspace.nbuu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/28815/02-Zorko.pdf?sequence=1> (in Ukrainian)

EPISTEMOLOGICAL STUDIES IN PHILOSOPHY,
SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ISSN 2618-1274 (Print), ISSN 2618-1282 (Online)

Journal home page: <https://visnukpfs.dp.ua/index.php/PFS/index>

СОЦІАЛЬНІ НАУКИ

Sabina Muradova

PhD student of the Department of Sociology of the
Institute of Philosophy of ANAS

Teacher of the Department of Regional Studies,

Azerbaijan University of Languages,

R.Behbutov, 134, Baku, Azerbaijan

E-mail: rahimr0909@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8095-8731>

УДК 316.34; 316.347; 316.35

Сабіна Мурадова

Аспірант відділу соціології Інституту філософії
НАНА,

Викладач кафедри регіональних досліджень,

Азербайджанський університет мов,

вул. Р.Бейбутова, 134, Баку, Азербайджан

PRIVATE PROPERTY AND STRATA FORMATION

Received 05 September 2022; revised 30 September 2022; accepted 19 October 2022

DOI: 10.15421/342227

Abstract

The theoretical foundations of the social structure of the society and the historical forms of ownership were discussed in the article. The presence of many types of property is a necessary condition for its normal functioning in society. As a result of these types of property, the needs and activities of every person in society are fully satisfied. From ancient times to the present day, attitudes towards property issues have developed in different ways in different regimes. Even before the creation of society, people generally, used and took advantage of collective property. Over time, as a result of a number of events occurring in the world and in nature, collective property began to lose its relevance. After property inequality began to emerge, stratification among people began to form, which acted as a driving force for the creation of other forms of property. The collective form of property gradually changed and began to be replaced by individual and other forms of property. Modern production is conditioned by the transformation of economic, social and other spheres, which, in turn, creates the basis for the formation of new types of social systems and requires the reconsideration of property as the main category of private-legal relations. Since property is multi-subject, it not only expands and complicates the internal structure of property subjects, but also means the formation of new social classes according to the place they occupy (the functions they perform) in property relations. The modern structure of property relations is formed as a complex multi-level system: the close contact of individual and common beginnings, levels of ownership, the specificity of various social fields creates the opportunity and demand for the formation of various forms of property, determines their dynamics and transformation in advance. Different classes and groups of owners, territorial associations, state, national groups and monopolies become the subjects of property relations.

Key words: property, structure, social, transformation, developing.

ПРИВАТНА ВЛАСНІСТЬ І ФОРМУВАННЯ ВЕРСТВ

Анотація

Розглянуто теоретичні основи соціальної структури суспільства та історичні форми власності. Наявність багатьох видів власності є необхідною умовою її нормального функціонування в суспільстві. В результаті наявності цих видів власності повною мірою задовольняються потреби і діяльність кожної людини в суспільстві. З давніх часів і до наших днів за різних соціальних устроїв ставлення до питань власності розвивалося по-різному. Ще до створення суспільства люди, як правило, використовували і користувалися перевагами колективної власності. Згодом, у результаті ряду подій, що відбуваються у світі та природі, колективна власність почала втрачати свою актуальність. Після того, як почала зароджуватися майнова нерівність, почало формуватися розширення серед людей, яке стало рушійною силою для створення інших форм власності. Колективна форма власності поступово змінювалася і почала витіснятися індивідуальною та іншими формами власності. Сучасне виробництво зумовлене трансформацією економічної, соціальної та інших сфер, що, у свою чергу, створює підґрунтя для формування нових типів суспільних систем і вимагає перегляду власності як основної категорії приватно-правових відносин. Оскільки власність багатосуб'єктна, це не тільки розширює і ускладнює внутрішню структуру суб'єктів власності, а й означає утворення нових

соціальних класів відповідно до місця, яке вони займають (виконуваних ними функцій) у відносинах власності. Сучасна структура власносних відносини формується як складна багаторівнева система: тісний контакт індивідуальних і спільних засад, рівнів власності. Суб'єктами відносин власності стають різні класи і групи власників, територіальні об'єднання, держава, національні групи і монополії.

Ключові слова: *власність, структура, соціальний, трансформація, розвиток.*

Introduction

In the post-Soviet space, the formation of the middle class is of particular importance in the construction of civil society. In the process of development of a liberal, market economy in the society, the differentiation of the population becomes stronger. With the emergence of small business, changes occurred in the political status of the former working class, and the process of its merging with the economic class began. As one of the post-Soviet countries, Azerbaijan is experiencing the process of transition from the macrosociological model of the class structure of the society to the microsociological model – the stratification structure.

According to Russian researcher G.Zdravimislov, it is no longer worth talking about the middle class. T.Zaslovskaya, on the contrary, considers the formed middle class to be the main basis for the stability of the society.

Political scientists see the middle class as a powerful resource for politicians, for new social ideologies, and for many people who have lost their new direction and lost sense of solidarity [Zaslovskaya 2018: 165].

In one or another situation in the social life of society, we come across ideas about private property in many cases. As in many countries, private property and other forms of property are widespread in the Republic of Azerbaijan. In ancient times and in modern times, views on this topic have grown in different ways in our country. Changes in society after Azerbaijan gained independence have had an impact on this topic. There can be no economic freedom in a society without the dominance of private property relations and healthy competition. In every society, people use many forms of private property. This is very important for the progress of society. The progress of private property relations is the progress of society. In time, J.Locke, A.Smith and others property, private property, which is an actual topic in modern times, maintains its importance. Social philosophy tries to study private property in

a deeper and more complete way. The opinion of each member of the society on this topic is very important.

The most common forms of ownership in developed capitalist countries in modern times are the following:

1) The form of private ownership – on the basis of this, private entrepreneurial farms are created. Established enterprises can be small, medium, large. Hired labor is used in these farms. The goal is to make a profit.

In the process of privatization, most of the objects of state ownership are transferred to private ownership. Free enterprise and free market economy are mainly related to private property. Private property, which is one of the main forms of ownership, also has various manifestations. Private property based on the application of hired labor, private property based on one's own labor, family labor, etc. Private and individual properties are also derivative forms of private property.

Individual ownership of investment goods owned by individual capitalist entrepreneurs. The owners of this property are mainly small commodity producers, and production is based on personal labor (artisans, small peasant farms, small service facilities);

Individual farming in its various forms plays an important role in the economy. One of these forms is small production entrepreneurship, which is characterized by the production of small goods. They are engaged in household goods production, crafts, and service work using their personal property. As you can see, individual property is one of the most important branches of private property. Ownership, use, disposal of all objects of this property belong only to that individual. Farms belonging to this form of ownership act as individuals, not legal entities.

2) Personal property – includes everything that serves to meet the personal needs of the family.

3) Cooperative form of ownership. Group (corporate) ownership of investment goods

owned by a group of capitalist entrepreneurs. They include the ownership of joint-stock companies and corporations. Cooperatives are a certain type of economy and are organized by voluntary contributions of members. The cooperative is managed according to the pre-approved charter, and the income is distributed fairly. Cooperative is a legal entity.

4) Monopoly ownership of large capitalist-entrepreneurial associations, which concentrate a decisive part of production resources in one or another area of the economy;

5) Ownership of labor collectives. All the property of a certain enterprise is owned by those who work there, the collective disposes of this property and uses it. The enterprise is a producer of goods and is a legal entity. The members of the collective participate in management work, divide the income according to the rules they have determined, and everyone gets their share.

6) Joint-stock company ownership form. This ownership includes the ownership of enterprises created through the sale of shares. The shareholder receives a dividend (income) as a result of the distribution of the company's profits. The company's work is regulated by the board of directors elected by the general assembly.

7) Municipal property form. Here we are talking about the property at the disposal of municipalities, which are local self-governing bodies. Certain farms are created on the basis of municipal ownership.

8) State property. This directly belongs to the state and state farms are created on its basis. The created enterprises are managed by the heads appointed by the state [Bourdieu 2013: 201].

There can be no economic freedom in a society without the dominance of private property relations and healthy competition. Social philosophy also investigates and studies these relations socially.

The whole system of property relations creates economic-material, property interests in people.

Property means that every person acquires, disposes of, and uses the blessings that belong to this or that community. Every person wants to have something of his own during his lifetime. Formed since time. "Ownership" reflects the rela-

tionship between people with respect to property, object and things in general with the approach of classical economics. These relationships change and develop over time. Here it is expressed who owns something. The category of "property" is understood as a synonym of the concept of "attitude" from the point of view of scientific accuracy.

The social content of property means that each person forms his own property as a result of interactions with other people in society. Each member of society should fulfill the social obligations set before him in the correct order and not use his property to the detriment of other members of society.

We can also find views on property relations in different forms of worldview. We can also find these views in religions. Ideas about property can be found both socially and economically in the Islamic religion. In relation to the issue of property, which is frequently encountered in many verses, it is stated that basically all property belongs to God. Only God is the owner of property" [Ila-hiane 2021: 258].

There are various forms of ownership in the society. Over time, the forms of ownership are improved and take on a new appearance. The main place in the forms of ownership is private ownership, municipal ownership, state ownership, and ownership based on invested shares. After Azerbaijan gained independence, fundamental reforms were carried out in property relations. On the one hand, the main reform is in the direction of abolishing the state monopoly on the main means of production, and on the other hand, a significant part of the property at the disposal of the state is transferred to other economic forms. is the basis and true guarantor of the citizens' fulfillment of their obligations, if property were not a pledge taken by a person for a person,

One of the most basic forms of property is private property. Private property is understood as a shari'a rule that brings regulations related to the property owned by any person or the benefits derived from it.

Private property did not appear in the modern era. Many philosophers-scientists tried to study the private property that existed from ancient times to the modern era, some philosophers op-

posed private property, and some philosophers put forward their views on the importance of private property. Many views have been formed until today. has developed. Basically, since the beginning of man, when people lived together as a collective, herd, there was no concept of private property. The concept of collectivity prevailed in the primitive community structure. Everything belonged to everyone. started, but it didn't happen suddenly, it took a long time.

From the moment of the creation of the first-class society, from the time when equality between people was violated, private property relations began to arise and develop. Processes, radical changes in the world, i.e. stratification, separation of people from each other due to various reasons found themselves in the unique property of each person. The creation of private property later found itself in the creation of the state. If we clarify, we can say that the creation of private property is the main reason for the creation of the state.

Over the centuries, in the structures of slavery and feudalism, attitudes and views towards private property have taken a different form. In socialist countries, the attitude towards private property and property in general showed itself from the side of equality. The countries in this structure were in favor of the equal distribution of everything, including property, among people. Azerbaijan republic was once included in this structure. All property was distributed equally to everyone. In this structure, the lower class was superior to the upper class. Private property and the concept of equality are contradictory relations. There have been various differences between them since the beginning of man. Equality in property is also impossible. In Hegel's words, if equality is applied in the distribution of property so, it will be broken after a short period of time.

In the socio-philosophical explanation of private property, it is also necessary to mention the role it plays in society. Society has undergone many changes since its inception until today. Unlike other forms of property, private property has developed more in society, among people. In our modern world, a person who does not have his own private property Rousseau wrote in his work

“The Social Contract”: “The person who fenced around a piece of land, said, “This is mine” and found people around him who were naive enough to believe it, was the person who created society.” Later, Rousseau continues his thoughts as follows: “If a person could appear in front of this person and say, ‘If you suddenly believe this fatter, this land belongs to no one, and the fruits on it belong to everyone’” and if he would tear down his fence, humanity would be saved from many crimes, now let's take a look at the forms of manifestation of private property that have emerged and developed from ancient times to the present day.

Discussion

Historical forms of private property.

Private property manifests itself in many forms. These forms of manifestation of private property did not appear all of a sudden, they were created, improved and developed with the flow of time as society was formed and came to this day. “Private property began with movable property in ancient times as in modern nations.”

We can mainly divide the forms of manifestation of private property into two branches:

1. The main branch of private property - personal, individual, family, intellectual property;
2. Subsidiary branch of private property - public associations, collective, rental, share, joint-stock company, cooperative property.

The main branch of private property:

Private property – private property is one of the main forms of private property. Private property has a special importance in the life of society. Each person has his own private property. By private property, people's houses, furniture inside the house, vehicles, yard areas, yards in the yard belong to people. It is understandable. In ancient times, private property was in the hands of one person. The people who were owned by that person were considered slaves. Over time, these relationships changed, and in modern times, every person has private property, but even here there is no equality of ownership, everyone has private property according to his budget.

There have been different views on private property in different eras. Many people have seen the solution of problems in private property, and some people have pointed to private property

as the basis for creating problems. “All sins are caused by private property, it does not mean that humanity is not guilty. Charges related to private property are directly attributed to the person. Private property originated in the last 6000 years of human history. Before that, the world had not witnessed wars, famines, pollution of nature, massacres, except for small battles. It is the most difficult problem to remove the greed for private property from the souls of people, and one can only hope that this problem will be solved someday” [Abay 2019: 128].

Private property is one of the main manifestations of social life, private property occupies its special place in the life of society. Private property means the property belonging to an individual or his family. Business areas belonging to private property are not legal entities, but natural persons. operates.

People who own private property rely on their family labor. Private property includes houses, gardens, vehicles, household goods, etc. In society, private property is used more in agriculture. Private property, like private property, has gone a long way from ancient times to today.

In addition to these forms of the main branch of private property, there is family and intellectual property. Family property in our modern world is understood as property that belongs to any family. Basically, in family property, every member of the family who owns property has the right to use this property. Intellectual property in modern times and in the near future is one of the forms of private property that was widespread in the past.

Subsidiary branch of private property:

Ownership of public associations - the property of public associations, which is a subsidiary branch of private property, is widespread in social life, in our modern world, as well as in our country. This form of ownership includes houses, buildings, vehicles, and public associations in society can engage in entrepreneurship.

Cooperative ownership is one of the most common forms of ownership in the world. Cooperative ownership is manifested in the form of a collective group. The characteristic of cooperative ownership is that in this form of ownership, the results of production and consumption are

attributed to the entire group, and each member of the group has their own share. Here Mainly includes houses, vehicles, agriculture. Cooperatives are legal entities and operate according to their charter.

Joint-stock company property – joint-stock company property, which is created by issuing or buying shares, occupies an important place in the life of society. Joint-stock company property is open and closed, that is, if shares are given to everyone, they are open, if they are given only to founders, they are closed. The role of joint-stock company property in the privatization of property it is priceless. Joint-stock companies work on the principles of self-financing.

Ownership of the labor collective - in this area of ownership, each person actively participates in the work going on in the enterprise and in the distribution of income.

The main and subsidiary branches of private property perform different functions in modern times. The unique characteristics of each form have their impact on the changes in society.

Doctor of Philosophy R.Azimova, one of the Azerbaijani researchers of the middle class, writes that the statistics of the dynamic development of entrepreneurship in Azerbaijan in recent years suggest that the process of radical changes in the economic and social stratification of society has become irreversible: the transition to the microsociological model has been completed [Azimova 2006].

Another Azerbaijani researcher, Doctor of Economic Sciences T.Guliyev, talked about the economic and labor ethics of the middle class and included the following directions in the relative characteristics of the objective and subjective aspects of the middle class:

1. If a person formally belongs to the middle class, according to his practical economic income, he can stand at different status levels;

2. There are complications in accounting for representatives of the hidden economy;

3. There are differences in the calculation of social transfers and primary income;

4. The fact that the middle class quickly belongs to the category of poor, and sometimes rich, according to their income level and living standards;

5. Lack of accurate and perfect accounting of property and income of the population;

6. The conditional character of separating the middle class from the general population;

7. Difficulties in the income redistribution mechanism;

8. Middle-class disparity between incomes, expenditures, and production (from poverty to wealth and versus) [Keyder 2013: 185].

R.Azimova proposes the following indicators for the real activity of the middle class:

1. Amount of income;

2. The owner of the property and the size of the property;

3. Political freedoms for successful development;

4. Possibilities of formation of innovative activity;

5. Socio-economic values according to the potential of the middle class [Azimova 2006].

In the formation of the middle class, democratic processes, especially the construction of a legal state and civil society, play a key role. As a result of the liberal environment created in such conditions, the composition of the middle class includes a certain layer of professional workers, doctors, teachers, scientists, journalists, representatives of culture and art, middle-income entrepreneurs and farmers. In short, the middle class is considered a mixed class due to its professional activity.

There are also those who say that democratization and modernization have affected the mood, dignity and morale of middle-class citizens.

Professor I.Mammadzadeh's views on the middle class are interesting: "The middle class is necessary as a professional class, because they create an environment, apply new technologies, and want to create a knowledge economy. But for this responsibility, human rights must also exist. Without them, the middle class and professionals are not professionals. It is necessary to democratize the daily life that protects the dignity of the working person. It goes without saying that we need a great democracy with selectivity, multi-party system, free press, judicial and parliamentary freedom, and certain steps have been taken and will be taken in this direction in our country. But democracy should also be in every-

day life, citizens should be protected from arbitrariness, obstacles of middle-level officials and other negative situations encountered every day [Mammadzadeh 2020].

In European countries and the United States, the class has taken a dominant position on both sides. The middle class is not only dependent on the income level, it is also an aesthetic-spiritual and valuable concept and is a moderate, free group of people with individual liberal morality.

Looking at the middle class as a factor of sustainability in modern innovation conditions, I. Mammadzadeh writes: The middle class stabilizes the socio-political and economic system of democracy by subverting all previous mutual relations systems in the society. It turns out that the theory of civil society should be considered in two versions:

1) the middle class lacks ideas and interests and therefore illiberal civil society;

2) civil society dominated by the middle class and liberal values.

However, in the conditions of its dominance, the concepts of mass society or consumer society are also used in philosophical literature. Most of the "ex-Marxists" are usually critical of those concepts. In fact, the element of consumption that belongs to any modern society affects the interests of all classes and groups. But the essence of the consumption of the middle class is distinguished from the consumption of others. Because one consumes goods and services, while others also consume high-tech and high-quality goods and services that fundamentally change the world. As they say, the difference is obvious. However, "knowledge economy" has been covered in a number of our articles. Say, in a society dominated by the middle class, the traditional dichotomy (consistent division into two) of upper and lower with traditional moral goals and consumption standards, independence and creativity, mixing of traditional norms and goals, turning to professionalism in achieving success, etc. is left behind. The author shows that US scientists attribute values such as dignity, economic independence, political activity, influence on society and its consumption to the most important characteristics of this class [Mammadzadeh 2020].

According to them, the middle class is more

oriented towards professionalism, freedom, independence and discomfort than other groups of the society. It should be noted that the existence of only such values of the middle class makes it possible to see tolerance and conformism in society, that is, it indicates that society is becoming more complex. Conformism adaptation, some of the Azerbaijani researchers prefer analysis and professional status as indicators of the middle class.

Many Western and Russian researchers who study the middle class are of the opinion that education, social status and influence are important indicators of the middle class. It should be noted that the methodology of the middle class was developed by Weber. Talking about four indicators such as education, income level, social status and prestige, the scientist saw the middle class in their unity.

I. Mammadzade writes: According to our opinion, status and reputation in Azerbaijan are determined by education. But this is an external appearance, because we have a weak dependence of the level of education and professionalism on material well-being. Does professionalism and profession determine a person's status in Azerbaijan? Probably not. A prestigious job cannot be a condition for obtaining a high income. The rich didn't earn it through hard work and high income. As we mentioned, most scholars of the post-Soviet space consider every person with a higher education to belong to the middle class and think that it is enough to increase their income to form it. However, the formation of the middle class of those with and without higher education depends on their independence. Only then can they achieve and increase prosperity, improve and follow the values of the class. For this reason, in addition to the state's support for the middle class, it is important to create conditions for its free development so that it does not become a dominant force in society [Mammadzadeh 2020].

That is, if the state strives for stable development, it should base its interests and values on its main values by protecting the interests of this class. Although the transition from a system based on the interests of workers or elites to a system focused on the interests and values of the middle class is not simple, it should form the basis of modernization of the era of globalization.

In the West, the original education system conditions the formation of the middle class, gives it status, income, property and dominates the mind.

In the end, the author notes: But we must admit that education is entering our consciousness as a condition of high status. We should also note that higher education was prestigious in the 60s, but in the late 80s it was replaced by mass enthusiasm. In our opinion, the middle class is still emerging in Azerbaijan and has not yet acquired its concrete form and values. At the same time, theoretically, it is commendable that our scientists combine sociology and mathematics. Because the calculation of the parameters of the middle group of the population should inevitably encourage researchers to reveal its value characteristics, moral and ideological orientations. Let's not forget that it is precisely the interest of scientists that leads to the formation of that class [Mammadzadeh 2020].

Conclusion.

Thus, we come to the conclusion that private property, being a form of property, occupies one of the special places with its specificity, both in the ancient world and in our modern world. In sociology, private property is deeply investigated and studied.

From ancient times until today, the human race has resorted to many ways to take a certain place in society and to prove itself. One of these ways is private property, which is widely used in all fields. Everyone has the right to freely use their property as they wish. and the role of property in social life is great for the development of society.

Private property has gone through a long development path. Although the views on private property in many systems are different, only private property has not completely destroyed its activity. Unlike capitalism, socialism has been against private property, and Marx, who wants to create equality of people, has extensive information about this issue in Marxism theory. In the modern era, private property is not superior to state property, but it is more important than state property.

The changes in the social life of the society have had their effect on private property. In the market economy, private property has been

formed from time to time and has acquired a modern appearance. As a result of these relations, any society has developed or collapsed.

Sociology tries to study every area of society in depth. Property relations are one of the main issues of social philosophy. While studying these relations, we acquired knowledge about private

property. We got acquainted with many forms of manifestation of private property.

Private property is the basis of the creation of society and the state in the world. The state was created as a result of the creation of private property and has gone through a long development path until today.

Бібліографічні посилання / References

- Abay, Ali R. (2019), Social Structure and Social Institution Change. *Journal of Social Sciences* (Kütahya Dumlupınar University), 101-128.
- Althusser, L. (2020). *Ideology and the State's Ideological Devices*, Istanbul: İletişim Publications.
- Azimova, R. (2006). *Middle class in a society in transition*, Baku. (in Russian)
- Bourdieu, P. (2013). *Cultural Reproduction and Social Reproduction*, in: *Knowledge, Education and Cultural Change*, edited by Richard K. Brown. London: Tavistock, 56-68.
- Giddens, A. (2017). *Class Structure of Advanced Societies*. Istanbul: Individual Publications.
- Goldthorpe, J.H. (2020). *On Sociology: Numbers, Narratives and the Integration of Research and Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Ilahiane, H. (2021). The Social Mobility of the Haratine and the ReWorking of Bourdieu's Habitus on the Saharan Frontier, Morocco. *American Anthropologist*, 103(2), 380-394.
- Keyder, Ç. (2013). *Social History Studies*. Ankara: Dost Publishing House.
- King, A. (2019). *Structure and Agency, in Modern Social Theory: An Introduction*. Ed. Austin Harrington, Oxford: Oxford University Press.
- Mammadzadeh, I. (2020). *Philosophy about modernity, history and culture (On the contours of the historical and cultural epistemology)*. Baku.
- Marshall, G. (2009). *Sociology Dictionary*. Ankara: Science and Art Publications.
- Zaslovskaya, T. (2018). *Politics, Sociology and Social Theory*. Istanbul: Metis Publications.

EPISTEMOLOGICAL STUDIES IN PHILOSOPHY,
SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ISSN 2618-1274 (Print), ISSN 2618-1282 (Online)

Journal home page: <https://visnukpfs.dp.ua/index.php/PFS/index>

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Володимир Михайлович Грубов

Доктор політичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
Інституту міжнародних відносин,
Київській національній університет
імені Тараса Шевченка,
вул. Юрія Іллєнка, 36/1, м. Київ, 04119, Україна

E-mail: grubovvm56@gmail.com,

Валерій Васильович Свиначенко

Кандидат військових наук, доцент кафедри
стратегії національної безпеки та оборони,
Національний університет оборони України
імені Івана Черняхівського,
Повітрофлотський проспект, 30, Київ,
03186, Україна

E-mail: yvs57@1.ua,

Volodimir Mihaylovich Grubov

Doctor of Political Science,
Leading Researcher at the Institute of
International Relations,
Tarasa Shevchenko National University,
Yuriy Illenka str., 36/1, Kyiv,
04119, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3048-3280>

Valeriy Vasilyevich Svynachenko

Candidate of Military Sciences, Associate Professor
of the Department of National Security and Defence
Strategy, National Defence University of Ukraine
named after Ivan Chernyakhovsky,
Povtroflotskiy avenue, 30, Kiev,
03186, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7514-1535>

УДК 327.8

УГОРСЬКИЙ «ОРБАНІЗМ» ЯК ВИКЛИК ЄВРОПЕЙСЬКІЙ СОЛІДАРНОСТІ

Received 10 November 2022; revised 30 November 2022; accepted 09 December 2022

DOI: 10.15421/342228

Анотація

Метою статті є розкриття діяльності лідера партії ФІДЕС і прем'єр-міністра В.Орбана у розбудові «угорського шляху» в ЄС та прояснення суперечностей між Угорщиною і ЄС у важливих питаннях внутрішньої та зовнішньої політики. Результати цієї діяльності можна закарбувати в однойменний слоган «орбанізм» як певний синтез політики п'яти кроків-стратегій, яку прем'єр-міністр В.Орбан послідовно впроваджує в країні. Дослідження здійснене за допомогою використання компаративного, діалектичного та системного методів. У результаті дослідження було встановлено наявні суперечності між сторонами євроінтеграційного діалогу, зміст яких визначає відмінна інтерпретація політики дотримання європейських цінностей. Доведено, що з моменту вступу Угорщини в ЄС (2004 р.) інтереси розвитку угорського суспільства увійшли в конфлікт з директивами з Брюсселя, що сприяло приходу до влади в Угорщині національно-орієнтованих сил, які асоціюються з партією ФІДЕС. Встановлена концептуальна відмінність в політичних стратегіях сторін діалогу/конфлікту ЄС і уряду В.Орбана щодо розбудови Європейського дому: Європа – плавильний котел культур народів/Європа – союз націй. Наукова новизна дослідження полягає у розкритті онтологічних основ феномену «орбанізму» як прояву незасвоєних уроків історії, що як антитеза для існуючої системи можуть проявитися в особах окремих політиків. Тип статті: теоретична.

Ключові слова: Орбан, «орбанізм», Євросоюз, стратегія, політика.

HUNGARIAN «ORBANISM» AS CHALLENGE TO EUROPEAN SOLIDARITY

Abstract

The phenomenon of «orbanism» as a derivative of the perception of the politician and Prime-Minister of Hungary V.Orban is considered on the basis of the contradictions of the ontological aspects of the internal and external political background of his field of activity. It is noted that in Hungary «orbanism» is perceived not as an artificially constructed slogan that highlights the activities of the country's prime minister, but as a manifestation of healthy conservatism and the

antithesis of the values of liberal democracy, which are declared to be one of the pillars of building a united Europe. It is proved that in the person of the politician Orbán, «orbanism» became a product of the national, cultural and historical retrospective of Hungary, which united a fairly significant part of society and Hungarian emigrants who, due to insurmountable circumstances, found themselves abroad. The article proposes to consider the phenomenon of «orbanism» as a certain synthesis of five steps-strategies, which V.Orban successively implements in the country. They are as follows: step 1) adoption of the new Constitution of the country; step 2) the labor state instead of the market; step 3) regulation of emigration policy; step 4) compliance with the national energy policy; step 5) dialogue with the Hungarian diaspora and restraint in border conflicts. Collectively, these strategic steps are aimed at strengthening the national sovereignty of Hungary in the EU and weakening the «pressure» of the Eurobureaucracy. It is stated that for the national project «sovereign Hungary in the EU», which is aimed at the future, this means the presence of the Hegelian «basis» in the political prerogatives of the FIDES party, which gives this project an expected orbit and predictable result. Its main guidelines are the preservation of statehood within the EU, limiting the power of the Eurobureaucracy, productive cooperation with all partner countries, and distancing from conflicts that could harm the country's national interests.

Keyword: *V.Orban, «orbanism», European Union, strategy, politics.*

Виклад основного матеріалу.

Початок XXI століття ознаменував появу в політичному житті країн східного крила Європейського Союзу інтенцій націонал-консервативного самоствердження. Найбільш відчутно цей феномен проявив себе в Угорщині і Польщі. Виявилось, що хвиля великої ліберальної революції 90-х років минулого століття надихнула до життя не тільки свої клони – структури ліберального спрямування, але й антиподи-консерванти, які прагнуть інших цілей. Національне забарвлення, соціальні орієнтири і демократичні процедури стали для них перевіреними сходинками у велику політику і, водночас, входженням у європейську закулісу прийняття важливих політичних рішень.

Як показує досвід функціонування такого механізму [закуліси] тут важливі не стільки національно-орієнтовані політичні наміри країн-членів, скільки наявність силових важелів у рішеннях на основі так званого консенсусу. З одного боку, він передбачає відповідальність національних урядів щодо можливих відхилень від генеральній лінії системи, а з другого, що за принципом «Європи різних швидкостей» функціонування цієї системи визначають країни лідери європейської спільноти. У межах європейської практики це означає збереження певної ієрархії станів і можливостей для населення країн-засновників і кра-

їн-новачків клубу європейських демократій. Отже, такий порядок речей перестав влаштувати політичні сили країн посткомуністичної хвилі, які почали чинити цій системі опір і несподіваний спротив. Спочатку у керманців в Брюсселі новий тренд сприймався як «хвороба росту» країнознавчих реакцій щодо змісту цінностей західної демократії, а згодом – як неабиякий виклик щодо проголошених політичних стратегій ЄС в середині і за межами спільноти.

Постановка проблеми.

Починаючи з 2000-х на шляху домінант цілі європейської об'єднавчої ідеї, яка перебуває у кордонах ліберальних цінностей з'явилася альтернатива у вигляді «правого маршу». Його зміст уособили окремі політики і політичні сили нової хвилі. Ухил вправо ніяким чином не означав розриву з вищими цінностями ринкової демократії, а лише обережно натякав на суверене право національних утворень самим визначати внутрішні і зовнішні національні пріоритети. Проте, намір нових «правих» відокремитися і порозумітися на новій основі ніяким чином не означав, що в таборі ліберальної ідеї з'явилось щось нове і надто революційне. Адже сучасні європейські демократи і нові «праві» – це сили однієї системи, яка захищає вищу цінність лібералізму як «право бути через володіння» – «*beatī possidentes*» (блаженні, хто володіє майном;

блаженні, хто має). Сутність суперечки полягає у поглядах сторін щодо ролі держави як інструмента і регулятора соціально-економічних і духовно-культурних процесів в суспільстві. Так звані демократи, які вважають себе істинними поборниками ліберальної ідеї, вони ж лібертаристи, вважають, що кожна урядова вказівка забирає частку свободи і виступають проти все більшого переходу влади від суспільства до держави. Сучасні «праві», навпаки, вважають, що фундаментальні принципи лібералізму як от свобода, демократія, права, право власності можуть мирно уживаються з всесиллям і втручанням держави у приватне життя.

З одного боку, таке начебто протистояння забезпечує картинку діалектики політичної боротьби, яка відбувається в межах парламентських процедур, а з другого, риторика табору правих в ЄС – це лише прийом-стратегія для завоювання або утримання влади у межах певних зовнішніх або внутрішніх умов. Адже закон «змін» і його аксіома – все тече, все міняється має однакову силу і в природі, і в суспільстві.

В політиці де змагаються стихії раціонального й емоційного зміни зачіпають найбільш широкі верстви населення і рішення політиків не завжди йдуть на користь суспільству. Сьогодні пересічного європейця, якій представляє середній клас, цікавить дотримання проголошених стандартів життя, а не мас-медійна картинка європейського достатку. Європейська демократія теж фінансово конкретна і як колективна воля не терпить порожніх обіцянок чергових лідерів. І знову ж таки, найбільш рельєфно в останні 10 років ця тенденція проявилася в Угорщині, в Польщі і в Східній Німеччині [колишня НДР]. За підсумками парламентських виборів в жовтні 2022 року до табору «правих» приєдналася й Італія.

Проте, на політичному ландшафті ЄС правий ухил все ж таки найбільш відчутно в Угорщині. І якщо з об'єктивної сторони причина цього феномена зрозуміла, то суб'єктивна містить багато «печер» недовомовленостей, спекуляцій, чуток, критики опонентів та агресивної риторики відвертих і прихованих

ворогів. Саме ця сторона політичної авансцени сьогодні диктує швидкість переміщення будь-якого політичного діяча або політичної сили, яка стоїть за ним на правий фланг як опонента сталих сентенцій солідарної стратегії європейських лібералів. Як не парадоксально, але саме такий механізм спрацював відносно лідера правлячої партії ФІДЕС (угорц. FIDESZ – Fialat Demokraták Szövetsége /Угорській громадянській союз (з 2003р.)) В.Орбана. У переліку сучасних політиків Європейського Союзу він є найбільш харизматичною і суперечливою фігурою. Одним з перших він позбавився романтики щодо універсальності сили ліберальної ідеї, перейняв стиль сильного лідера і багато в чому запозичив досвід державного будівництва зі Сходу. Як національно-орієнтований політик він пропонує угорському суспільству розвиток на основі здорового консерватизму національного духу, технологічної модернізації і співпраці з стратегічно-важливими партнерами, перелік яких суперечить директивам ЄС.

У політиків ЄС, незважаючи на лідируючі позиції партії ФІДЕС на політичному полі країни, фігура прем'єр-міністра В.Орбана не викликає високого пієтету, а він сам як цілеспрямована і послідовна особистість не вписується в канони поведінки європейського політика посткомуністичної доби. У керівництва ЄС він позиціонується не наче як «електоральний автократ», що кидає виклик європейській демократії, проголошеним спільним цінностям й ієрархії владних відносин, які утримують євросистему. Проте, ігноруючи «окрики» з Брюсселю і Берліну «неслухняний» В.Орбан послідовно проводить лінію «угорського шляху» в ЄС і демонструє власну позицію щодо зовнішніх і внутрішніх пріоритетів країни. В останні часи це надто контрастує з генеральною лінією керівництва ЄС і все більше драгує офіційний Брюссель.

У сучасній міжнародній політиці яскравим прикладом того як може працювати окремих лідер у ворожій йому системі є діяльність 45 президента США Д.Трампа. Саме через політику «заперечень» щодо правил американської системи він справедливо відтворив власний політичний бренд «трампізм», а його

гасло «Make America Great Again» і курс на ізоляціонізм Америки стали предметами політичного аналізу багатьох аналітиків.

Аналіз основних публікацій.

Враховуючи специфіку заявленої проблематики слід сказати, що цільових і цілісних досліджень, які б висвітлили зміст феномену «орбанізму» на авансцені угорської політики не має. Існуючий дискурс носить суто фрагментарний характер, а діяльність самого прем'єр-міністра Угорщини В.Орбана позиціонується переважно через призму політичних симпатій/антипатій, ідеологічних штампів та редакційної політики великих видань. Прикладом таких підходів є редакційні та авторські статті, які регулярно виходять в The Guardian, Associated Press, Reuters та Euronews. Фрагментарні за змістом і статті окремих авторів, які висвітлюють діяльність політика В.Орбана. Йдеться про матеріали В.Хмілевської, Д.Тужанського, С.Сидоренко, А.Морозової, Р.Ригерт і П.Лось, І.Місловського, К.Хайнер і Н.Позднякової та інших авторів.

Метою дослідження є розкриття діяльності лідера партії ФІДЕС В.Орбана у розбудові «угорського шляху» в ЄС та прояснення суперечностей між Угорщиною і ЄС у важливих питаннях внутрішньої та зовнішньої політики. Результати цієї діяльності можна закарбувати в однойменний слоган «орбанізм» як певний синтез політики п'яти кроків-стратегій, яку він послідовно впроваджує в країні.

У ході підготовки статі були використані наступні **наукові методи**: компаративний – для уточнення позицій сторін політичного діалогу Угорщини і ЄС у важливих питаннях внутрішньої і зовнішньої політики та інтенцій публічного політичного дискурсу; діалектичний – для виявлення політичних суперечностей між сторонами- учасниками діалогу; системний – для уточнення впливу зовнішніх і внутрішніх факторів на стійкість угорської держави і ЄС як окремих утворень, які функціонують в системі міжнародних відносин де конкурують національні інтереси і довгострокові стратегії країн-лідерів.

Виклад основного матеріалу.

Старе японське прислів'я про неодномір-

ність сприйняття людиною світу закарбувало у надто просте речення: зміст картини не у фігурах, які зображені митцем на полотні, а у фоні на якому вони перебувають. Отже, будь-яка реальність, що оточує нас сприймається людським розумом і як певний факт, і як певна гамма емоційних переживань. Якщо до цього додати інформаційну складову, у якій перебуває сучасний «homo informaticus», то ми отримуємо ще більш складну емоційно-психологічну конструкцію людського буття. В політиці все виглядає ще більш складніше в силу гри багатьох обставин і факторів внутрішнього і зовнішнього характеру. Проте, наведена вище аналогія є цілком прийнятним прийомом щодо стислого аналізу діяльності політичного діяча чиї рішення не завжди вписуються у канони європейських цінностей, а сміливі заяви викликають занепокоєння сврочиновників.

В політичній культурі Угорщини часом народження феномена «орбанізм» можна вважати 2018 рік, коли лідер партії ФІДЕС В.Орбан з тріумфом виграв чергові парламентські вибори в країні. Разом з перемогою в європейських ЗМІ він одразу отримав мітку «селекторальний автократ» [Жолквер 2018]. Вочевидь, для політика Орбана – прем'єр-міністра малої європейської країни, якою є Угорщина на такий слоган можна і не звертати уваги, хоча б в силу двох причин. Перша полягає у тому, що запропонований слоган містить певну суперечність, а саме, що автократам в системі європейських демократичних процедур, що вже певний час діють в Угорщині місця у владі давно нема. На додаток виборці ніяким чином не погодилися б віддати свій голос людині, яка схильна до авторитарно-командного стилю управління, що існував тривалий час в країні попередньо.

Друга причина містить велику долю гротеску і велику долю «ревнощів» ангажованих конкурентів-лібералів до успіху політика. Скоріш її слід сприймати як «угорській парадокс». Справа у тому, що політик В.Орбан хотів він цього або ні, волею обставин в черговий раз інтерпретував відому гегелівську сентенцію, що «великі фігури відкидають великі тіні». Як правило це твердження застосовують в системі міжнародних відносин відносно по-

літики великих держав. Але друга половина ХХ століття довела, що цей термін однаковою мірою може бути застосований і стосовно політичних діячів. Згадаймо, хоча б, прем'єр-міністра Сінгапуру Лі Куан Ю і його політику щодо створення «Сінгапурського чуда» в 70-80-х роках минулого століття. В його особі політики всіх країн отримали неабиякий приклад служіння інтересам суспільства і самопожертви заради проголошеної мети. І йому як нікому відомі «ярлики недемократичності» щодо його особи у колі західних політиків і на сторінках незалежних демократичних ЗМІ. Але, з часом історія поставила все на свої місце. Заслуги Лі Куан Ю перед країною і його талант політика визнав навіть такий патріарх американської і світової політики як Г.Кіссінджер. В цьому аспекті слід пригадати президента Франції Де Голля і політику «голлізму», або прем'єр-міністра Великобританії М.Тетчер і політику «тетчерізму». Доречним пригадати факт, що обидва політики надто критично ставилися до європейської бюрократії і в діалозі з партнерами завжди підкреслювали важелі суверенітету і національних інтересів. І на додаток, заради історичної правди – шлях Великобританії до «Brexit-у» розпочала саме Тетчер (М.Тетчер «Мистецтво керування державою»), яка була надто великим скептиком щодо європейського проекту народів.

Схоже, що у сучасній історії Угорщини В.Орбан обрав саме цей шлях. Проте, він ніяким чином не може претендувати на вищезгаданий сюжет як і будь за яких умов стати визнаним політиком європейського рівня, наприклад, на рівні вищезгаданих фігур. Волею історії ця сторінка може бути написана, а може і ні. Але навіть зараз видно, що В.Орбан працює в «системі єдності» директивних рішень, а не в умовах політичного суверенітету. За таких умов спрацьовує рамковий принцип поведінки. З іншого боку як політик він добре розуміє, що ознака «величі», багатьох сучасних європейських політиків, страждає відлунням «імперськості» країн-лідерів у минулі часи і сили інерції «політичної відповідальності» європейських політиків щодо тіньового правила, яке сформулював Гегель. Чітке розуміння Орбаном ризиків «тіньової»

хвороби європейської системи спонукає його до обережного прагматизму, результати якого можливі лише на основі поєднання гнучкості, послідовності і терпіння.

Феномен «орбанізму» в Угорщині не є випадковим явищем, хоча б з двох причин. Першою є те, що за 18 років перебування країни в ЄС (2004 р.) угорське суспільство так і не отримало обіцяних європейських стандартів життя. Другою, що в результаті десуверенізації країни і втілення у всіх гілках влади правил «клубної поведінки», які закріплені в ЄС євробюрократія отримала над Угорщиною влади більше ніж це, наприклад, було за часів РЕВ (Рада економічної взаємодопомоги). Нагадаймо, за часів планової економіки, РЕВ координувала діяльність суб'єктів господарювання в межах країн соціалістичної системи. Розчарування у більшій частині суспільства щодо перспектив на краще життя стало пов'язуватися з вимогою щодо оновлення національного правлячого класу, який би діяв в інтересах країни, а не переслідував власні амбіції комфортного життя євробюкрата. За таких умов політик В.Орбан лише перехопив хвилю-main stream суспільних настроїв і зробив те, чого від нього очікувало суспільство: він надав майже невідомому серед виборців слогану лібералізму – «всі – це не кожен» більш соціально-справедливого характеру. Відтепер поняття «всі» – стало асоціюватися як «ми» - угорці/народ. Соціальній державі епохи ліберальної демократії, де багатим не перестало ділитися з бідними була протипоставлена «трудова держава» (2014р.) Орбана, яка є відображенням економічної політики Китаю. Відтепер за благом колективного «ми народ» стояла політика зайнятості населення і достойної оплати праці всім працюючим. Обов'язок боротися за втілення такої соціальної політики взяла на себе партія ФІДЕС й її сильний лідер.

Впевненості у тому, що така стратегія може бути продуктивною додають декілька фактів: Факт перший – Угорщина фактично є моноетнічною державою (за переписом населення в 2001 році угорцями визнано себе 97% населення країни). Факт другий – кількість прихильників ФІДЕС серед виборців зростає

з кожними виборчим циклом у парламент країни. 2018 і 2022 роки вважаються тріумфальними роками в історії ФІДЕС, коли вона з Християнсько-демократичною народною партією (ХДНП) за підсумками парламентських перегонів змогла сформувати коаліційний уряд.

З позиції сьогодення можна сказати, що як певна системна політика «орбанізм» позиціонує себе у вигляді 5 кроків-стратегій, які уряд В.Орбана вже частково реалізував, а інші продовжує послідовно втілювати у життя. Отже йдеться про наступне:

- крок 1: прийняття нової Конституції країни;
- крок 2: трудова держава замість ринку;
- крок 3: впорядкування еміграційної політики;
- крок 4: дотримання національної енергетичної політики;
- крок 5: діалог з угорською діаспорою і стриманість у прикордонних конфліктах.

Крок 1: прийняття нової Конституції країни. Нова Конституція Угорщини вступила в дію 2012 року. Це був результат не тільки співпраці міжпартійної коаліції ФІДЕС і ХДНП, що створила конституційну більшість, але й поверненням духу національної самобутності у вже частково трансформовану ментальність угорського суспільства. Наріжним камінням нової Конституції була проголошена духовно-культурна сфера нації. Відтепер об'єднавчою силою угорського народу став «Бог і християнство». Конституція наголошує, що з самого початку створення угорської державності Іштваном I Святим Угорщина була часткою християнської Європи і берегиною християнських цінностей. Такий ризик за мірками проголошених у Євросоюзі пакету цінностей крок угорського уряду проурядова газета *Magyar Hírlap* пояснила наступним чином: «культура Європи, її життєвий уклад і інститути, серед яких сім'я, церква, нація, які спираються на християнські цінності, – зазнають неабияких нападків. Ворожі сили хочуть все це знищити і зробити з людини мультикультурну особистість, яка позбавлена ідентичності, і яку легко контролювати і повернути у рабство» [Euronews. На страже християн-

ської Європи 2012].

В Конституції 2012 року присутня ще одна досить важлива проблема для угорського суспільства – це гендерна тема, яка набула в цьому документі [конституції] свої природні права. Йдеться про традиційну сім'ю і, так звану, ЛГБТК спільноту як органічну частку європейської культури. Згідно норм конституції пріоритетом держави, її обов'язком проголошено захист життя людини від самого народження, яке своїм природнім феноменом пов'язано з сім'єю – союзом чоловіка і жінки. Звідси брак розуміється як союз чоловіка і жінки. У розвиток сімейної теми уряд В.Орбана запропонував традиційним сім'ям підтримку у народженні і вихованні дітей у вигляді монетарної підтримки і пільг. Парламент країни підтримав поправку про те, що мамою дитина може бути тільки жінка, а батьком – тільки чоловік. Інша поправка захищає право дитини ідентифікувати себе зі своєю статтю під час народження, а також зобов'язує батьків виховувати дітей у відповідності до «ідентичності, яка відповідає конституції і християнській культурній традиції Угорщини» [Euronews. На страже християнської Європи 2012]. У 2020 році в Угорщині прийнято закон, який забороняє змінювати статтю в особистих документах громадян країни [Hungary outlaws 2020].

Нова політика, на думку угорського керівництва повинна значно підняти народжуваність в країні і стимулювати жінок до народження дітей. Втрата у суспільній свідомості ціннісних позицій щодо нового життя привела до того, що починаючи з 90-х минулого століття країна фактично недорахувала біля 10 млн. громадян. Це за словами міністра розвитку людського потенціалу М.Каспера ненароджене покоління, «демографічна катастрофа для угорської нації». Якщо взяти до уваги, що сьогодні населення країни складає 10 млн. людей, то ці слова міністра дійсно пронизані трагізмом.

Водночас всі кроки з боку В.Орбана і ФІДЕС щодо надання духовно-культурній сфері життя суспільства «традиційності» у керівництва ЄС і ліберальних ЗМІ сьогодні позиціонуються як «регресивний антилібералізм» і «правий популізм» – нова культурна ера,

яка відкидає прогресивні ліберальні цінності, які сьогодні асоціюються з ЄС [Euronews. На страже християнської Європи 2012]. Організація Amnesty International таку політику угорського уряду назвала «темним днем» для ЛГБТК-спільноти, а голова Transgender Europe Мазен Девіс закликав президента Єврокомісії Урсулу фон дер Ляйєн звернути увагу на порушення прав і свобод ЛГБТК [Euronews. На страже християнської Європи 2012]. До критики політики угорського уряду також приєдналися відома Human rights house [Human rights house. Как противостоят 2016; Human rights house. Венгрия должна 2019], Рада Європи [Норрис 2018; Дискримінація по признаку 2012] та інші структури. Верхівкою розпалу політичних емоцій стала «проміжна» доповідь Європейського парламенту (15.09.2022р.) про порушення Угорщиною цінностей, на яких заснований Євросоюз (доповідач авторка доповіді, депутатка Європарламенту від Франції (фракція «Зелені – Європейський вільний альянс») Гвендолін Делбос-Корфілд) та звернення Європарламенту до керівництва ЄС з вимогою запровадити проти В.Орбана суворих санкцій [Гуца 2018].

Крок 2: трудова держава замість ринку.

Провал у межах євроспільноти Конституції ЄС (2004р.) став першим дзвоником, що в європейській моделі суспільно-політичних і соціально-економічних перетворень не все гаразд. Причиною такого стану стало критичне осмислення наслідків штучно створеного протиріччя в чи найголовнішій сентенції лібералізму, яка наголошує на тому, що ліберальна ідея і демократія не тільки співіснують як «брати-вороги», що означає стан перманентної боротьби, но і суперечать один одному. В просторі сучасної публічної європейської політики цей стан віддзеркалює наступний слоган: якщо лібералізм вимагає свободи людської особистості (перш за все економічної як головної вимоги класичного лібералізму), то демократія прагне певних обмежень таких прагнень заради щастя якомога більшої кількості людей. Саме ця ознака демократії перетворилася у 2000-х роках в норму соціального очікування серед різних прошарків населення країн-новачків ЄС.

Щодо Угорщини то слід сказати, що починаючи з цього часу в країні за цією нормою стали розумітися зрозумілі для всіх громадян країни стандарти життя і національна стратегія соціально-економічного розвитку, яка надто заперечувала політиці «келійності» і «слухняності» Брюсселя. На додаток починаючи з 2010 року, коли настав час прем'єрства В.Орбана необхідність досягнення омріяних норм у громадських настроях вийшла з полону порожнечі ліберальної риторики і «влади букви» директив з Брюсселю, які все частіше стали розходитися з реальним життям мільйонів простих громадян.

Вперше ціну гри правил ринкової демократії Орбан зрозумів з офіційної статистики розвитку країни в межах ЄС і проблем, які прийшли в країну у 2000-х разом з мораллю ринкового суспільства. Хвиля політики «шокової терапії» і економічного буму 90-х, коли в країну зайшли капітани європейського бізнесу як Audi, Bosch, Nestle, Mercedes-Benz, Knorr-Bremse тощо поступово змінилася на розчарування з тривалим прологом [Хайнер, Позднякова 2018; Эгер, Фаркас, Ботар 2021]. Його зміст визначила низка обставин не на користь Угорщини. Йдеться про наступне: 1) нова модель соціально-економічних відносин одразу зажадала від суспільства нових знань і компетенцій, що спричинило хвилю «лишніх людей» і безробіття; 2) в обличчі таких країн як Чехія і Словаччини, які в ЄС увійшли згодом Угорщина отримала сильних конкурентів; 3) основним джерелом розвитку економіки країн-членів ЄС є гранди з солідарного бюджету, розподіл яких іноді нагадує політику «батога і пряника» [Шишелина 2006]. Силу цього механізму Угорщина вже неодноразово відчувала особисто на собі за порушення прав людини; 4) починаючи з середини 2000-х індустріальні лідери ЄС запровадили політику «здешевлення виробництва» і перенесення виробництва в Азійській регіон де є дешева робоча сила і сировина. Для країн-новачків ЄС це спричинило знайому «втечу капіталу» з країни; 5) відтік з країни молодих людей у пошуках кращої долі. В основному це Великобританія, Франція та Австрія [Шишелина 2006; Население и социальные проблемы

2010]; 6) за демографічною ситуацією, пов'язаною з старінням населення, Угорщина стала країною з найбільш низькою активністю населення серед країн ЄС [Население и социальные проблемы 2010].

Незважаючи на те, що сучасна Угорщина вважається стабільною країною з відносно високими темпами економічного зростання у липні 2014 року, В.Орбан закликав суспільство змінити політико-ідеологічні орієнтири державного будівництва. На його думку такі країни як Китай, Росія, Сінгапур і Туреччина демонструють більш привабливі зразки соціального розвитку ніж країни, які дотримуються принципів ліберальній демократії. Завдяки механізмам «сильної держави» Угорщині було б легше вирішити низку ключових проблем, які гальмують її розвиток. Зрозуміло, що так стратегія прем'єра в колах єврочиновництва була розцінена як відвертий авторитаризм, який потрібно осудити і якомога швидше погасити адміністративними і фінансовими механізмами [Ригерт, Лось 2018].

Першою і чи не найголовнішою проблемою Угорщини є старіння населення. З одного боку це тягне за собою нестачу робочої сили, а з другого породжує дисбаланс між продуктивністю праці і розміром заробітної платні робітникам. Роботодавці вимушені йти на завищення заробітної платні з єдиною метою – утримати робітників і не втратити бізнес. В кінцевому рахунку це впливає на норму прибутку і фінансові можливості щодо підтримання і розширення бізнесу. Як констатують експерти у такому режимі, а саме не стримування заробітної платні Угорщина перебуває вже тривалий час. Для економіки продовження такого курсу є згубним хоча б тому, що це продукує нестриману інфляцію.

Другою проблемою є трудова еміграція з країни. За даними Державного управління статистики за кордоном зараз працює 320 тис. людей. Неофіційна статистика свідчить, що ця цифра може перевищити 500 тисяч. Опитування центру «Tárki» у 2016 році показав, що кількість людей, які бажають покинути країну з економічних причин щорічно зростає на 10%. Як свідчать опитування причини еміграції надто очевидні: висока заробітна платня,

кращий рівень життя і передбачуваність свого майбутнього [Кризис в сфере занятости 2012].

Третьою проблемою є молодіжне безробіття і доступність освіти. За даними Міжнародного бюро праці (Женева) рівень безробіття серед молоді таких європейських країн як Кіпр, Естонія, Франція, Польща, Швеція, Румунія, перевищує 20 %. Угорщина теж входить у коло цих країн. Як свідчить статистика доля молодих людей (вік від 15 до 25 років) у цих країнах, які ніде не навчаються, не працюють і не проходять будь-яку професійну підготовку збільшилися з 10% (2008 рік) до 12,8% (2010 рік) [В ряде стран ЕС 2022]. Безробіття серед молоді, яка має освіту у тому числі і вищу теж на сьогодні представляє ще одну надто неприємну тенденцію, яка проявляється в країнах ЄС й у тому числі і в Угорщині [В ряде стран ЕС 2022]. Починаючи з 2015 року уряд В.Орбана запустив програму повернення молодих освічених людей до дому, які вже отримала певний досвід роботи за кордоном. Програма «Повертайся додому молодий угорець!» передбачає оплату проїзду додому, сотні варіантів працевлаштування, щомісячну допомогу у 100 тис. форінтів (\$ 350 США) тощо [Морозова 2016].

Вирішити ці проблеми самостійно Угорщина не в силах. Не вистачає фінансів. Тут надія уряду В.Орбана пов'язана з фондами ЄС – «фондом вирівнювання», мета якого – підтягувати депресивні регіони (7,5 млрд. євро) та «фондом постковідного відновлення» (5,5-6 млрд. євро). Але є одне «АЛЕ». Виділення вже обіцяних грошей Брюссель пов'язує з змінами у «поведінці» В.Орбана. На сьогодні для Брюсселя питання покарання грошима пов'язано з проблемою верховенства права в Угорщині за європейськими стандартами. Йдеться про відміну вже діючих законодавчих норм, які регулюють повноваження органів і суб'єктів що здійснюють спостереження за органами влади, ЗМІ, омбудсменів, комісій з питань рівності прав, органів з захисту персональних даних тощо. Отже, про всі так звані «попередні огріхі» В.Орбана єврокомісари готові поки «забути» [Сидоренко 2022]. В.Орбан як гнучкий політик заради отримання грошей, все ж таки назустріч вимогам ЄС піде. Але

чи буде він виконувати свої обіцянки покаже час. Для нього важлива дата – 2024 рік, коли повинні відбутися чергові вибори в Європарламент, які ймовірно можуть змінити дух парламентського корпусу ЄС і самої Єврокомісії, яка теж зазнає суттєвих персональних змін.

Крок 3: впорядкування еміграційної політики.

2013-2016 роки в історію ЄС увійшли як велика «еміграційна криза». У цей час вона уособила і прагнення емігрантів до кращого життя і втечу мільйонів людей від війни. За даними ООН, країни з яких походить більша частина шукачів притулку в країнах ЄС, не змінюються з 2014 року – це Сирія, Афганістан, Сомалі, Південний Судан, Судан, Демократична Республіка Конго, Центральноафриканська Республіка, М'янма та Еритрея. Основні країни походження емігрантів – це Сирія – 41%, Афганістан – 27% та Ірак – 16%. Потім йдуть Іран, Пакистан, Нігерія, Гамбія, та інші країни. Пікові значення емігрантів з цих країн спостерігалися у 2015 році [The European Agenda on Migration 2019]. З одного боку, це спричинило політику «тимчасового відновлення контролю на внутрішніх кордонах» ЄС, до якої вдавалися Австрія, Бельгія, Данія, Німеччина, Норвегія, Словенія, Угорщина, Швеція та інші країни, а з другого – це стало серйозним викликом фундаментальним здобуткам Євросоюзу, передусім зоні вільного пересування.

Щодо Угорщини, то тема емігрантів у 2013-2015 роках була проголошена головним викликом для стабільності в суспільстві, який перевершив економічні і соціальні проблеми. На піку еміграційної кризи Орбан запровадив низку заходів, які явно знервували керівництво ЄС і Німеччини, які на думку В.Орбана і спровокували цю кризу. Йдеться про публічну заяву канцлера Німеччини А.Меркель, про готовність країни прийняти всіх охочих приїхати в країну і там влаштувати своє життя. Так сталося, що політика «відкритих дверей» Меркель і шлях до мрії багатьох мігрантів лежав і через територію Угорщини. Відповіддю В.Орбана на таку ситуацію з біженцями стала заява щодо осуду політики Меркель і практичні дії Угорщини щодо посилення кон-

трольної функції на кордонах з суміжними країнами. Особливо яскраво це проявилось на Угорсько-Грецькому кордоні. За протоколом ввічливості тональність заяви В.Орбана явно виходила з рамки «дозволеного», що спричинило публічну дискусію у ЗМІ. З часом цей інцидент був залагоджений, але настороженість і прохолода між політиками все ж відчувалася. На думку глави МЗС Угорщини Петера Сійярто, Греція несе велику відповідальність за масовий приплив мігрантів через відсутність належного контролю за кордоном. «Так, звичайно, це відповідальність Греції, тому що вона не захищає кордони. Більш того, вона навіть не реєструє мігрантів. Не повинно бути такого, щоб мігранти прибували до Угорщини, не будучи зареєстрованими. Це величезна проблема. Всі члени ЄС повинні дотримуватися статуту спільноти», – сказав міністр [Тарасенко 2018: 10-19].

Еміграційна криза значно погіршила відносини всередині країн Союзу і посилила тенденцію на віддалення від лінії А.Меркель. До того ж нерівномірний розподіл біженців між країнами з врахуванням їхніх економічних можливостей і національної ментальності щодо присутності іноземців, які є представниками іншого культурного середовища створив ще більшу напругу між державами. Для Орбана неабияким виходом з ситуації стала ініціатива щодо проведення національного референдуму з питання квот на біженців, які Євросоюз планував поселити в країні. При цьому правляча коаліція «ФІДЕС – ХДНП» активно виступала проти планів Брюсселя, що відповідало настроям в суспільстві. Як наслідок референдум, що відбувався 2 жовтня 2016 року сказав планам Брюсселя «НІ» (98,3%). Однак через низьку виборчу частоту (39,9%, а потрібно 50%) референдум був визнаний таким, що не відбувся. Проте, мудрий політик Орбан ніби цього і не помітив. Він скористався його результатами під час торгів з Брюсселем щодо розміру фондів на підтримку національної економіки в екстремальних умовах.

Як констатують експерти, з еміграційної кризи В.Орбан вийшов переможцем і до того ж отримав певний зиск. По-перше, завдяки еміграційній тематиці його Уряду до кінця

2016 року вдалося значно покращити рейтинг «ФІДЕС-ХДНП». Наприклад, у 2015 році вони впали з 45% до 37%. Політичні маневри Орбана дозволили значно потіснити конкурентів по правому флангу (йдеться про партію «Йоббік», рейтинг якої на емігрантській тематиці у цьому році піднявся з 20,2% до 28%) [Тужанський 2017] і стабілізувати ситуацію в країні. І по-друге, в правлячих колах Брюсселя політик Орбана став сприйматися як послідовний і обережний керівник, який орієнтується на довгострокові інтереси країни, а не штучно створені проблеми євробюрократією. Під час кризи Орбан ще раз показав себе вмілим провідником курсу на будівництво ЄС як «союзу національних держав», а не «плавильного котла народів» як це відбувається у США і чого прагне Єврокомісія.

Крок 4: дотримання національної енергетичної політики.

Енергетична політика Угорщини за часів В.Орбана є найбільшим подразником у відносинах Брюсселя і Будапешта, хоча б тому, що це найважливіше питання національної безпеки він вирішує напряму з президентом Росії В. Путіним. Достатньо пригадати зустрічі двох лідерів у 2017 і 2022 роках, коли питання енергетичної безпеки було центральним в ході перемов. «Дешевий газ від Росії» з слів Орбана є головним лейтмотивом зустрічей [Хмільєвська 2021; Associated Press. Орбан 2022]. Свою позицію угорській Уряд і прем'єр пояснює низкою причин, які створюють край негативний фон для стабільності в угорському суспільстві. Отже йдеться про наступне: 1) природньо Угорщина є надто бідною країною щодо запасів корисних копалин. Про газ і нафту взагалі не йдеться. Ще за часів СРСР країна майже на 90% залежала від енергоресурсів зі Сходу. Такою ж самою ситуація залишається і сьогодні. Сучасна економіка Угорщина на 85% залежить від імпорту російського газу [Reuters. Орбан призвал 2022] і на 65% від імпорту нафти; 2) погіршення економічної ситуації в Європі спонукало уряд Орбана вже сьогодні здійснити рішучі кроки щодо зменшення бюджетного дефіциту країни і скасування цінних обмежень на газ і електроенергію для господарств з більш високим споживанням. У

2022 році для бюджету ця цифра може скласти \$ 5,15 млрд. США [Reuters. Орбан призвал 2022]; 3) в уряді Орбана існує побоювання, що в силу енергетичного тиску на економіку країн ЄС Угорщина може не отримати обіцяних грошей з солідарних фондів загального бюджету ЄС (бюджет на 2021-2027рр.), які вже обіцяні. Йдеться про підтримку сільського господарства й інфраструктурних проектів у відсталіх регіонах країни. Це може стати додатковим фактором внутрішньої дестабілізації в країні і поштовхом у зростанні внутрішньополітичної боротьби; 4) за прогнозами В.Орбана в 2022-2023 рр. по причині енергетичної кризи, яка вже насувається на ЄС як наслідок санкційної війни проти Росії може зупинитися до 40% європейської промисловості. На думку прем'єра цю тенденцію слід зупинити [Euronews. Прем'єр-міністр Венгрії 2022].

Заключення Угорщиною з Газпромом у вересні 2022 року газового контракту можна вважати спробою політика Орбана нагадати керівникам в ЄС, що в енергетичному секторі його країна має свої національні інтереси. В межах нового контракту Угорщина буде отримувати 4,5 млрд. куб. м. газу на рік. 3,5 млрд. куб. м. вона буде отримувати через Сербію по Турецькому потоку і 1 млрд. куб.м. через Австрію [Венгрія підписала 2022]. За висловом міністра закордонних справ П.Сійярто «Угорщина не в змозі забезпечити себе газом без допомоги Росії, тому вважає новий контракт виправданим» [Венгрія підписала 2022]. Всі невдоволення євровичинників таким кроком Угорщини були нівельовані заявою про присутність у відносинах двох країн «прагматичної» складової.

В енергетичному секторі присутні ще дві теми, які для прем'єра В.Орбана є надто важливими. Йдеться про поставки нафти і функціонування національної електроенергетичної системи. Щодо першого питання то слід нагадати, що в межах політики санкцій ЄС проти Росії починаючи з квітня-травня 2022 року обговорюється 6-й пакет санкцій. Його зміст уособлює план на 210 млрд. євро під назвою REPowerEU. Згідно плану країни-члени ЄС повинні солідарно відмовитися від російської нафти і в термін до 2027 року

зупинити всі нафтові контракти. Тобто Росії як країні-агресору повинно бути об'явлено безстрокове нафтове ембарго. На виконання цього рішення керівництва ЄС у травні 2022 в Празі відбулася зустріч керівників всіх країн-членів ЄС де план REPowerEU повинен був отримати одноставну підтримку. Однак, позиція Угорщини відносно плану була настільки різкою, що задумам Брюсселя це обіцяє провал.

У листі на ім'я президента Європейської ради Ш.Мішеля В.Орбан заявив, що Угорщина не готова підтримувати нафтове ембарго, доки відсутній чіткий план фінансування Будапешта у випадку форс-мажорних обставин, а міністр іноземних справ П.Сійярто плани Брюсселя назвав «ядерним вибухом» для економіки країни. На його переконання ціни на паливо зростуть мінімум на 50%, а для модернізації енергетичної системи країни потрібно найменш 5 років і 15-18 млрд. євро. На розчарування для Брюсселя Угорщина в цьому питанні не одинока. Її стурбованість поділяють також Чехія і Словенія [Прем'єр-міністр Венгрії 2022; Reuters. Страны ЕС 2022]. Якщо взяти до уваги, що Росія є членом «ОПЕК +» то, до консенсусного рішення може і не дійти. Навіть президент США Дж.Байден не зміг вплинути на позицію провідних експортерів нафти під час свого не так давнього візиту в Ер-Ріяд (липень 2022р.) і зустрічі з вищим керівництвом Саудівської Аравії [Неприятный ответ 2022]. А він хотів лише одного, щоб Саудівська Аравія й інші країни організації наростили видобуток і експорт нафти на світовий ринок. Велика політика США не задавалася з двох причин – це наявні протиріччя між адміністрацією США і Домом Саудитів і певна теплота відносин між спадкоємним принцем Мохаммедом бін Салманом і президентом Росії В.Путіним

Неприємним фактом для Брюсселя є і отримання Росатомом у вересні 2022 року ліцензії на будівництво АЕС «Пакш-2». Росатом планує до 2030 року побудувати на діючій площадці АЕС «Пакш» ще два енергоблоки ВВЕР-1200 третього покоління. Це дозволить збільшити потужність діючої АЕС вдвічі і надійно забезпечити потреби Угорщини

в електроенергії на перспективу [Венгрия не услышала 2022]. Так сталося, що долю цього проекту вирішив час і збіг обставин. Справа в тому, що Росатом і угорська MVM угоду про будівництво підписали в кінці 2014 року і за цей час вона пройшла всі етапи узгодження від Єврокомісії. Загальмувати цей проект Єврокомісія вже не могла в силу скандальності такого рішення.

Крок 5: діалог з угорською діаспорою і стриманість у прикордонних конфліктах.

З позиції єдності угорського етносу підсумки двох світових війн для угорської держави виявилися надто сумними і болючими. Наприклад, за Тріанонським мирним договором (1920р.) [в 1947 році його умови підтверджені Паризьким мирним договором] кількість угорців, які залишилися за кордонами країни склала більш ніж 3,3 млн людей. На початок XXI століття за рахунок еміграції з країни ця цифра вже складала біля 5,1 млн. Зберегти громадянській зв'язок [правовий статус] емігрантів з Батьківщиною дозволів закон «Про громадянство», який у повсякденний обіг увійшов як закон «про натуралізацію». Завдяки цьому механізму і наполегливості партії ФІДЕС в 2014 році угорські громадяни, які проживають за кордоном отримали право брати участь у парламентських виборах.

За офіційною статистикою сьогодні за межами країни мешкає біля 500 тис. угорців, які не втратили зв'язок з історичною батьківщиною, зберегли національну ідентичність, а головне вважаються потенційними виборцями [Тужанский 2017]. Як досвідчений політик В.Орбан добре розуміє «м'яку силу» цього ресурсу як зовні, так і в середині країни. Для керівництва партії ФІДЕС [до речі як і для її політичних опонентів] питання збереження такого зв'язку завжди входило в розряд важливих партійних пріоритетів. Як правило, апеляція до емоційно-чуттєвої сфери виборців відбувалася напередодні виборчих переговорів в країні. Перш за все політики торкалися питань національно-культурної автономії і налагодження більш тісних зав'язків з історичною батьківщиною. Найбільш гучно така політика дає знати про себе на східному, північному і південному кордонах країни, де су-

сідами Угорщини є Україна, Румунія, Словаччина і Сербія. Проте, на відмінну від України, Румунії і Сербії уряд Словаччини до закону «Про натуралізацію» поставився надто негативно. Відчувши в ньому відголоски «великої Угорщини» в 2010 році уряд застеріг всіх етнічних угорців, що у випадку отримання ними громадянства Угорщини всі вони будуть позбавлені громадянства Словаччини.

В Україні угорська громада компактно проживає у Закарпатті, в Румунії в Трансільванії, а в Сербії в Воєводині. Слід визнати, що відносно культурно-правового становища етнічної громади угорців в Україні починаючи з 2015 року уряд В.Орбана дещо пом'якшив політичну риторику у бік примирення позицій. Ухил було зроблено у бік концепції «єдності угорської нації». На практиці це стало означати реалізацію на території у Закарпаття конкретних інфраструктурних проектів за угорські гроші і під угорським патронатом. Йдеться про такі проекти як запуск ІНТЕРСІТІ «Будапешт-Мукачево» з продовженням його до Львова; відкриття контрольно-пропускного пункту «Надьгодоц-Велика Паладь; реконструкція одного з аеропортів або Мукачево, або Ужгород як хаба для угорського лоукостера Wizz Air; будівництво окружної дороги навколо Берегова з продовженням до Мукачева тощо [Тужанский 2017]. Це не може не зацікавити Київ, хоча б з тієї причини, що на сьогодні Закарпаття – це надто депресивний регіон.

Найбільш проблематичним питанням у відносинах Києва і Будапешту сьогодні є відсторонена позиція Угорщини щодо агресії Росії проти України. Хоча уряд В.Орбана осудив дії Москви, проте, жодних дій щодо допомоги Києву з його боку не спостерігається. На відміну від солідарної позиції ЄС Угорщина відмовила Україні в постачанні зброї і в транспортуванні військових вантажів через свою територію. «Це війна між двома великими країнами і вона відбувається поруч з нами. Ми повинні залишитися у стороні» – заявив В.Орбан [Reuters. Орбан призвал 2022]. На думку багатьох аналітиків така обережність політика Орбана продиктована уроками історії, коли країна двічі опинялася між двома

європейськими центрами сили – Росією і Німеччиною. Сьогодні ситуація набагато складніша – у конфлікт активно втрутилися США. Для системи безпеки в Європі, коли зіткнулися інтереси двох ядерних супердержав така ситуація край небезпечна. Президент Дж.Байден пообіцяв президенту В.Путіну в Україні «другий Афганістан», а В.Путін – Дж.Байдену ядерний удар у випадку ситуації, яка буде вважатися критичною для існування Росії. Отже, ми спостерігаємо повторення знайомого феномена **цугцванг-у**, коли з кожною дією сторін конфлікту «у відповідь» економічна, політична та військова складові починають неконтрольовану цепну реакцію збудження, що провокує остаточну втрату будь-якої раціональності і здорового глузду.

Зупинити процес сповзання у третю світову війну В.Орбан пропонує у ході прямих переговорів між президентами США і Росії як гарантів світової стратегічної стабільності [Euronews. Прем'єр-міністр Венгрии 2022; Орбан считает 2022]. Проте, на його думку сучасна демократична адміністрація Білого дому цього робити не буде. Вона є заручницею ідей глобалізму, лідерства і конфронтації. Орбан впевнений, що цю проблему можуть вирішити тільки представники республіканської партії (консерватори), лідером яких на сьогодні є Д.Трамп [Мисловський 2022].

Висновки.

На підставах вищезазначеного можна зробити декілька висновків. Перше, для угорців і Угорщини «орбанізм» не є штучно сконструйованим слоганом в політичній системі країни чи вкинutoю ЗМІ у масову свідомість семантичною конструкцією типу «електоральний автократ». Він є закономірним продуктом стану суспільної свідомості, яка не втратила твердих опор у культурі національної самобутності і раціональності, яка суперечить курсу «європеїзації». Декларовані свободи у вигляді європейських цінностей обернулися для більшості угорців таким же солодким полоном як і гасла, що західна демократія є єдиновірним шляхом для щастя всіх і кожного. Через 18 років перебування в ЄС угорське суспільство на власному досвіді зрозуміло, що у західній системі цінностей де кожен сам

за себе, всі – це не кожен. «Орбанізм» розвіяв ілюзії «піраміди щастя» як мерила матеріального благополуччя західної цивілізації [світо-системний підхід І.Валлерстайна], яке єврокомісари обіцяють всім. Замість цього він обрав шлях суверенного вибору і право бути собою. Навіть в умовах «фінансових покарань» за невиконання директив з Брюсселя він дотримується цього принципу. Друге, «орбанізм» слід сприймати як здоровий консерватизм з урахуванням національно-культурної й історичної ретроспективи Угорщини.

Для національного проекту «суверена Угорщина в ЄС», який націлений у майбутнє це означає присутність гегелівської «основи», яка задає цьому проекту передбачувану орбіту і прогнозований результат. Заявлена стратегія політика Орбана переслідує саме таку мету. Її головними орієнтирами є збереження суверенності в межах ЄС, обмеження влади євробюрократії, продуктивна співпраця зо всіма країнами-партнерами та дистанціювання від конфліктів, які можуть нанести шкоду національним інтересам країни.

Бібліографічні посилання

- Associated Press*. Орбан: Венгрия не поддержит санкции, подрывающие ее энергетическую безопасность. (2022). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.golosameriki.com/a/hungary-russia-sanctions/6576553.htm/> (дата звернення 04.11.22)
- Euronews*. На страже христианской Европы. (2012). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.eurotopics.net/ru/204996/%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%B3> (дата звернення 24.10.22)
- Euronews*. Премьер-министр Венгрии Орбан: Украина потеряет половину своей территории, а ЕС грозит распад. (2022). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://focus.ua/politics/529755-premier-ministr-vengrii-orban-ukraina-poteryaet-polovinu-svoey-territorii/> (дата звернення 03.11.22)
- Human rights house*. Как противостоят болезням демократии в Европе. (2016). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://humanrightshouse.org/noop-media/documents/22945.pdf/> (дата звернення 23.10.22)
- Human rights house*. Венгрия должна решить многие взаимосвязанные проблемы в области защиты прав человека, включая вопросы деятельности гражданского общества, гендерного равенства, защиты беженцев и независимости судебной власти. (2019). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.coe.int/ru/web/commissioner/-/hungary-should-> (дата звернення 23.10.22)
- Hungary outlaws changing birth gender on documents. *BBC. News*. (2020). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.bbc.com/news/world-europe-52727615> (дата звернення 23.10.22)
- Reuters*. Орбан призвал ЕС к выработке новой стратегии в отношении Украины. (2022). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.golosameriki.com/a/orban-urges-new-eu-strategy-on-ukraine-says-sanctions-have-failed/6670901.html/> (дата звернення 02.11.22)
- Reuters*. Страны ЕС пока не договорились об эмбарго на российскую нефть. (2022). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.golosameriki.com/a/european-union-oil-embargo-russia-situation/6595913.html/> (дата звернення 05.11.22)
- The European Agenda on Migration: EU needs to sustain progress made over the past 4 years. *European Commission*. (2019). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/> (дата звернення 02.11.22)
- Венгрия подписала дополнительный контракт с Газпромом. (2022). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://biz.liga.net/all/tek/novosti/vengriya-podpisala-dopolnitelnyy-kontrakt-s-gazpromom/> (дата звернення 04.11.22)
- Венгрия не услышала призывы Украины. Росатом получил лицензию на строительство АЭС Пакш-2. (2022). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://biz.liga.net/all/tek/novosti/vengriya-ne-uslyshala-prizvyv-ukrainy-rosatom-poluchil-litsenziyu-na-> (дата звернення 05.11.22)
- В ряде стран ЕС не хватает школьных учителей (2022). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zn.ua/WORLD/v-rjade-stran-es-ne-khvataet-shkolnykh-uchitelej.html/> (дата звернення 03.11.22)
- Гуца, С. (2018). Университет Сороса готов переехать из Будапешта в Вену. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.dw.com/ru/%D1%83%D0%BD%D0%B8%D0%B2%D0%B5%D1%80%D1/> (дата звернення 29.10.22)

References

- Associated Press*. *Orban: Vengriya ne podderzhit sankcii, podrivayush'ie ee energeticheskuyu bezopasnost* [Orban: Hungary will not support sanctions that undermine its energy security]. (2022). Retrieved November 04, 2022 from <https://www.golosameriki.com/a/hungary-russia-sanctions/6576553.htm> (in Ukrainian)
- Diskriminaciya po priznaku seksualnoi orientacii i gendernoi identichnosti v YEvrope* [Discrimination based on sexual orientation and gender identity in Europe]. (2012). Izdatelstvo Soveta Evropi F-67074. Strasburg. Cedex. Retrieved October 28, 2022 from <http://book.coe.int> (in Ukrainian)
- Eger, A., Farkas, I., Botar, A. (2021). *Plan vosstanovleniya ekonomiki Vengrii ne sootvetstvuet ni odnomu iz kriteriev ekologii, ustoichivogo razvitiya i spravedlivogo perehoda* [The Hungarian economic recovery plan does not meet any of the criteria for ecology, sustainable development and a just transition]. Retrieved October 30, 2022 from <https://bankwatch.org/blog/plan-vosstanovleniya-ekonomiki-vengrii-n> (in Ukrainian)
- Euronews*. *Na strazhe hristianskoi Evropi* [On guard of Christian Europe]. (2012). Retrieved October 24, 2022 from <https://www.eurotopics.net/ru/204996/%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%B3> (in Ukrainian)
- Euronews*. *Premier-ministr Vengrii Orban: Ukraina poteryaet polovinu svoei territorii, a ES grozit raspad* [Hungarian Prime Minister Orban: Ukraine will lose half of its territory, and the EU is threatened with disintegration]. (2022). Retrieved November 03, 2022 from <https://focus.ua/politics/529755-premier-ministr-vengrii-orban-ukraina-poteryaet-polovinu-svoey-territorii-a-es-grozit-raspad> (in Ukrainian)
- Gush'a, S. (2018). *Universitet Sorosa gotov pereehat iz Budapeshta v Venu* [Soros University is ready to move from Budapest to Vienna]. Retrieved October 29, 2022 from: <https://www.dw.com/ru/%D1%83%D0%BD%D0%B8%D0%B2%D0%B5%D1%80%D1%8> (in Ukrainian)
- Hainer, K., Pozdnyakova, N. (2018). *Fond Sorosa - zanoza dlya pravih populistov* [The Soros Foundation is a thorn in the side of right-wing populists]. Retrieved October 30, 2022 from <https://www.dw.com/ru/%D1%84%D0%BE%D0%BD%D0%B4-> (in Ukrainian)
- Hmilevska, V. (2021). *YEdnist YES pid «zagrozoyu»: u YEvroparlamenti rozkritikuvali Orbana cherez zustrich z Putinim* [Unity against the “threat”: the European Parliament criticized Orban through zustrich with Putin]. Retrieved November 04, 2022 from <https://zn.ua/ukr/WORLD/jednist-jes-pid-zahrozoju-u-jevroparlamenti-r> (in Ukrainian)
- Human rights house*. *Kak protivostoyat bolezniam demokratii v YEvrope* [How to counter the ills of democracy in Europe]. (2016). Retrieved October 23, 2022 from <https://humanrightshouse.org/noop-media/documents/22945.pdf> (in Ukrainian)
- Human rights house*. *Vengriya dolzhna reshit mnogie vzaimosvyazannie problemi v oblasti zash'iti prav cheloveka, vklyuchaya voprosi deyatelnosti grazhdanskogo obsh'estva, gendernogo ravenstva, zash'iti bezhencev i nezavisimosti sudebnoi vlasti* [Hungary must address many interrelated human rights issues, including civil society, gender equality, refugee protection and the independence of the judiciary]. (2019). Retrieved October 23, 2022 from <https://www.coe.int/ru/web/commissioner/-/hungary-should-address-many-interconnected-> (in Ukrainian)
- Krizis v sfere zanyatosti molodezhi: Vremya deistvovat [Youth Employment Crisis: Time to act]. (2012). *Mezhdunarodnaya konferenciya truda, 101-ya sessiya, 2012 g.* Mezhdunarodnoe byuro truda ZHeneva. Retrieved November 02, 2022 from https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/ed_norm/relconf/documents (in Ukrainian)
- Mislovskii, I. (2022). *Soyuz Orbana i Trampa. Kak dva odioznh lidera obedinyayutsya dlya sovместnih deistvii posle 2024 goda* [Union of Orban and Trump. How two odious leaders are uniting for joint action after 2024]. Retrieved November 06, 2022 from <https://www.eurointegration.com.ua/rus/articles/2022/08/9/7144712/> (in Ukrainian)
- Morozova, A. (2016). *Migraciya umov. Pokazatel'nyi primer Vengrii* [Mind migration. A good example of Hungary]. Retrieved November 02, 2022 from <https://life.pravda.com.ua/society/2016/01/27/206843/> (in Ukrainian)
- Naselenie i socialnie problemi Vengrii* [Population and social problems in Hungary]. (2010). Retrieved October, 28, 2022 from https://studbooks.net/1804833/geografiya/naselenie_sotsialnye_problemy (in Ukrainian)
- Nepriyatnii otvet. Smozhet li Saudovskaya Araviya zamestit rossiiskuyu neft na mirovih rinkah — itogi vizita*

- Dzho Baidena* [Bad answer. Will Saudi Arabia be able to replace Russian oil in world markets - the results of Joe Biden's visit]. (2022). Retrieved November 06, 2022 from <https://biz.nv.ua/economics/itogi-vizita-baydena-v-saudoivskuyu-araviyu-cto-budet-s-neftyu-novosti-50257288.html> (in Ukrainian)
- Norris, SH. (2018). *Vostochnoevropeiskii blickrig na gendernoe ravenstvo* [East European blitzkrieg on gender equality]. Retrieved October 27, 2022 from <https://commons.com.ua/uk/vostochnoevropeiskij-blickrig-na-gendernoe-> (in Ukrainian)
- Orban schitaet, chto dlya prekrash'eniya voyni v Ukraine neobhodimo soglashenie mezhdru SSHA i RF* [Orban believes that an agreement between the United States and Russia is necessary to end the war in Ukraine]. (2022). Retrieved November 05, 2022 from www.eurointegration.com.ua/rus/news/2022/07/29/7144063/ (in Ukrainian)
- Premer-ministr Vengrii Viktor Orban ne gotov podderzhat neftyanoie embargo protiv Rossii* [Hungarian Prime Minister Viktor Orban is not ready to support the oil embargo against Russia]. (2022). Retrieved November 03, 2022 from <https://internationalwealth.info/news-of-the-offshore/vengrija-otkazalas-podderzhat-neftjanoe-jembargo-protiv-rossii/> (in Ukrainian)
- Reuters. Orban prizval ES k virabotke novoi strategii v otnoshenii Ukraini* [Orban called on the EU to develop a new strategy for Ukraine]. (2022). Retrieved November 02, 2022 from <https://www.golosameriki.com/a/orban-urges-new-eu-strategy-on-ukraine-says-sanctions-have-failed/6670901.html/> (in Ukrainian)
- Reuters. Strani ES poka ne dogovorilis ob embargo na rossiiskuyu nefi* [EU countries have not yet agreed on an embargo on Russian oil]. (2022). Retrieved November 05, 2022 from <https://www.golosameriki.com/a/european-union-oil-embargo-russia-situation/6595913.html> (in Ukrainian)
- Rigert, R., Los, P. (2018). *Novii byudzhet Evrosoyuza: dengi tem, kto soblyudaet pravila?* [The new EU budget: money for those who follow the rules?]. Retrieved October 30, 2022 from <https://www.dw.com/ru/%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D1%8B%D0%B9-> (in Ukrainian)
- Shishelina, L. (2006). *Vengriya: vesna nadezhd i somnenii* []. Retrieved October 29, 2022 from <http://www.sov-europe.ru/images/pdf/2006/2-2006/shishelina2-2006.pdf/> (in Ukrainian)
- Sidorenko, S. (2022). *Zakoni za 7,5 mlrd evro. Kak Orban poluchit dengi ES i prodolzhit "voynu" za raspad Soyuzha* [Laws for 7.5 billion euros. How Orban will receive EU money and continue the "war" for the collapse of the Union]. Retrieved November 01, 2022 from <https://www.eurointegration.com.ua/rus/articles/2022/09/20/7147112/> (in Ukrainian)
- Tarasenko, N. (2018). *Nadzvichainii samit YES u Bryusseli yak sproba rozv'yazannya krizi bizhenciv u YEvrope* [The supremacy of the EC summit near Brussels as a test of unleashing a crisis in Europe]. *Ukrayina: podiyi, fakti, komentari*, 13, 10-19. Retrieved November 01, 2022 from <http://nbuviap.gov.ua/images/ukraine/2018/ukr13.pdf> (in Ukrainian)
- The European Agenda on Migration: EU needs to sustain progress made over the past 4 years / European Commission* []. (2019). Retrieved November 02, 2022 from <https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/> (in Ukrainian)
- Tuzhanskii, D. (2017). *Igra na grani vrazhdi: kak Vengriya radikaliziruet obsh'estvo dlya pobedi deistvuyush'ei vlasti* [Playing on the verge of hostility: how Hungary radicalizes society to win the current government]. Retrieved November 03, 2022 from <https://www.eurointegration.com.ua/rus/articles/2017/08/28/7069912/> (in Ukrainian)
- V ryade stran ES ne hvataet shkolnih uchitelei* [In a number of EU countries there are not enough school teachers]. (2022). Retrieved November 03, 2022 from <https://zn.ua/WORLD/v-rjade-stran-es-ne-khvataet-shkolnykh-uchitelej.html/> (in Ukrainian)
- Vengriya ne uslishala prizivi Ukraini. Rosatom poluchil licenziyu na stroitelstvo AES Paksh-2* [Hungary did not hear the calls of Ukraine. Rosatom received a license for the construction of the Paks-2 nuclear power plant]. (2022). Retrieved November 05, 2022 from <https://biz.liga.net/all/tek/novosti/vengriya-ne-> (in Ukrainian)
- Vengriya podpisala dopolnitel'nyy kontrakt s Gazpromom* [Hungary signs additional contract with Gazprom]. (2022). Retrieved November 04, 2022 from <https://biz.liga.net/all/tek/novosti/vengriya-podpisala-dopolnitelnyy-kontrakt-s-gazpromom> (in Ukrainian)
- Zholkver, N. (2018). *Kak reagiruyut v Berline i ES na uspeh partii Orbana* [How do Berlin and the EU react to the success of Orban's party?]. Retrieved October 20, 2022 from https://www.dw.com/ru/%D0%BA%D0%B0%D0%BA- (in Ukrainian)

Ніна Олексіївна Коннова

Кандидатка філософських наук,
доцентка кафедри міжнародних відносин,
політичних наук і практичної філософії,
Харківський національний економічний
університет імені Семена Кузнеця,
пр. Науки 9а, Харків, 61166, Україна

E-mail: nina.konnova@hneu.net,

Олег Миколайович Кузь

Доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри міжнародних відносин,
політичних наук і практичної філософії,
Харківський національний економічний
університету імені Семена Кузнеця,
пр. Науки 9а, Харків, 61166, Україна

E-mail: oleh.kuz@hneu.net,

Валентин Федорович Чешко

Доктор філософських наук, професор,
професор кафедри міжнародних відносин,
політичних наук і практичної філософії,
Харківський національний економічний
університет імені Семена Кузнеця,
пр. Науки 9а, Харків, 61166, Україна

E-mail: valentyn.cheshko@hneu.net,

Nina Konnova

PhD in Philosophical Sciences,
Associate Professor at the Department of
International Relations, Political Science and
Practical Philosophy, Simon Kuznets Kharkiv
National University of Economics,

Prospect Nauki 9a, Kharkiv, 61166, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7096-7714>

Oleh Kuz

D.Sc. (Philosophy), PhD (Sociology), Professor,
Head of the Department of International Relations,
Political Science and Practical Philosophy,
Simon Kuznets Kharkiv National University
of Economics,

Prospect Nauki 9a, Kharkiv, 61166, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1359-2466>

Valentin Cheshko

D.Sc. (Philosophy), PhD (Biology), Professor,
Professor of the Department of International
Relations, Political Science and Practical Philosophy,
Simon Kuznets Kharkiv National University
of Economics,

Prospect Nauki 9a, Kharkiv, 61166, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8414-9141>

УДК 141.155:321.8.573:327

**ТРАНСБІОПОЛІТИЧНИЙ ХРОНОТОП ТЕХНОЛОГІЧНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ: БІО- І
ГЕОПОЛІТИЧНІ КОННОТАЦІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН**

Received 12 August 2022; revised 16 September 2022; accepted 10 October 2022

DOI: 10.15421/342229

Анотація

Постановка проблеми. У сучасних умовах актуалізується реконструкція соціо-техно-екологічних систем, що саморозвиваються і включають людину як свій елемент. Підсумком такого конструювання буде управління величиною техногенного ризику у його біологічній, соціальній та цивілізаційній формах. І очевидним наслідком буде перехід розвитку самої біополітичної проблематики на новий, вже не міжнародний, а глобально-еволюційний рівень. Теорію та практику такої реконструкції можна позначити категорією «Трансбіополітика», що має на увазі політичну інституалізацію «екологічної рефлексії». Стаття є логічним продовженням нашої попередньої публікації, присвяченої аналізу перетворення політичного процесу на основний фактор глобальної еволюції та біополітичної трансформації геополітичного ландшафту. **Метою** розвідки є створення загального ескізу конфігурації основних трендів коеволюційної взаємодії біологічного, соціокультурного і техно-раціоналістичного модулів стабільної еволюційної стратегії техногенної цивілізації у просторі біо- і геополітичних конотацій міжнародних відносин. На основі поєднання **методів** концептуального, дискурсивного та політико-антропологічного аналізу (у контексті трансбіополітичної парадигми) розкривається зміст категорії «Трансбіополітичний хронотоп»: диференційована у геополітичному відношенні сукупність соціокультурних векторів еволюції сучасної цивілізації. Іншими словами, трансбіополітичний хронотоп визначає напрямок інклюзивної технологічної трансформації як культурно-екологічної

ніші, так і біосоціальної природи людини. Загальний **висновок/прогноз** можна звести до двох тез: по-перше, трансбіополітика, що формується у диференційованому культурно-цивілізаційному контексті, на даний час інтегрується до загального політичного процесу, частково заміщуючи і переплітаючись з геополітичними доктринами у сфері міжнародних відносин; по-друге, наростання конфлікту технологічної цивілізації із сконструйованою нею ж культурно-екологічною нішою через турбулентність геополітичної сфери соціального життя може вивести рівень техногенного та цивілізаційного ризику на екзистенційну межу.

Ключові слова: політика, глобальна політика, глобальна еволюція, геополітика, міжнародні відносини, біовлада, біополітика, трансбіополітика, трансбіополітичний хронотоп.

TRANSBIOPOLITICAL CHRONOTOPE OF TECHNOLOGICAL CIVILIZATION: BIO- AND GEOPOLITICAL CONNOTATIONS OF INTERNATIONAL RELATIONS

Abstract

Problem Statement. In modern conditions the reconstruction of self-developing socio-technological-ecological systems, which include man as its element, is actualized. The result of such a construction will be the management of the value of technogenic risk in its biological, social and civilizational forms. And the obvious consequence will be the transition of the development of biopolitical problems to a new, no longer international, but global-evolutionary level. The theory and practice of such a reconstruction can be designated by the category of "Transbiolitics," which implies the political institutionalization of "ecological reflection. The article is a logical continuation of our previous publication devoted to the analysis of the transformation of the political process into the main factor of global evolution and the biopolitical transformation of the geopolitical landscape. **The purpose** of this paper is to create a general sketch of the configuration of the main trends of the coevolutionary interaction of biological, sociocultural and techno-rationalist modules of the stable evolutionary strategy of the technogenic civilization in the space of bio- and geopolitical connotations of international relations. Based on a combination of methods of conceptual, discursive and political-anthropological analysis (in the context of transbiolitical paradigm) the content of the category "Transbiolitical Chronotope" is revealed: a geopolitically differentiated set of socio-cultural vectors of modern civilization evolution. In other words, the trans-biopolitical chronotope determines the direction of inclusive technological transformation of both cultural and ecological niche and the biosocial nature of man. **The general conclusion/prognosis** can be reduced to two theses. Firstly, transbiolitics, formed in a differentiated cultural-civilizational context, is currently being integrated into the general political process, partially replacing and partially intertwining with geopolitical doctrines in the sphere of international relations. Secondly, the growing conflict of technological civilization with the cultural and ecological niche constructed by it through the turbulence of the geopolitical sphere of social life can bring the level of technological and civilizational risk to the existential boundary.

Key words: politics, global politics, global evolution, geopolitics, international relations, biopower, biopolitics, transbiopolitics, transbiopolitical chronotope.

Постановка проблеми.

У сучасних умовах актуалізується реконструкція соціо-техно-екологічних систем, що саморозвиваються та включають до свого складу людину в якості свого елемента. Метою такого конструювання буде управління величиною техногенного ризику у його біологічній, соціальній та цивілізаційній формах. І очевидним наслідком буде перехід розвитку самої біополітичної проблематики на новий, уже не міжнародний, а глобально-еволюційний рівень.

Теорію і практику такої реконструкції можна позначити категорією «ТРАНСБІОПОЛІТИКА» [Чешко & Кузь, 2019], що перед-

бачає перетворення «екологічної рефлексії» [Dryzek & Pickering, 2018: 57-59] на несучий елемент глобально-політичного процесу взагалі.

Стаття є логічним продовженням нашої попередньої публікації, присвяченої аналізу механізмів перетворення політичного процесу на основний фактор глобальної еволюції та інспірованої технологією біополітичних трансформацій геополітичного ландшафту.

Метою є уточнення загальної конфігурації основних тенденцій коеволюційної взаємодії біологічного, соціокультурного та техно-раціоналістичного модулів стабільної еволюційної стратегії техногенної цивілізації

у просторі біо- та геополітичних конотацій міжнародних відносин.

Виклад основного матеріалу.

Як зазначають автори концепції «екологічної рефлексії» [Dryzek & Pickering 2018: 57-59], пропонуючи її у якості політичної домінанти теоретичної та практичної політики епохи антропоцену, її тлумачення припускає два альтернативних варіанти – субстанціональний і процесуальний.

Перший наголошує, що різні соціально-політичні інститути вже є такими, що відповідають або не відповідають системі цінностей, де екологічна стабільність або ефективність мають вищий пріоритет у порівнянні з іншими цінностями (справедливістю, демократією та ін.).

Процесуальна трактовка ураховує здатність того чи іншого соціального інституту до самокорекції свого функціонування.

У будь-якому випадку цивілізаційна адаптація до кризових явищ системної природи передбачає інституційну реконструкцію, тобто заміщення одних соціальних інститутів іншими, або зміну функцій існуючих інститутів у відповідності з новою системою ціннісних пріоритетів.

У другому (процесуальному) варіанті така реконструкція буде протікати менш жорстко, ніж у першому (субстанціональному). Але в обох випадках неминуча політична турбулентність і загострення конфліктів, які, зародившись у сфері соціальної політики, виявляться більш гострими і стабільно нестійкими на рівні міжнародних відносин (обґрунтування цієї тези буде представлено нижче).

Зауважимо, що в обох випадках демократична форма організації політичної реальності не забезпечує *a priori* ефективного механізму легітимації загальнозначущих рішень. Це, на нашу думку, ілюструє невизначеність співвідношення ціннісних пріоритетів екології та демократії.

Переплетення об'єктивно-наукових і ціннісно-гуманістичних аспектів («Світу Суцього» і «Світу Належного») у ментальному образі Реальності, взагалі, і цивілізаційно-кризової реальності, зокрема, ініціює когнітивні асоціації між категоріями Влада, Політика і

Криза [Dryzek, & Pickering 2018].

У потрійній спіралі, що описана нами раніше – (ГЕНЕТИКА–КУЛЬТУРА–ТЕХНОЛОГІЯ) – конкретизується зв'язок ВЛАДА–ТЕХНОЛОГІЯ, який перетворює останню на інструмент адміністративно-політичного управління біологічною та соціальною еволюцією, що вписується, однак, у диференційований соціокультурний контекст. Це призводить до суперечності між зростаючою роллю геополітичного та технологічного факторів у ході кризового цивілізаційного розвитку та неоліберальними формами його реалізації. Ця закономірність найбільш явно виявилася в процесі коронавірусної кризи, коли традиційні, відомі з часів так званої Декамеронової чуми, адміністративні методи виходу з неї попервах демонстрували, за поширеною думкою, негативну кореляцію зі ступенем демократизації політичного режиму.

Відмінною рисою політичної ідеології епохи пандемії стало посилення тренду на відчуження між суб'єктами політичного процесу (славнозвісне «дотримання соціальної дистанції») та технологізацію форми міжособистісної комунікації. Технологія витісняє біологічну складову соціалізації, посилює світоглядне зрушення від Гуманізму епохи Модерну до Трансгуманізму, а потім Постгуманізму Постмодерну. Ступінь когезії між елементами соціополітичної організації слабшає на рівні внутрішньо- та міждержавних відносин.

Ця тенденція, втім, дещо ослабла з переходом до стадії вакцинації. Причина полягає в історично сформованому лідерстві західних демократій у сфері науково-технологічних розробок.

Як загальний результат цих міркувань, результуюча траєкторія раціонально-технологічного управління глобально-еволюційною кризою антропоцену складається як баланс декількох протилежних трендів: по-перше, інтеграційних, заснованих на науковому пізнанні, процесів природної еволюції, які у сукупності називаються глобалізацією сучасної техногенної цивілізації, і по-друге, диференціюючих, заснованих на локальній адаптації технологічних рішень до історично сформованого регіонального ландшафту соціо-куль-

турно-екологічної ніші.

Ця суперечність актуалізується на рівні міжнародних (точніше, міжкультурних) відносин у епоху антропоцену і загострюється в період системної цивілізаційної кризи, що спостерігається на даний час. Остання представлена низкою криз, що паралельно протікають (описані вище) та розвиваються за каскадним механізмом.

За експертними оцінками [див.: Кузь & Чешко 2021a], сьогодні налічується від трьох до семи базисних моделей політико-адміністративного управління ризиком під час таких криз. Реалізація кожної з них здійснюється та детермінується у прямій залежності від системи соціальних та політичних комунікацій у регіоні. Базисом виступають тисячолітні і тому відносно стійкі до зовнішніх факторів культурні традиції. Водночас гостра фаза кризи потребує рішень «екстреного регулювання», які належать до сфери гуманітарних та природних (біо-, енергетичних, інформаційних та ін.) технологій. При цьому ефективність реалізації кожної з технологічних схем передбачає використання вже наявних у соціумі культурно-комунікативних стереотипів.

Таким чином, описане протиріччя зводиться до різниці швидкостей еволюційних трансформацій культурного та технорационалістичного модулів еволюційної стратегії. В умовах, що склалися (за наявності достатнього потенціалу так званого NBIC (nano-, bio-, info-, cognitio-) технологічного комплексу та системного характеру кризових процесів), ця суперечність із рівня міжнародних відносин переходить *in potentio* на глобально-еволюційний рівень. Він рівнозначний еволюційній сингулярності, тобто незворотній біологічній та гуманітарній дивергенції.

У період розвитку системної цивілізаційної кризи, подібної до нинішньої, різко, стрибкоподібно зростають масштаби та швидкість технологізації процесів соціальної комунікації. Паралельно ті самі закономірності виявляються й у сфері механізмів реалізації біовлади. Ці два атрибути знаходяться у синергійній взаємодії та є ознаками стрімкого наближення точки еволюційної сингулярності, перетворення політики на один із провідних факторів

еволюційного процесу. З початком ковідної епідемії ми раптово опинилися у безпосередній близькості до так званої точки Омега з термінології Тейяр Де Шардена [Чешко & Коннова 2020].

Трансбіополітика [Кузь & Чешко 2021b] перетворюється на основний глобальний політичний тренд розвитку сучасної цивілізації на тлі двох взаємопов'язаних явищ: по-перше, проліферації в антропосферу (сферу проживання *Homo sapiens*) технологічних інновацій і, по-друге, наростання системної кризи технологічної цивілізації.

Як наслідок, відбувається радикальне перерформатування того, що може бути назване політичним цивілізаційним ХРОНОТОПОМ. Ця категорія виникла у галузі природознавства та згодом була інкорпорована і остаточно оформлена у сфері гуманітарного знання. Це робить її евристично цінною у галузі сучасних трансдисциплінарних досліджень. У контексті трансбіополітичної парадигми зміст категорії «політичний хронотоп» можна визначити як диференційовану в геополітичному відношенні сукупність соціокультурних векторів еволюції сучасної цивілізації.

Іншими словами, політичний хронотоп визначає напрямок інклюзивної технологічної трансформації як культурно-екологічної ніші, так і біосоціальної природи людини.

Для опису структурної організації новоствореного «трансбіополітичного» хронотопу, ми скористаємося категоріально-термінологічним апаратом світ-системного аналізу Ф.Броделя та І.Валлерстайна [Blommaert 2015]. Відповідно до цієї схеми [Wallerstein 2004], трансбіополітичний хронотоп є тришаровим.

Перший шар представлений «подіями» – технологічними та/або соціокультурними інноваціями і спонтанними кризами культурно-екологічної ніші, що прямо чи опосередковано ними зумовлені та з їх допомогою долаються. Їхній час життя є найменшим в історичному масштабі часу і вимірюється від виникнення до зникнення або до перетворення на константний атрибут культурно-екологічної ніші.

Другий прошарок («конкуренції») пред-

ставлений безліччю соціокультурних стереотипів. Іншими словами, це ті самі інновації, які перейшли до другого шару з першого та стали стійкими і довготривалими атрибутами певного культурно-цивілізаційного типу.

Ці стереотипи мають два різних джерела – еволюцію культури та розвиток науки / технології, тобто гуманітарне знання та природознавство. Процес інкорпорації об'єктивного знання до культури та його перетворення на культурні стереотипи, таким чином, внутрішньо суперечливий вже за визначенням. Уже існуючі культурні стереотипи мають перевагу у конкуренції з новими науково-технологічними інноваціями, якщо перші (культурні конкуренти) вже займають домінуюче становище у свідомості та/або спираються на біологічно успадковані психофізіологічні архетипи. Цей конфлікт описується як протиріччя між змістом дескриптивно-наукового та публічного дискурсів, законами природи та етико-правовими принципами. Цей висновок польський дослідник А. Барут (A. Barut) робить на основі політичної історії пандемії у своїй країні. Характерно, що він висуває пріоритет саме останніх [Barut 2021].

Як результат переходу з «подієвого» шару до шару «конкуруючих» стереотипів, останні трансформуються у систему цінностей, на основі яких проводиться селекція цілей соціально значущих (тобто політичних) проектів та припустимих методів їх досягнення (соціально-трансбіополітика). Відповідно, їх розподіл у кожний момент часу диференційований у просторі, що робить їх важливими факторами диференціації геополітичної (міжнародна трансбіополітика). Внаслідок конкуренції зароджуються потенційні тренди розвитку хронотопу, які актуалізуються у більш глибинному, третьому шарі.

Третій шар формується результуючими трендами взаємодії різних актуальних трансбіополітичних проектів щодо еволюції складних систем, що включають людину. Або, точніше, носія Розуму, орієнтованого на активне пристосування об'єктивної реальності (включаючи власну природу). Основним трендом глобальної еволюції з виникненням NBIC-технологій стає перехід технологічної

цивілізації у напрямі Гуманізм → Трансгуманізм → Постгуманізм.

Цей тренд є закономірним результатом системної адаптивної інверсії технорационалістичного модуля стабільної еволюційної стратегії технологічної цивілізації (цим терміном ми позначаємо поширення сфери застосування NBIC-технологій (як технологій керованої еволюції) за межі модифікації власне культурно-екологічної ніші – на саму людину з метою її адаптації до умов нею створеної реальності (так зване удосконалення людини, Human enhancement)).

Центрами проліферації («ядрами») часових трендів, що формуються у попередньому шарі, виступають лідери науково-технологічного розвитку, тобто країни Західного (Трансатлантичного) культурно-цивілізаційного типу, поряд із Китаєм, Японією, Індією. Питома вага останніх у технологічному та економічному розвитку глобальної цивілізації зростає. Це, відповідно, створює умови для диференціації прийнятих у кожному окремому випадку моделей еволюційного розвитку. Лінія розділу пролягатиме між домінуванням неоліберальної інтерпретації гуманістичного індивідуалізму на Заході та конфуціанською (також гуманістичною) інтерпретацією співвідношення групових та індивідуальних інтересів на Сході. Останні в неоліберальній традиції найчастіше ототожнюються з тоталітаризмом, що не зовсім коректно, на наш погляд. Успішна боротьба з пандемією у Південній Кореї та Японії у перший рік розвитку кризи (2020) – тому доказ. Ці країни, згідно з неоліберальною доктриною, відносять до демократичних режимів, хоч і з застереженнями.

Стосовно оцінки припустимості чи неприпустимості технологічних схем реконструкції природи людини та її довкілля, західний гуманізм віддає пріоритет забезпеченню індивідуальних норм («природні права людини»), а східна культура – групових норм. Таким чином, початкова дихотомія трансбіополітичного хронотопу формує два вектори / сценарії майбутнього: або (1) диференціація єдиної біосоціальної єдності (Людства) на безліч спільнот за ознакою подібності індиві-

дуальних екзистенційних проєктів, або (2) перформатування соціо-культурно-екологічної ніші у відповідності до потреб єдиного соціального організму та єдиного носія розуму.

Існує ще одна група країн, яка претендує на роль лідера у формуванні результуючого вектора еволюції трансбіополітичного хронотопу. На відміну від перших двох культурно-цивілізаційних типів (умовно позначених як Західний та Східний), наразі вони характеризуються явним домінуванням соціокультурного модуля еволюційної стратегії порівняно з технорационалістичним модулем. Іншими словами, їхньою відмінністю є вкрай стійкий активний (можна сказати, «агресивно-фундаменталістський») комплекс соціокультурних стереотипів. Цей комплекс важко піддається модифікаціям, а тим більше – деструкції під впливом зовнішніх впливів. Прикладом може бути «Світ Ісламу» [Al Eid & Arnout 2020]. Це, звісно ж, не свідчить про відсутність впливу на нього із боку інновацій науково-технологічного розвитку. Однак, моделі їх (країн) інтеграції у політичний контекст жорстко синхронізуються з ідеологічною доктриною та системою цінностей, запрограмованих релігійною догматикою.

У класичній схемі світ-системного аналізу Броделя-Валлерстайна цю групу ототожнили з так званою «напівпериферією» організації хронотопу. У цьому контексті більш адекватним, на нашу думку, є термін «квазі-ядро». Як наслідок, фіксується ще один біополітичний вектор глобальної еволюції – (3) колапс чи стагнація технологічної (техногенної) цивілізації.

У відносно довготривалій часовій перспективі ці тренди-вектори еволюційного майбутнього, у підсумку, можуть співіснувати невизначений час, а зрештою – редукуватися до одного, найвпливовішого варіанту. Цей сценарій має реалізуватися у рамках класичної схеми *Biopolitics* світ-системного аналізу.

Однак, з урахуванням фактора коадаптивної взаємодії між лідерами процесу, має існувати «точка неповернення» або еволюційна сингулярність, яка фіксує ту геополітичну диференціацію, яка виявиться їй синхронною. У якості такої сингулярної точки виступить

індукований технологією незворотний розрив біосоціальної ідентичності *Homo sapiens* або просто створення технологічної можливості такого розриву. Це рівносильно реалізації цивілізаційної трансформації Трансгуманізм → Постгуманізм.

Подальша історія визначатиметься трьома сценаріями, які вже реалізовані в адаптивній реакції культурного модуля на втручання до психосоматичної організації. Усі три сценарії вже актуалізувалися в історії глобальних пандемій. Типовими їх прикладами є пандемії прокази, сифілісу та СНІДу [Градинари & Чубаров 2021].

Умовно їх можна позначити як:

1. *Виключення* – взаємна та тяжіюча до обмеження/блокування комунікації стигматизація членів нових соціальних спільнот, які є носіями певних атрибутів. Раніше у ліберальному варіанті техногенної цивілізації та в його попередників (але не тільки) поява індивідів-носіїв «стигми» (наприклад, інфікованість збудниками прокази чи СНІДу) вважалася наслідком індивідуальних девіацій від групових норм. У сучасних умовах ті, що піддаються стигматизації, можуть створюватися у вигляді технологічного втручання у біосоціальну природу з єдиною метою реалізації певного екзистенційного проєкту з урахуванням вільного вибору чи соціального примусу.

2. *Інтеграція* в загальну, ієрархічну або мережеву, структуру соціальних інститутів з диференційованими функціями та вимогами до своїх членів (мережева організація, мережева модель, з певною ймовірністю, може реалізуватися в рамках Західного культурно-цивілізаційного типу, ієрархічний варіант – вірогідніший у Східному типі).

3. *Ізоляція* – ослаблений варіант виключення, що виникає тоді, коли чисельність та/або вплив соціальних спільнот виявляються непорівнянними, через що з часом домінуюча група витісняє інші.

Четверту групу культурно-цивілізаційних типів умовно можна назвати «*транзитними цивілізаціями*» відповідно до геополітичного критерію. У класичному розумінні цього терміну [Черниш 2001] «транзитні цивілізації» формуються в зоні просторового контакту між

лідерами процесу трансформації та виступають каналом інформаційного обміну / інтеграції між ними, але самі виявляються залученими до біополітичних флуктуацій, які можуть приймати циклічний характер» [Чешко 2001]. У світі, що глобалізується, просторове розташування таких країн («периферії» за І.Валлерстайном) не є суть важливим.

Взаємодія технораціоналістичного та соціокультурного модулів еволюційної стратегії техногенної цивілізації значно збільшує питому вагу культурних стереотипів.

По-перше, розвиток генно-інженерних технологій, що зменшує залежність культурних моделей індивідуальних екзистенційних проектів від біологічного модуля, технологізує психосоматичне буття людини, включаючи репродуктивну функцію. Це особливо проявляється у сучасних тенденціях еволюції неоліберальної доктрини.

По-друге, переконання, що інформаційно-комунікативні комп'ютерні практики неминуче зміцнюють демократію та перешкоджають авторитаризму, виявилось міфом [MacKenzie et al. 2021]. Навпаки, прогрес інформаційно-цифрових технологій значно збільшує потенційні можливості глобального соціального контролю [Flinders 2021] як у рамках демократичного (маніпулятивні технології), так і авторитарного (цифрова диктатура) політичного процесу.

Висновок.

Отже, внутрішня єдність усередині кожного групового лідера у процесі розвитку тяжіє до різких стохастичних флуктуацій. На відміну від класичного варіанта світ-системного аналізу, результуючий тренд трансбіополітичного хронотопу представлений кількома ядрами, що існують досить тривалий час.

Цей період визначається кількома факторами: насамперед, 1) швидкістю науково-технологічного розвитку, внаслідок якого можуть бути запропоновані ефективні схеми подолання кризових явищ. Чим більша тривалість періоду пошуків, апробації та імплементації технологічних інновацій, тим довше у розпорядженні глобальної цивілізації будуть лише класичні соціокультурні складові контролю кризової ситуації. Самих ефективних інно-

вацій може бути кілька, а їх зміст може бути різною мірою адаптований до різних культурно-цивілізаційних типів (2). І, нарешті, самі інновації можуть вимагати радикальних світоглядних та цивілізаційних трансформацій, аж до екзистенційного рівня (3).

Усі три фактори разом збільшують ймовірність розкладання хронотопу на кілька ніш. У результаті культурно-цивілізаційна та геополітична диференціація з більшою ймовірністю може перейти спочатку в біополітичну, а потім антропологічну форму. Спричинена науково-технологічним розвитком, відбудеться еволюційна дивергенція – розпад єдиної культурно-екологічної ніші на кілька, кожна з яких матиме власного носія розуму зі специфічною еволюційною стратегією.

Існує ще один фактор, суттєвий для формування трансбіополітичного хронотопу, остаточного сценарію майбутнього цивілізації, що глобалізується, та долі самоідентичності людства як носія розуму у Всесвіті. Визначається він статикою та динамікою актуалізації техно- та антропогенних цивілізаційних ризиків. На даний час кризові процеси, що розвиваються у всіх людинорозмірних підсистемах у гібридній зоні на межі біосфери та техносфери, протікають паралельно, але на різних рівнях і з різними швидкостями, синхронно та діахронно у різних своїх проявах. При цьому вони характеризуються різною територією та величиною ризику – до екзистенційного, включно.

Ті з кризових процесів, що: 1) мають величину ризику, близьку до екзистенційного рівня у поєднанні зі 2) значною тривалістю реалізації ризику та 3) вимагають тривалого часу для розробки та реалізації технологічних схем контролю та управління, – переводять цивілізаційну кризу у стан хронічної та збільшують турбулентність / питому вагу стохастичної компоненти біополітичного процесу.

Усе перелічене тягне за собою збільшення значення соціокультурного модуля еволюційної стратегії технологічної цивілізації як соціальної основи реалізації запропонованих проектів. Склад соціокультурного модуля, як зазначалося, значно диференційований в ідеологічному, геополітичному та економічному

аспектах. Якщо тривалий час світ існуватиме у відсутності однозначного ефективного технологічного рішення без руйнування існуючого антропологічного (біологічна природа людини) та політичного status quo, відбудеться трансформація біополітичної диференціації на геополітичну та культурно-цивілізаційну.

Описана концепція ілюструється історією коронавірусної пандемії і, загалом, узгоджується з концепцією, яку пропонують деякі дослідники її фактографії [Blinder et al. 2021].

Загальний висновок/прогноз можна звести до двох тез:

по-перше, трансбіополітика, що формується у диференційованому культурно-цивілізаційному контексті, на даний час інтегрується до загального політичного процесу, частково заміщуючи / переплітаючись з геополітичними доктринами у сфері міжнародних відносин; по-друге, наростання конфлікту технологічної цивілізації зі сконструйованою нею ж культурно-екологічною нішою через турбулентність геополітичної сфери соціального життя може вивести рівень техногенного та цивілізаційного ризику на екзистенційну межу.

Бібліографічні посилання

- Al Eid, N.A., Arnout, B.A. (2020). Crisis and disaster management in the light of the Islamic approach: COVID-19 pandemic crisis as a model (a qualitative study using the grounded theory). *Journal of Public Affairs*, 20(4), e2217. DOI: <https://doi.org/10.1002/pa.2217>
- Barut, A. (2021). Departure from the Rule of Law as Consolidation of Biopower: Example of Polish Legislation Justified by Fighting the COVID-19 Pandemic. *Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej*, 28(3), 5-21. DOI: [10.36280/AFPiFS.2021.3.5](https://doi.org/10.36280/AFPiFS.2021.3.5)
- Blinder, D., Zubeldía, L. & Surtayeva, S. (2021). Covid-19 and Semi-Periphery: Argentina and the Global Vaccines Research and Development. *Journal of World-Systems Research*, 27(2), 494-521. DOI: <https://doi.org/10.5195/jwsr.2021.1049>
- Blommaert, J. (2015). Chronotopes, scales, and complexity in the study of language in society. *Annual Review of Anthropology*, 44, 105-116. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev-anthro-102214-014035>
- Dalby, S. (2020). *Anthropocene Geopolitics: Globalization, Security, Sustainability*. University of Ottawa Press. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctvx5w8dk>
- Dryzek, J. S., Pickering, J. (2018). *The politics of the Anthropocene*. Oxford University Press.
- Flinders, M. (2021). Democracy and the politics of coronavirus: trust, blame and understanding. *Parliamentary Affairs*, 74(2), 483-502. DOI: <https://doi.org/10.1093/pa/gsaa013>
- MacKenzie, A., Rose, J., Bhatt, I. (Eds.). (2021). *The epistemology of deceit in a postdigital era: Dupery by design*. Cham: Springer. DOI: <https://doi.org/10.1080/00131857.2021.2017277>
- Wallerstein, I. (2004). *World-systems analysis*. Durham, London: Duke university Press.
- Градинари, И., Чубаров, И. (2021). Медиагенеалогия заражения: сифилис-СПИД-ковид. *Логос*, 31 (1(140)), 83-112.
- Кузь, О., Чешко, В. (2021b). Трансбіополітика: онтологія та метатеорія керованої еволюції. «Epistemological studies in Philosophy, Social and Political Sciences», 4(1), 84-94. DOI: <https://doi.org/10.15421/342110>
- Кузь, О.М, Чешко, В.Ф. (2021a). Трансбіополітичний тренд пандемії COVID-19: від політичної глобалізації до політики глобальної еволюції. *Політикус*, 3, 122-130. DOI: <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2021-3.19>
- Черниш, О. М. (2001). Транзитні цивілізації. *Практична філософія*, 1, 235-243.
- Чешко В.Ф., Кузь О.Н. (2019). Технология биополитики и биополитика технологии (метафизическое и политико-антропологическое эссе). *Практична філософія*, 4(74), 42-52.
- Чешко, В. (2001). Генетика, біоетика, політика: коеволуція культурно-психологічних парадигм сучасної цивілізації. *Практична філософія*, 3, 44-71.
- Чешко, В.Ф., Коннова, Н.А. (2020). В окрестностях “Точки Омега”: антрополого-эпистемологическое эссе по поводу пандемии COVID-19. *Практична філософія*, 2(76), 53-62. DOI: <https://www.academia.edu/44659820>

References

- Al Eid, N.A. & Arnout, B.A. (2020). Crisis and disaster management in the light of the Islamic approach: COVID-19 pandemic crisis as a model (a qualitative study using the grounded theory). *Journal of Public Affairs*, 20(4), e2217. DOI: <https://doi.org/10.1002/pa.2217>
- Barut, A. (2021). Departure from the Rule of Law as Consolidation of Biopower: Example of Polish Legislation Justified by Fighting the COVID-19 Pandemic. *Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej*, 28(3), 5-21. DOI: [10.36280/AFPiFS.2021.3.5](https://doi.org/10.36280/AFPiFS.2021.3.5)
- Blinder, D., Zubeldía, L. & Surtayeva, S. (2021). Covid-19 and Semi-Periphery: Argentina and the Global Vaccines Research and Development. *Journal of World-Systems Research*, 27(2), 494-521. DOI: <https://doi.org/10.5195/jwsr.2021.1049>
- Blommaert, J. (2015). Chronotopes, scales, and complexity in the study of language in society. *Annual Review of Anthropology*, 44, 105-116. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev-anthro-102214-014035>
- Chernysh, O.M. (2001). Tranzhytni tsyvilizatsii [Transit civilizations]. *Praktychna filozofia*, 1, 235-243. (in Ukrainian)
- Cheshko, V. (2001). Genetika, bioetika, politika: koevoluciya kul'turno-psihologichnih paradigm suchasnoi civilizatsii [Genetics, bioethics, politics: coevolution of cultural and psychological paradigms of modern civilization.]. *Praktychna filozofiya*, 3, 44-71. (in Ukrainian)
- Cheshko, V.F. & Konnova, N.A. (2020). V okrestnostyah "Tochki Omega": antropologo-epistemologicheskoe esse po povodu pandemii COVID-19 [In the vicinity of "The Omega Point": an anthropological-epistemological essay on the COVID-19 pandemic]. *Praktychna filozofiya*, 2(76), 53-62. DOI: <https://www.academia.edu/44659820> (in Russian)
- Cheshko, V.F. & Kuz, O.N. (2019). Tekhnologiya biopolitiki i biopolitika tekhnologii (metafizicheskoe i politiko-antropologicheskoe esse) [Technology of biopolitics and biopolitics technologies (metaphysical, political and anthropological essay)]. *Praktychna filozofiya*, 4, 43-53. (In Russian)
- Dalby, S. (2020). *Anthropocene Geopolitics: Globalization, Security, Sustainability*. University of Ottawa Press. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctvx5w8dk>
- Dryzek, J.S. & Pickering, J. (2018). *The politics of the Anthropocene*. Oxford University Press.
- Flinders, M. (2021). Democracy and the politics of coronavirus: trust, blame and understanding. *Parliamentary Affairs*, 74(2), 483-502. DOI: <https://doi.org/10.1093/pa/gsaa013>
- Gradinari, I., & CHubarov, I. (2021). Mediagenealogiya zarazheniya: sifilis-SPID-kovid [Media genealogy of infection: syphilis-AIDS-covid]. *Logos*, 31 (1(140)), 83-112. (in Russian)
- Kuz, O., & Cheshko, V. (2021b). Transbiopolityka: ontolohiia ta metateoriia kerovanoi evoliutsii [Transbiopolitics: ontology and metatheory of managed evolution]. *Epistemolohichni doslidzhennia v filozofii, sotsialnykh i politychnykh naukakh*, 4 (1), 84-94. DOI: <https://doi.org/10.15421/342110> (in Ukrainian)
- Kuz, O.M. & Cheshko, V.F. (2021a). Transbiopolitychnyi trend pandemii COVID-19: vid politychnoi hlobalizatsii do polityky hlobalnoi evoliutsii [Transbiopolitical trend of the covid-19 pandemic: from political globalization to policy of global evolution]. *Politykus*, 3, 122-130. DOI: <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2021-3.19> (in Ukrainian)
- MacKenzie, A., Rose, J. & Bhatt, I. (Eds.). (2021). *The epistemology of deceit in a postdigital era: Dupery by design*. Cham: Springer. DOI: <https://doi.org/10.1080/00131857.2021.2017277>
- Wallerstein, I. (2004). *World-systems analysis*. Durham, London: Duke university Press.

EPISTEMOLOGICAL STUDIES IN PHILOSOPHY,
SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ISSN 2618-1274 (Print), ISSN 2618-1282 (Online)

Journal home page: <https://visnukpfs.dp.ua/index.php/PFS/index>

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Юлія Юрїївна Руденко

Провідний науковий співробітник,
доктор політичних наук, доцент,
Національна академія СБ України,
вул. М. Максимовича, 22, Київ, 03022, Україна
E-mail: uliarudenko507@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5292-5334>

Yuliya Yuriivna Rudenko

Leading researcher,
Doctor of political sciences, associate professor,
National Academy of Security of Ukraine,
St. 22 M. Maksymovycha, Kyiv, 03022, Ukraine

УДК 342.71:321

ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ УКРАЇНИ:
ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

Received 23 September 2022; revised 26 October 2022; accepted 10 November 2022

DOI: 10.15421/342230

Анотація

Розглядаються історичні особливості та умови формування геополітичної суб'єктності України. Стверджується, що Україна була розташована на «фронтирі» перехрещення цивілізацій, культур та релігій, що обумовило певний тип свідомості, якій формувалася на суперечних концепціях конфліктності та підпорядкування. Втім, це не завадило утвердженню тут засад гуманістичної етики та гуманістичного типу суб'єктності, що є перспективним типом суб'єктності, сьогодні, в світі, в цілому, та для України, зокрема. Стверджується, що на теперішньому етапі, геополітичним вектором формування суб'єктності країни залишається європейський, незважаючи на певні економічні та політичні проблеми, що присутні в Європейському Союзі. Наголошується, що Україна повинна створити свій «національний бренд» та стати регіональним лідером, принаймні, в Східній Європі.

Ключові слова: гуманістична суб'єктності, геополітична суб'єктність, фронтірний простір, європейський вектор, національний бренд.

THE PROBLEM OF THE FORMATION OF THE GEOPOLITICAL SUBJECT OF UKRAINE:
HISTORY AND PRESENT

Abstract

The author examines the historical features and conditions of the formation of geopolitical subjectivity of Ukraine. It is argued that Ukraine was located on the "frontier" of the intersection of civilizations, cultures, and religions, which determined a certain type of consciousness that was formed on the contradictory concepts of conflict and subordination. The result was a double identity, when the ruling classes for the most part not only identified themselves with their own ethnic group, but also tried above all to become part of the social environment of the metropolis. After all, for people with a double identity, the ideas of autonomy and not independence were closer. At the same time, the Ukrainian community repeatedly came into conflict with the authorities of the metropolises, which even resulted in national revolutions. Cossacks occupied a special place in this. However, this did not prevent the establishment of the principles of humanistic ethics and a humanistic type of subjectivity, which is a promising type of subjectivity today, in general, in the world and for Ukraine, in particular. It is claimed that at the present stage, the geopolitical vector of the formation of the country's subjectivity remains the European one, despite certain economic and political problems present in the European Union. Among the latter are the following: firstly, the transition to the common currency "euro", that is, the rejection of national currencies and national sovereignty in the monetary sector, which led to the impossibility of using currency and financial measures to prevent crises and minimize their consequences at the national level; secondly, Brexit is indicated in the context of the growing electoral influence of "Eurosceptic" parties, which significantly improved their representation in the last elections to the national parliaments of the EU member states and to the European Parliament. In particular, the most radical Eurosceptics advocate the exit of their countries from the European Union, while the moderates would like to transform the EU into an association or union of fully sovereign states; thirdly, attention will be focused on the aggravation of contradictions regarding the migration and economic policy of the European Union among the EU members themselves, etc. However, it is emphasized that Ukraine should create its "national brand" and become a

regional leader, at least in Eastern Europe, in particular, within the framework of the «Intermarum», Lublin Triangle and other projects.

Keywords: *humanistic subjectivity, geopolitical subjectivity, frontier space, European vector, national brand.*

Постановка проблеми.

Суб'єктність країни – це здатність реалізувати власні національні інтереси та заради цього мати можливість впливати на інших, а не бути лише об'єктом впливу. Разом з тим суб'єктність – це здатність до незалежності та свободи, спроможність бути собою, розвиватися, розгортати приховані потенції. Це закладає внутрішню суперечність суб'єктності країн, адже деякі з них більшою мірою налаштовані впливати на сусідів та навіть їх підкоряти, а інші – розвивати свій потенціал і якщо впливати, то не військово-політичними або навіть дипломатичними засобами, а економічними, технічними та духовно-культурними здобутками.

Автори національної доповіді «Україна як цивілізаційний суб'єкт історії та сучасності» стверджують: «перші країни спрямовані на авторитарну суб'єктність, яка з необхідністю означає експансію за свої межі й амбіції зі створення наднаціональних угруповань у різних модифікаціях, і відповідно, авторитаризм, який із часом може переходити в тоталітаризм, а другі – на гуманістичну суб'єктність, що означає зосередженість на іманентному інноваційному розвитку і при цьому – відкритість до світу, яка виявляється у практиках демократії» [Україна як цивілізаційний суб'єкт 2020: 16].

«Інша справа», - зазначають науковці, - «що в історичних реаліях розвитку людства до кінця Другої світової війни гуманістичний тип суб'єктності сприймався як недосуб'єктність чи, навіть, об'єктність, а імперськість у різних її проявах поставала вищим критерієм суб'єктності та цивілізаційного розвитку. У другій половині ХХ століття, тим більше на початку ХХІ століття, ситуація змінюється – гуманістичний тип суб'єктності стає все більш значущим. Країни, що його обирають, демонструють більш високий рівень життя, безпеки і самореалізації громадян, а також мають вищий рівень авторитетності та впливу на міжнародній арені [Україна як цивілізаційний суб'єкт 2020: 17]. Тому сучасна Україна, що

тяжкіє саме до гуманістичного типу суб'єктності, має всі перспективи та історичну обумовленість зайняти гідне місце, принаймні, серед європейських міжнародних гравців.

Мета статті обумовлена необхідністю з'ясувати та обґрунтувати можливості та підґрунтя для формування суб'єктності сучасної України, зокрема, геополітичної суб'єктності, зважаючи на її історичний досвід та особливості формування.

Стан наукової розробленості проблеми. Враховуючі комплексність проблеми та мету статті, варто зазначити, що окресленою в ній тематикою опікуються як політологи, так, почасти, і представники інших соціальних дисциплін, зокрема, філософи, соціологи, психологи та історики. Проблематика суб'єктності держави, та, зокрема, України розглядається у працях таких вчених як: філософи – Н.Хамітов та Ю.Любимий, соціологи – Є.Головаха та С.Макеєв, політологи – О.Кондратенко, Ю.Шаргородський та інші. Зважаючи на те, що ми будемо розглядати геополітичну суб'єктність України і в історичному контексті, варто зазначити також таких істориків як Ю.Шаповал та Я.Верменич, що приділяють увагу цій актуальній проблемі. Не можна не згадати і Л.Нагорну, що виступає фахівцем як в історичній складовій проблематики «суб'єктності України», так і щодо сучасного етапі її розвитку.

Виклад основного матеріалу.

Варто розпочати, на нашу думку, з оптимістичної тези – в історії України було сформовано потужне підґрунтя для гуманістичного типу суб'єктності у вигляді гуманістичної просвітницької культури та етики. Саме вона може стати фундаментом для модернізації країни в усіх сферах та сприятиме посиленню та збереженню її національної ідентичності.

Разом з тим, історичні обставини формування України як геополітичного суб'єкта не завжди були сприятливими. «Драматичними обставинами історії України, частини якої потрапляли під владу різних державних утво-

реть, зумовлена різномірність історично-етнографічних та етнокультурних регіональних одиниць: структурними частинами української території є і великі історико-культурні ареали, і історично-етнографічні регіони, і історичні землі. Не меншою мірою наслідки існування України в різних державних організаціях проявляються і у специфічних особливостях регіональної ідентичності» [Нагорна 2008: 40].

Українські вчені зазначають, що для українського соціуму окрім прихильності до просвітницької гуманістичної етики притаманний «фронтирний» або «прикордонний» тип свідомості. Зокрема, Н.Яковенко стверджує, що поняття «Україна» нерозривно пов'язане з поняттям «кордон». Документи від початку XVI ст., що походять з великокнязівської канцелярії, називають прикордонні зі Степом околиці «українами», а їхніх мешканців «українниками» чи «людьми окраїнними». В різні часи поняття «Україна» не тільки розширювалося, але й «обросло» певними значеннями. Але до 1580р. в офіційному дискурсі Речі Посполитої і на перших польських картах (як, наприклад, на карті В.Городецького 1558р.) назви «Україна» намагалися уникати, замінюючи її нейтральними «пограничними місцевостями» (*finitimarumque locorum*). Лише в універсалі Стефана Баторія 1580р. слово «Україна» вжите стосовно всіх руських воєводств – не лише Київського, Брацлавського й Волинського, але й давніх польських – Подільського й Руського» [Яковенко 2009: 83-86].

Втім, полемізуючи із поширеними росієцентристськими поглядами на Україну як на «окраїну», С.Шелухин виводив походження її назви від слова «украяти». «Украяти» – значить одрізати від цілого шмат, який уявляє сам собою після сього окремих, самостійний предмет з своїми краями, межами, з своїми окраїнами. Отже, «україна – то сторона, край, область», «земля в певних межах, територія» [Шелухин 1992].

М.Драгоманов вживав поняття «Україна» – як синонім «провінції» – («по наших українках в Австрії») [Драгоманов 1991].

Для оцінки поняття «провінція» чи «периферія» дозволимо собі звернутися до «теорія

центр-периферійної локальності» норвезького політолога С.Роккана, і, спираючись на думки Л.Нагорної з приводу цієї теорії, зупинемося на ній... Отже, «теорія центр-периферійної локальності» Роккана – надзвичайно проста і водночас обґрунтована. Серед тих відправних ідей, від яких відштовхується С.Роккан, чільне місце належить висновкам відомого археолога Г.Франфорта про дві первісні моделі територіального об'єднання: конгломерат самоуправних міських громад Месопотамії та централізовану імперію єгипетських фараонів. Великим винаходом Месопотамії було місто-поліс – інститут, що базувався на зв'язках, визначених місцем проживання, зі зборами громадян як носієм суверенітету.

Від того, за яким типом в минулому відбувалося розширення території країни – за воєнно-адміністративною, економічною чи культурною моделлю – залежить, за С.Рокканом, та або інша форма периферійності. Одна річ, коли її утворює воєнне завоювання чи адміністративне підкорення – у такий спосіб виникає т. зв. вертикальний тип підпорядкування, виражений у категоріях залежності. Інша річ, коли периферійність виникає на ґрунті економічної залежності чи культурного впливу – це вже інший, горизонтальний тип периферійності, який найкраще передається категоріями віддаленості чи відмінності [Нагорна 2009: 143].

Цікавою може бути екстраполяція рокканівської схеми на українські реалії. Поки Київська Русь розвивалася за месопотамським типом як система міст, вона зберігала незалежність і територіальну цілісність. За часів Київської Русі домінувала горизонтальна периферійність: міста тяжіли до утворення полісного (вічового) типу державного управління. Державу тоді можна охарактеризувати термінами «полісна монархія» або вічова монархія. Тут можна було говорити про відносини паритетності князя та міських громад. Про формування відносин на основі рівноправ'я та самодостатності,

Коли ж, ослаблена міжусобною боротьбою князів, вона потрапила в залежність від Золотої Орди, Київська Русь опинилася на зовсім іншій орбіті, де центр-периферійні від-

носини вибудовувалися за єгипетською моделлю, за канонами підданства.

Підданство формувало певний тип свідомості, заснований на подвійній ідентичності. Тому згодом, і як наслідок цього, Україна стала залежною від польських впливів: «...на основі глибокого конфлікту лояльностей виникла перша в українській історії ідентифікаційна криза, пов'язана з полонізацією українських князів і шляхетської верхівки упродовж другої половини XVI ст. Фахівці оцінюють її як національну катастрофу: не завершивши стадію націєгенезу, український народ втратив найвпливовіший, найосвіченіший стан, що відчутно загальмувало процес розвитку його самосвідомості. Розв'язати таку кризу на мирних шляхах було неможливо. Наймовірне за напругою протистояння вилитося у форму першої національної революції, у ході якої українці не лише здобули «козацькою шаблею» незалежність від Польщі, але впевнено закладали підвалини національної ідентичності. Ця ідентичність – що також характерно – була у своїй основі територіальною» [Нагорна 2009: 145].

А на «підросійській» частині України теж формувалася подібна подвійна ідентичність. «...Так склалася сумна для підросійської України картина подвійної ідентичності, коли правлячі класи здебільшого не тільки ідентифікували себе із власним етносом, але й над усе намагалися розчинитися у суспільному середовищі метрополії. Природно, що людям із подвійною ідентичністю більш близькими були не ідеї незалежності, а автономізму. Йдеться насамперед про український варіант ідеї слов'янської федерації, що дістала втілення у програмах декабристського «Товариства об'єднаних слов'ян» та Кирило-Мефодієвського товариства. У документах останнього досить виразно вимальовується республіканський ідеал, що базувався на історичній пам'яті про братства, козацчину, Хмельниччину» [Нагорна 1998: 83].

Отже, як результат, «Україна як державний організм формувалася у зоні фронтиру, на перетині різноспрямованих цивілізаційних впливів, ментальних настанов, потужного імперського тиску держав-метрополій. При

цьому доводиться постійно мати на увазі, що процеси формування політичної нації та національно-державної ідентичності виявилися неймовірно ускладненими асиметрією у розвитку регіонів і амбівалентністю ціннісних, у тому числі зовнішньополітичних, орієнтацій.

Для фронтирів, як для специфічних ареалів міжкультурної взаємодії поза чітко регламентованими кордонами, характерні зіткнення різних ідентичностей [Україна як цивілізаційний суб'єкт 2020: 86].

Характерною обставиною стало те, що майже кожний регіон України у той чи інший період своєї історії відрізнявся чітко вираженим «фронтирним» статусом. У Подніпров'ї проходила лінія розмежувань між кочовою і землеробською цивілізацією, в часи пізнього середньовіччя ця територія набула вигляду «випаленої землі» внаслідок воєнних сутичок і нападів кримських татар. Правобережжя виступало заручником у багатовіковому територіальному спорі між Польщею і Московією і перетворилося на спустошену Руїну, чим не без успіху скористалася Туреччина. Слобожанщина з самого початку набула статусу порубіжної зони українсько-російського взаємопроникнення. Усі три ареали Західної України – Галичина, Буковина й Закарпаття – також сформувалися як етноконтактні зони зі складним переплетенням польських, австрійських, угорських, румунських, російських, єврейських, вірменських та інших впливів.

Фронтирний простір може бути ареалом потужної культурної дифузії, але частіше він виступає зоною конфліктів... [Україна як цивілізаційний суб'єкт 2020].

На певному конфліктному типі свідомості в Україні наголошує і Л.Нагорна в монографії «Регіональна ідентичність: український контекст»: «...у контексті багатовікової бездержавності й територіального розчленування регіональні відносини в Україні стали наслідком домінуючих упродовж століть імперських принципів державної організації – з територіальною експансією й ієрархічно побудованими системами управління підкореними народами. Оскільки українські землі ще в глибині століть опинилися в центрі зіткнень міждержавних інтересів, ідентичність української

нації могла формуватися або на засадах пристосування й запозичень, або у конфліктному руслі. Українська історія дає безліч прикладів обох стратегій. У цих умовах еліти зрештою все ж воліли домовлятися, але низи мали виразну схильність до бунтарства. Оскільки ж метрополії нещадно придушували прояви непокори, українцям найчастіше доводилося вибирати між конформізмом чи втечею. З'являлися цілі регіони, практично непідвладніправлячим режимам. Сподіватися на якийсь суспільний ідеал, здатний об'єднати поляризований соціум, не доводилося. Тобто, українці звикли об'єднуватися на ґрунті негативізму й протистояння, і ця генетично закладена програма діє й до сьогодні» [Нагорна Л. 2009: 140].

Тому після розпаду Радянського Союзу проблема пошуку власної ідентичності та формування цивілізаційної (а геополітична суб'єктність є важливою складовою цивілізаційної) суб'єктності стала першочерговою задачею. «Для країн, що виникли на пострадянському просторі, пошук нових ідентичностей виявився однією з основних домінант державної стратегії. Проте не менше значення для розуміння українського проекту має історичний погляд на національну ідентичність – не стільки як на суму притаманних певному соціуму усталених ознак, скільки як на процес набуття українцями здатності до «самовиявлення» й самоідентифікації, формування і обстоювання національної суб'єктності» [Рябчук 2019: 87].

Сьогодні сучасна Україна активно формує власний «національний бренд» в світі, власну геополітичну суб'єктність. І історична пам'ять виступає у цьому процесі важливим компонентом. Вельми цікаву внутрішню логіку пояснення останньої сентенції із «залученням» історичної пам'яті представляють автори нового наукового видання «Комунікація і культура в глобальному світі» Є.Бистрицький, Р.Зимовець, С.Пролесєв. Дозволимо собі викласти її у нашій статті. «Всі люди є громадянами певних національних держав, але водночас вони можуть надавати перевагу споживчим товарам, культурним продуктам, закладам освіти, роботодавцям, місцям відпочинку

і навіть урядам чи політикам інших держав. Ці закономірні наслідки глобалізації ставлять усі держави в становище жорсткої конкуренції, не стільки економічної, скільки символічної. Щоб залишатися ефективним референтом національної ідентичності та продовжувати генерувати солідарність, репрезентаційний образ спільноти має перетворитися на бренд, що працює як на представників власної нації, так і на людей в навколишньому світі. Іншими словами, «брендинг нації» є необхідним чинником її внутрішньої консолідації та зміцнення її ідентичності у глобалізованому світі.

Це форма легітимації життєсвітового цілого не тільки всередині спільноти, а й перед світом. І примітною рисою сучасного етапу глобалізації є те, що ці «всередині» та «ззовні» потребують одне одного [Бистрицький, Зимовець, Пролесєв 2020: 260].

Жодна країна в сучасному світі не може залишатися «не брендованою». Ідеться лише про сильніші та слабкіші бренди, що визначаються ступенем прихильності до них не тільки учасників власної нації, а й світової публіки. Сучасний націоналізм нерозривно зв'язаний з просуванням бренду нації, це так би мовити, м'який націоналізм семантичної привабливості. Нації, які не опікуються своїми брендами, надають можливості визначати їх іншим, у тому числі своїм конкурентам [Бистрицький, Зимовець, Пролесєв 2020: 261].

Можна впевнено казати, що на початку ХХІ сторіччя у громадян у межах державних кордонів України ще не було сформовано репрезентаційне уявлення спільноти в його просторовій та темпоральній структурованості. Відповіді на запитання «ким ми були?», «ким ми є зараз?», «ким ми маємо стати у майбутньому?» були різними в різних регіонах. У випадку Криму та Донбасу ця різниця виявилася критичною [Бистрицький, Зимовець, Пролесєв 2020: 261].

Адже «нинішнє місце України у глобальному світі характеризується тим, що вона й досі перебуває здебільшого у парадигмі об'єкта світової політики та цивілізації. Її суб'єктність була мінімізована внаслідок внутрішніх деструктивних перетворень та постійного, аж до збройної агресії, тиску Російської Фе-

дерації. Внаслідок неефективного політичного правління і державного управління, посилення корупції та олігархічного клієнтелізму Україна потрапила під вплив більш потужних гравців, котрі намагаються обстоювати, задовольнити власні національні інтереси, зокрема, й за рахунок української суб'єктності...» [Україна як цивілізаційний суб'єкт 2020: 280].

В.Мандола пише: «Нині продовжує актуалізуватися необхідність формування нової парадигми зовнішньої політики України у контексті появи такого геополітичного проєкту, в реалізації якого наша держава змогла б відіграти конструктивну інтегруючу роль, адекватну її потенціалу і географічному розташуванню [Мандола 2009: 9].

Впродовж історичним тенденціям, що викладені вище, сьогодні «міжцивілізаційне розташування України автоматично надає їй статус транзитної ланки між різними геополітичними центрами. З другого боку, фронтірність (прикордонність) України як держави, що географічно знаходиться на межі перетину трьох цивілізацій: євроатлантичної, євразійської та ісламської, ставить перед нею проблему вибору між конкретними геополітичними доктринами» [Кудряченко 2006: 508].

І ще: «таке міжцивілізаційне положення посилює амплітуду її зовнішньополітичної невизначеності. Протистояння євразійського і євроатлантичного просторів часто конвертується в ослаблення українського суверенітету, автоматично знижує ступінь її суб'єктності. Така тенденція зменшує можливості України в плані оптимізації її геополітичного статусу на теренах існування усього трансцивілізаційного простору. У довготерміновій перспективі не варто виключати набуття Україною ролі альтернативного центру локальної біполярності у східноєвропейському просторі» [Горбулін, Власик, Кононенко 2015].

«Питання транзиту України до реальної геополітичної суб'єктності стало питанням не лише її національної безпеки, а й питанням виживання як незалежної держави. З тим щоби не перетворитися на санітарну геополітичну зону між Росією та євроатлантичним простором чи зовсім не зникнути з політичної карти світу, Україні вкрай необхідно нейтралі-

зувати і надмірний скептицизм та упередженість з боку Європи, і агресивні наміри Російської Федерації» [Україна як цивілізаційний суб'єкт 2020: 280].

Втім, практика показує, що у пошуку геополітичної суб'єктності не спрацьовують прості рецепти...

Зокрема, на шляху інтеграції у європейську спільноту і набуття статусу її повноцінного гравця стають певні перешкоди, викликані, до речі, не тільки внутрішніми проблемами самої України, а і, втому числі трансформаціями в самій європейській спільноті. «Перешкоджає євроатлантичній інтеграції України й те, що в усіх країнах євроатлантичної спільноти відбувається демонтаж побудованої завдяки попереднім стадіально-цивілізаційним здобуткам моделі соціальної держави, запорукою існування якої завжди була саме політична нація. Він обумовлений і проблемами в економіці, адже економічне зростання наразі призупинилося навіть у Німеччині.

Відбуваються суттєві зрушення у суспільній свідомості, які відображають поширення в європейських країнах неоліберального уявлення про те, що нації мають поступово розчинитися в глобальному просторі. Починаючи з 1970-х років ідея нації тут «піддається інтелектуальній, соціально-політичній та моральній критиці, яка до останнього часу мала різкий, подекуди радикальний характер» [Паин, Федюнин 2017].

Йдеться про руйнування модерного європейського стилю соціального мислення і буття з позицій так званого постмодернізму та спробу його витіснення ерзац-світоглядом, в якому дивовижним чином поєднується лівацький екстремізм, ліберально-космополітичний анархізм та архаїчна реакційність етнофундаменталістського штибу.

На тлі швидкої деінтелектуалізації та втрати вищих естетичних та світоглядних мотивацій, які одночасно є передумовою і наслідком існування вищих форм патріотичної мотивації, відбувається загострення протистояння на етнічному ґрунті. В США це конфлікт між «кольоровими» та білими американцями і небезпечна тенденція відділення переважно іспаномовних штатів. У ЄС прагнення під-

мінити «Європу націй» «Європою регіонів» призвело до стрімкого зростання проявів сепаратизму з перспективою розпаду не тільки Європейського Союзу, а й окремих держав, що його утворюють» [Євроатлантичний вектор України 2019: 194].

Питання членства України у Євросоюзі залежить не стільки від її успіхів чи невдач у розвитку демократії та економіки, скільки від того, як вирішуватимуться серйозні проблеми всередині Євросоюзу. До останніх слід віднести, по-перше, перехід на спільну валюту «євро», тобто відмова від національних валют і національного суверенітету в монетарній галузі, яка призвела до неможливості використання валютно-фінансових заходів запобігання кризам та мінімізації їхніх наслідків на національному рівні, зокрема зниження курсу національних валют з метою підвищення експорту та зниження дефіциту торговельного і платіжного балансів. Саме такі кроки активно використовують Китай, США, інші країни, які експортують свої товари до країн Євросоюзу.

Також, нині низка країн ЄС або не відповідають критеріям, необхідним для вступу до Єврозони, або не бажають туди вступати. Це Великобританія, яка розпочала процес виходу з ЄС, Данія, Швеція, Польща, Чехія, Угорщина, Румунія, Болгарія, Хорватія. Провідні західні економісти називають створення єврозони «провальним проектом», в якому відсутні механізми балансування макроекономічних показників між менш розвинутими країнами ЄС з великим платіжним дефіцитом і багатими, розвинутими членами. Внаслідок цього запровадження «євро» вигідне лише країнам з розвинутою, конкурентоспроможною економікою, насамперед, Німеччині.

По-друге, слід вказати на Brexit в контексті зростання електорального впливу «євроскептичних» партій, які на останніх виборах до національних парламентів країн-членів ЄС та до Європарламенту суттєво покращили своє представництво. Найрадикальніші євроскептики виступають за вихід своїх країн з Євросоюзу, в той час як помірковані бажали б перетворення ЄС на асоціацію або союз повністю суверенних держав. Але всі вони виступають за припинення (або принаймні різке

скорочення) міграції до ЄС з країн «третього світу», оскільки, на їх думку, вона загрожує безпеці європейських країн, зокрема сприяє зростанню злочинності, включаючи тероризм. Євроскептики вважають, що міграція, особливо з ісламських країн, є загрозою для національної ідентичності європейців, може призвести до «ісламізації» Європи. Крім того, західноєвропейські країни вимушені витрачати величезні кошти на утримання мігрантів, одночасно скорочуючи соціальну допомогу власним громадянам. Євроскептики також виступають за припинення подальшого розширення ЄС [Brak, Startin 2015].

По-третє, варто вказати також на заострення суперечностей щодо міграційної та економічної політики Євросоюзу між самими членами ЄС. Серед тих, хто активно виступає за перегляд цієї політики, повернення державам-членам низки повноважень, які раніше були передані до компетенції ЄС, Італія, країни-члени Вишеградської четвірки, зокрема уряди Польщі й Угорщини є найбільш послідовними. Як зазначають польські дослідники П. Бурас і З. Вег, «Орбан і Качинський хочуть відмовитися від ідеї «Сполучених Штатів Європи» і замість цього будувати Європу національних держав, у якій суверенітет країн поважатиметься Єврокомісією та іншими державами-членами. При цьому мається на увазі свобода національних урядів будувати політичну систему своїх країн на власний розсуд, без побоювань «втручання» з боку Брюсселя» [Buras, Vegh 2018].

Але, все таки, попри перераховане, європейський вектор геополітичної суб'єктності є і залишається у пріоритеті для України.

В європейському регіональному вимірі стратегія укріплення суб'єктності України має полягати у набутті статусу якщо не регіонального лідера, то хоча б вкрай вираженого локального геополітичного гравця.

«Зокрема, необхідно посилювати регіональну співпрацю з тими східноєвропейськими країнами-сусідами, які різною мірою відчувають на собі загрози з боку Росії. Підґрунтям до посилення взаємодії в цьому напрямі може бути й так званий Люблінський трикутник, що виступає платформою для посилення по-

літичної, економічної та культурної співпраці між Україною, Польщею та Литвою.

Вельми актуальною є на сьогодні ідея проекту Міжмор'я як геополітичного зближення країн Центрально-Східної Європи, що географічно розташовані між Балтійським та Чорним морями. Формування Балто-Чорноморської підсистеми безпеки може посилити оборонну співпрацю між Україною, Польщею, країнами Балтії, Чехією, Словаччиною, а в перспективі з Туреччиною та Білоруссю. Така співпраця може концентруватися довкола спільних розробок нових зразків озброєнь, тим самим сприяючи прискоренню адаптації української армії до стандартів НАТО. Балто-Чорноморське зближення дозволило б Україні підсилити її міжнародну суб'єктність, свій геополітичний статус та уникнути міжнародно-правової маргіналізації» [Кондратенко 2020].

В умовах турбулентності транзитивного світопорядку Україна не може відбутися як самостійний міжнародний суб'єкт без набуття колективної суб'єктності, зближуючись зі східноєвропейськими країнами в межах проекту Міжмор'я та інших, а як кінцеву мету

розглядаючи інтеграцію до ЄС.

Висновки.

Внутрішнім виявом та змістовним наповненням суверенітету країни є її суб'єктність. Геополітична суб'єктність багато в чому залежить від внутрішньої суб'єктності. Те, що міцне всередині – важко зруйнувати. Тому від того, наскільки ми будемо інтегровані, сповнені творчих потенцій та захищені всередині залежить наш геополітичний вибір. Сталося так, що Україна розташована «на фронтірі». Фронтірі цивілізацій: західної і східної, що обумовлює перехрещення релігій – східної православної і західної католицької, перехрещення культур – західної демократичної та східної авторитарної, особливостей менталітету тощо. І те, як саме ми скористаємося цим особливим геополітичним становищем України буде залежати стане вона справжнім геополітичним суб'єктом чи залишиться на узбіччі геополітичних ігор. Для успіху «у цій справі» варто аналізувати уроки історії, її ключові поворотні моменти, трагедії та злети. Україна має створити свій власний модерний бренд, аби зайняти гідне місце у сучасному геополітичному просторі.

Бібліографічні посилання

- Brak, N., Startin, N. (2015). Introduction: Euroscepticism, from the margins to the mainstream. *International Political Science Review*, 36(3), 239-249.
- Buras, P., Vegh, Z. (2018). Stop, Brussel! Polen und Ungarn in der Europäischen Union. *Osteuropa*, 68, Jg., 3-5/2018, 99-114. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.zeitschrift-osteuropa.de/hefte/2018/3-5/stop-brussel/> (дата звернення 10.09.22)
- Бистрицький, Є., Зимовець, Р., Пролєєв, С. (2020). *Комунікація і культура в глобальному світі*. К.: Дух і Літера.
- Горбулін, В.П., Власик, О.С., Кононенко, С.В. (2015). *Україна і Росія: дев'ятий вал чи китайська стіна*. К.: НІСД.
- Драгоманов, М. (1991). *Переднє слово (до «Громади» 1878р.)*. Вибране. К.: Либідь.
- Євроатлантичний вектор України: Національна доповідь*. (2019). К.: НАНУ.
- Кондратенко, О.Ю. (2020). Балто-чорноморська співдружність: витоки та стратегічні можливості для України. *Вісник Київського національного ун-ту ім. Тараса Шевченка. Серія Міжнародні відносини*, 1, 11-17.
- Кудряченко, А. (2006). Геополітичні дилеми сучасної України. Україна дипломатична. *Науковий щорічник*, 2006, 502-523.
- Мандола, В. (2009). Проект будівництва Великої Європи, або Міжнародні імперативи зовнішньої політики України. *Зовнішні справи*, 2, 6-9.
- Нагорна, Л.П. (1998). *Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії*. К.
- Нагорна, Л.П. (2008). *Регіональна ідентичність: український контекст*. К.: ІІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАНУ.

- Паин, Э. & Федюнин, С. (2017). *Нация и демократия: перспективы управления культурным разнообразием*. М.: Мысль.
- Рябчук, М. (2019). *Долання амбівалентності. Дихотомія української національної ідентичності. Історичні причини та політичні наслідки*. К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАНУ.
- Україна як цивілізаційний суб'єкт історії та сучасності: Національна доповідь*. (2020). Ред. кол. С.І.Пирожков, В.І.Смолій, Г.В.Боряк та інші. К.: Ніка-Центр.
- Шелухин, С. (1992). Назва України. *Хроніка*. 2000, 2, 52-54.
- Яковенко, Н. (2009). Вибір імені versus вибір шляху (назви української території між кінцем XVI-кінцем XVII ст.), в: *Міжкультурний діалог, Т.1. Ідентичність*. К.: Дух і Літера, 57-95.

References

- Brak, N. & Startin, N. (2015). Introduction: Euroscepticism, from the margins to the mainstream. *International Political Science Review*, 36, 3, 239-249.
- Buras, P. & Vegh, Z. (2020). Stop, Brussel! Polen und Ungarn in der Europäischen Union. *Osteuropa*, 68, Jg., 3-5/2018, 99-114. Retrieved September 10, 2022 from <https://www.zeitschrift-osteuropa.de/hefte/2018/3-5/stop-brussel/>
- Bystrytskyi, Ye., Zymovets, R. & Proleiev, S. (2020). *Komunikatsiia i kultura v hlobalnomu sviti* [Communication and culture in the global world]. К.: Dukh i Litera. (in Ukrainian)
- Drahomanov, M. (1991). *Perednie slovo (do «Hromady» 1878 r.). Vybrane* [Preface (to the «Community» of 1878). Selected]. К.: Lybid. (in Ukrainian)
- Horbulin, V.P., Vlasyk, O.S. & Kononenko, S.V. (2015). *Ukraina i Rosiia: deviatyi val chy kytaiska stina* [Ukraine and Russia: the ninth wall or the Chinese wall]. К.: NISD. (in Ukrainian)
- Kondratenko, O.Iu. (2020). Balto-chornomorska spivdruzhnist: vytoky ta stratehichni mozhlyvosti dlia Ukrainy [The Baltic-Black Sea Commonwealth: Origins and Strategic Opportunities for Ukraine]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho un-tu im. Tarasa Shevchenka. Seriia Mizhnarodni vidnosyny*, 1, 11-17. (in Ukrainian)
- Kudriachenko A. (2006). Neopolitychni dylemy suchasnoi Ukrainy. Ukraina dyplomatychna [Geopolitical dilemmas of modern Ukraine. Ukraine is diplomatic]. *Naukovyi shchorichnyk*, 2006, 502-523. (in Ukrainian)
- Mandola, V. (2009). Proekt budivnytstva Velykoi Yevropy, abo Mizhnarodni imperatyvy zovnishnoi polityky Ukrainy [The project of building a Greater Europe, or International imperatives of Ukraine's foreign policy]. *Zovnishni spravy*, 2, 6-9. (in Ukrainian)
- Nahorna, L. P. (1998). *Politychna kultura ukrainskoho narodu: istorychna retrospektyva i suchasni realii* [Political culture of the Ukrainian people: historical retrospective and modern realities]. К. (in Ukrainian)
- Nahorna, L.P. (2008). *Rehionalna identychnist: ukrainskyi kontekst* [Regional identity: the Ukrainian context]. К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАНУ. (in Ukrainian)
- Раун, Э. & Федюнин, С. (2017). *Natsiia y demokratsiia: perspektyvy upravleniia kulturnym raznoobraziem* [Nation and democracy: perspectives on managing cultural diversity].
- Riabchuk M. (2019). *Dolannia ambivalentnosti. Dykhotomiia ukrainskoi natsionalnoi identychnosti. Istorychni prychny ta politychni naslidky* [Overcoming ambivalence. Dichotomy of Ukrainian national identity. Historical reasons and political consequences] К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАНУ. (in Ukrainian)
- Shelukhyn, S. (1992). Nazva Ukrainy [The name of Ukraine]. *Khronika*. 2000, 2, 52-54. (in Ukrainian)
- Ukraina yak tsyvilizatsiinyi subiekt istorii ta suchasnosti: Natsionalna dopovid* [Ukraine as a civilizational subject of history and modernity: National report]. (2020). Red. kol. S.I.Pyrozhkov, V.I. Smolii, H.V.Boriak ta inshi. К.: Nika-Tsentr. (in Ukrainian)
- Yakovenko, N. (2009). *Iybir imeni versus vybir shliakhu (nazvy ukrainskoi terytorii mizh kintsem XVI-kintsem XVII st.)* [Choosing a name versus choosing a path (names of the Ukrainian territory between the end of the 16th and the end of the 17th centuries)], in: *Mizhkulturnyi dialog T.1. Identychnist*. Kyiv: Dukh i Litera, 57-95. (in Ukrainian)
- Yevroatlantychnyi vektor Ukrainy: Natsionalna dopovid* [Euro-Atlantic vector of Ukraine: National report] (2019). К.: НАНУ. (in Ukrainian)

EPISTEMOLOGICAL STUDIES IN PHILOSOPHY,
SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ISSN 2618-1274 (Print), ISSN 2618-1282 (Online)

Journal home page: <https://visnukpfs.dp.ua/index.php/PFS/index>

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Віктор Брониславович Огороков

Доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри філософії,
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара,
пр. Гагаріна 72, Дніпро, 49010, Україна

E-mail: victor7754@i.ua,

Viktor Okorokov

Doctor of Sciences in Philosophy, Professor,
Head of the Department of Philosophy,
Oles Honchar Dnipro National University,
72 Gagarin Ave., Dnipro,
49010, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8606-677X>

Олексій Анатолійович Третяк

Доктор політичних наук, професор,
завідувач кафедри політології,
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара,
пр. Гагаріна, 72, Дніпро, 49010, Україна

E-mail: alexsir25@ukr.net,

Oleksii Tretyak

Doctor of Political Sciences, Professor,
Head of the Department of Political Science,
Oles Honchar Dnipro National University,
72 Gagarina Ave., Dnipro,
49010, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2536-0611>

УДК 321.341

**ТЕОРЕТИЧНІ ВИМІРИ ПОЛІТИЧНОЇ БЕЗПЕКИ
В УМОВАХ ЗОВНІШНЬОЇ АГРЕСІЇ**

Received 13 September 2022; revised 18 October 2022; accepted 10 November 2022

DOI: 10.15421/342231

Анотація

Стаття присвячена вивченню зусиль наукової спільноти щодо вивчення проблеми стійкості демократичних політичних структур в умовах агресії російської федерації. Мета дослідження – оцінка теоретичного потенціалу вимірів політичної безпеки в умовах зовнішньої агресії. Охарактеризовано вивчення стану компонентів інституційної сталості та інформаційного простору як об'єкту деструктивного впливу. Було підкреслено, що сучасна політична комунікація має значну кількість суб'єктів та технологічних засобів. Проаналізовано причини, через які політична система демократичного типу не може функціонувати без адекватних засобів комунікації. Розкрито значення переліку викликів політичної небезпеки. З'ясовано, що більшість дослідників визнає керованість основної маси громадян за допомогою менеджменту інформаційних повідомлень. Виявлено, що від уповноважених інститутів вимагається здатність до якісного і своєчасного моніторингу безпекової ситуації. Доведено, що різноманіття потреб суспільства визначає необхідність узгодження інтересів. Встановлено, нагальним питанням є питання контенту повідомлень та його впливу на стан свідомості суспільства. Припущено, що політико-безпекова комунікація здійснюється як унікальне поєднання стандартного та індивідуального. Також ідеться про нематеріальні прояви стану соціальної безпеки. Встановлено, що в умовах зовнішньої агресії вони стають аспектом політико-маніпулятивної діяльності. Зроблено висновок, що можливість досягти стану безпеки має враховувати архетипові та ціннісні аспекти соціально-політичного динаміки соціуму. Підкреслено, що актуальним є й формування інноваційного механізму захисту безпекового середовища. З'ясовано, що ефективний діалог у полі безпекової політичної комунікації може зняти напругу з профільних державних інституцій та посилити проникнення та засвоєння стабілізаційних меседжів.

Ключові слова: політична безпека, політична теорія, економічна безпека, культурна безпека, дезінтеграція, дисфункція.

**THEORETICAL DIMENSIONS OF POLITICAL SECURITY
IN CONDITIONS OF EXTERNAL AGGRESSION**

Abstract

The article is devoted to the study of the efforts of the scientific community to study the problem of the stability of democratic political structures in the conditions of the aggression of the Russian Federation. The purpose of the study is to assess the theoretical potential of the dimensions of political security in conditions of

external aggression. The study of the state of the components of institutional sustainability and the information space as an object of destructive influence is characterized. It was emphasized that modern political communication has a significant number of subjects and technological means. The reasons why a democratic-type political system cannot function without adequate means of communication are analyzed. The meaning of the list of challenges of political danger is revealed. It was found that the majority of researchers recognize the controllability of the main mass of citizens with the help of the management of information messages. It was revealed that authorized institutes are required to have the ability for high-quality and timely monitoring. It has been proven that the diversity of society's needs determines the need to coordinate interests. It has been established that the issue of the content of messages and its impact on the state of public consciousness is an urgent issue. It is assumed that political and security communication is carried out as a unique combination of standard and individual. It is also about intangible manifestations of the state of social security. It was established that in the conditions of external aggression, they become an aspect of political and manipulative activity. It was concluded that the possibility of achieving a state of security should take into account the archetypal and value aspects of the socio-political dynamics of society. It is emphasized that the formation of an innovative mechanism for the protection of the security environment is also relevant. It has been found that an effective dialogue in the field of security political communication can relieve tension from specialized state institutions and increase the penetration and assimilation of stabilization messages.

Key words: *political security, political theory, economic security, cultural security, disintegration, dysfunction.*

Постановка проблеми.

Політична безпека яка є одним з найбільш актуальних питань контексті розвитку українського суспільства. Агресія російської федерації актуалізувала увагу наукової спільноти до проблеми стійкості всіх політичних структур. Виміри політичної безпеки, які розглядалися до широкомасштабного нападу, не враховували наслідків руйнування інфраструктури, впливу на психічний стан суспільства, особливості функціонування громадської думки в умовах кризи тощо. Відповідно виникає потреба теоретичної оцінки евристичних підходів для виявлення цілей політичної безпеки та його значення не лише на національному, але й у глобальному аспекті.

Руйнування довіри до міжнародних правових гарантій створює нові виклики для інституційної структури вітчизняної політичної системи. Також необхідним є застосування міждисциплінарного підходу для бачення безпекового стану конкретних сфер життєдіяльності суспільства. Для цього є доречною увага до кейсів міжнародного досвіду розв'язання кризи безпеки. Вимагають теоретичної оцінки також напрями прогнозування стану безпекової ситуації. Слушним також є вивчення стану компонентів інституційної сталості та інформаційного простору як об'єкту деструктивного впливу. Переосмислення фа-

хових теоретичних засад політичної безпеки покликане створити новий комплекс політичних орієнтирів для формування інституційних відповідей на безпекові виклики на основі їх ідентифікації та передбачення.

Аналіз публікацій.

Особливості наукового пошуку викликів політичній безпеці на теоретичному рівні вивчають провідні українські вчені. В.Кривошеїн розкриває концепт «геополітичний ризик» у структурі оцінки інвестиційного клімату України [Кривошеїн 2016], В.Вершина окреслює обрії новоєвропейської антропологічної парадигми [Вершина 2020], Л.Іващук визначає роль та місце соціальних мереж Інтернету в сучасній політичній комунікації [Іващук 2011], І.Казимиrowa аналізує співвідношення понять комунікаційна політика – комунікативна політика [Казимиrowa 2011], О.Карчевська та Г.Агафонова здійснюють теоретико-методологічний аналіз політичної комунікації в електоральному процесі [Карчевська Агафонова 2012], І.Колісниченко вивчає позитивну комунікацію як умову політичної патернізації [Колісниченко 2013]. Ю.Калиновський розкриває значення комунікативно-дискурсивної парадигми у сучасних політичних дослідженнях [Калиновський 2012]. Однак, нез'ясованою проблемою залишаються критерії розмежування теоретичних підходів щодо ви-

вчення безпекового стану політичної системи.

Мета статті: оцінка теоретичного потенціалу вимірів політичної безпеки в умовах зовнішньої агресії. Завданням статті є виявлення найбільш перспективних запобігання деградації стану політичної безпеки.

Основний зміст.

Формування стану політичної безпеки в сучасних умовах не може бути ефективним без уваги до комунікаційних засобів. Сучасна політична комунікація має значну кількість суб'єктів та технологічних засобів. Ці завдання формування стану політичної безпеки обмежено вирішуються засобами інформаційно-аналітичної діяльності. Т.Гранчак цілком доречно звертає увагу на те, що «комунікаційні процеси на рівні влади, на рівні влада – суспільство і на рівні суспільства істотно відрізняються як змістовно, так і за способами передавання. На владному рівні переважає або неформальна безпосередня комунікація [в процесі розробки при підготовці законопроектів, указів, інструкцій, договорів тощо], або вона має офіційний характер і здійснюється як безпосередньо, так і опосередковано за допомогою вже розроблених інструкцій, розпоряджень, регламентів, ділового листування тощо» [Гранчак 201: 31].

Системний вимір політичної комунікації акцентує увагу на інституційній структурі ухвалення рішень та взаємодії між провідними акторами. Політична система демократичного типу не може функціонувати без адекватних засобів комунікації. Їх дисфункція – це вже ознака масштабної політичної небезпеки. Т.Гранчак слушно вказує, що «політична система – це сукупність взаємопов'язаних та взаємодіючих політичних елементів, що перебуває в постійному зв'язку з зовнішнім середовищем, відчуває його вплив і сама здійснює вплив на нього. Виходячи з цього, гармонізація функціонування окремих елементів політичної системи, так само, як і її ефективний розвиток, адаптація до зміни умов і змінювання умов зовнішнього середовища неможливі без своєчасного ефективного реагування на інформаційні імпульси, що надходять у систему ззовні – на вході, їх переробки і надсилання вироблених інформаційних імпульсів на

виході із системи» [Гранчак 2010: 32].

Фіксація певних комунікаційних ролей за конкретними політичними акторами та інститутами визначає мережу безпекової політичної комунікації. Також цей процес дає змогу побачити перелік викликів політичній небезпеці. Серед них ключовими виступають інституційна неспроможність центрів управління. Т.Гранчак вірно розглядає «уряд як структуру прийняття рішень на підставі різних потоків інформації. Ззовні чи із самої системи надходить інформація, що приймається структурами-«приймачами». На цьому рівні відбувається відбір та первинна обробка інформації, яка після цього аналізується, систематизується, структурується, творчо переосмислюється блоком «пам'яті і цінностей». Саме тут здійснюється порівняння нової інформації з попередньо накопиченою, перевіреною досвідом, з тими ідеями, цінностями і цілями, що вироблені даним соціумом і домінують у ньому» [Гранчак 2010: 33]

Сутність безпекової політичної комунікації на сучасному етапі проявляється у конкретних алгоритмах стадіях покладених на уповноважені владні структури. Більшість дослідників визнає керованість основної маси громадян за допомогою менеджменту інформаційних повідомлень. В.Степанов справедливо вважає «державу центром тяжіння і перетину різних політичних комунікацій. При цьому інформаційні трансформації політичного простору змінили і значну кількість сутнісних ознак самої держави, її засоби й методи організації політичної влади, управління й контролю. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває роль державної інформаційної політики як ключового способу керівництва й управління соціально-політичним простором» [Степанов 2011: 95].

Ідентифікація послідовності дій в рамках формування середовища політичної безпеки спонукає до уваги до всіх без винятку явищ політико-комунікаційних процесів. Це стосується контенту і самих джерел інформації. Відповідно від уповноважених інститутів вимагається здатність до якісного і своєчасного моніторингу. В.Степанов вказує, що «вивчення різноманітних проявів і результатів полі-

тичної комунікації пов'язане з проблемами, які не вирішуються в межах загальнознайомих політико-філософських теорій, підходів і шкіл. Таким чином усе це актуалізує завдання теоретико-методологічного осмислення соціально-політичних змін, що відбуваються, за допомогою формування нової парадигми вивчення політики, адекватної стану суспільства й виклику часу» [Степанов 2011: 96].

Усвідомлення відповідальності держави за стан оптимальної політичної безпеки висуває питання про функції конкретних інститутів або осіб. Різноманіття потреб суспільства визначає необхідність узгодження інтересів. Саме на це мають бути спрямовані комунікаційні зусилля та менеджмент інформації. В.Степанов аргументовано зауважує, що «формування та розвиток сучасного політичного простору України відбуваються в складних умовах, стикаючись з численними соціально-політичними, економічними та юридичними проблемами. Реформування системи державної влади й поглиблення економічної модернізації, при нерозвиненості системи масових політичних комунікацій і громадянського суспільства, а також постійний зовнішній інформаційний тиск – уповільнюють розвиток інформаційного простору України, перешкоджають зміцненню його цілісності і єдності, а також оптимальному долученню до глобального інформаційного простору» [Степанов 2011: 97].

Безпекова політична комунікація включає не лише інституційний контекст поширення інформації та взаємодію між акторами. Нагальним питанням є оцінка соціального значення контенту політичних повідомлень та їх вплив на стан суспільної свідомості. Ю.Харченко небезпідставно вважає, що «так звана «соціальна гравітація» сприяє перетворенню політичного на особливу психофізичну реальність, що могла б забезпечити консенсус, якби не штучний антагонізм культур, держав, націй. Її дія виявляється на різних рівнях політичного комунікативного простору. Суспільство утворилося внаслідок, перш за все, об'єднання індивідів у великі і малі групи, формування родів, племен, сімей, держав. Комунікаційні процеси як в соціумі, так і в при-

роді відтворюються у різного роду взаємодіях, зв'язках та взаємозв'язках і репрезентують загальну динаміку розвитку світу. Проте, слід особливо підкреслити, що лише в штучному середовищі соціального можлива комунікативність» [Харченко 2015: 297].

Серед об'єктів політичної комунікації безпекового типу є соціальний безпековий клімат. Він утворюється як унікальне поєднання стандартного та індивідуального також ідеться про нематеріальні прояви стану соціальної безпеки. Ю.Харченко доречно звертає увагу на сприйняття людиною повсякденних реалій життя з огляду на кризові тенденції, «на глобальному рівні в політиці, економіці, культурі, науці, побуті, як такі, що не сприяють її майбутньому комфортному існуванню. Соціум як особливе унікальне (адже він єдиний захищає людство від зовнішніх небезпек) «життєве середовище», в якому людина може розвиватися, вдосконалюватися, накопичувати досвід і знання, знову, як уже неодноразово відбувалося в історичному минулому, особливо в перехідні епохи, виглядає незнайомим чужинцем» [Харченко 2015: 297].

Негативні відчуття та очікування стають предметом упередженої політико-комунікаційної дії. В умовах зовнішньої агресії вони стають аспектом політико-маніпулятивної діяльності. Звідси безпекова політична комунікація має бути спрямована на стабілізацію емоційно-психологічного тла життєдіяльності суспільства. Ю.Харченко стверджує, що «ситуація непрогнозованості, нестабільності значною мірою породжена інтенсивним утручанням політики в усі сфери соціального буття людини і тому більшість проблем, з якими вона стикається, є штучними [ідеться про неможливість створення рівноправних умов для всіх, хто бажає працевлаштуватися, зберегти здоров'я, отримати освіту тощо, незалежно від соціального статусу та національно-етнічної приналежності]» [Харченко 2015: 298].

Соціокультурна структура смислів політичної безпеки також визначає напрямки політико-комунікаційного врядування. Можливість досягти стану безпеки має враховувати архетипові та ціннісні аспекти соціально-політичного динаміки соціуму. Ю.Харчен-

ко досить влучно називає «соціокультурний світ живильним середовищем для існування культур, цивілізацій, націй, народів. Для того, щоб здійснилася їхня творча сублімація або ж відбулася найбільш повна трансформація інтелектуальної і духовної енергії, відкрилися нові рівні та інструменти пізнання дійсності, необхідно, щоб ці умови залишалися сприятливими і щоб вони максимально відповідали творчим та інтелектуальним потребам цих утворень [тоді б відбулося ефективне конструювання соціальної інфраструктури]» [Харченко 2015: 299].

Комунікаційна небезпека формується внаслідок інституційної неспроможності держави і суспільства ефективно протидіяти інформаційним атакам. Актуальним є й формування інноваційного механізму захисту безпекового середовища. На думку І.Вернудіної, «розвиток суспільства сьогодні безпосередньо пов'язаний із процесами комунікації, які визначальним чином впливають на темпи і напрями цього розвитку. Євроінтеграційний поступ, процеси глобалізації та інформатизації, кризові суспільно-політичні явища в умовах гібридної війни – такими є нинішні реалії й виклики сьогодення, що постали перед Україною» [Вернудіна 2015: 81].

Можливість формування проактивної мережі суб'єктів безпекової політичної комунікації забезпечує гнучкість та стабільність суспільства і держави. Ефективний діалог у полі безпекової політичної комунікації може зняти напругу з профільних державних інституцій та посилити проникнення та засвоєння стабілізаційних меседжів. І.Вернудіна вірно зазначає, що «у державі й державному управлінні правляча еліта реалізує свою владу не безпосередньо, а через проміжні ланки комунікації – бюрократичний апарат та засоби масової інформації. І хоча безперервний обмін інформацією в суспільстві налагоджений між усіма складовими політичної системи – політичною елітою, бюрократією та масами – саме владна верхівка конструює і транслює суспільству вигідну для себе інформацію, скеровану на посилення її легітимності» [Вернудіна 2015: 82].

Події в сучасній Україні після широко-

масштабного вторгнення російського агресора показали, що державоцентризм безпекової політико-комунікаційної системи не може бути надійним гарантом розвитку суспільства. Тому держава має не лише підтримувати, але й ініціювати децентралізацію структури безпекової політичної комунікації. Згідно з І.Вернудіною, «позитивне (як і негативне) сприйняття влади часто пов'язане з національним характером, минулими історичними подіями, узвичаєними традиціями, культурологічними особливостями, ментальними і психологічними відмінностями народу. Політична підтримка виявляється й у таких психологічних факторах, як довіра, симпатія, готовність виступити на захист того чи іншого лідера, інституту влади, своєї країни» [Вернудіна 2015: 83].

Таким чином, смислове поле безпекової політичної комунікації на сучасному етапі вимагає комплексного опрацювання та ідентифікації. Провідними векторами досліджень мають бути інституційний підхід та крос-культурне порівняння. Також динаміка розвитку безпекової ситуації вимагає уваги до новітніх засобів комунікаційної протидії інформаційній агресії.

Висновки.

Таким чином, світовий досвід свідчить, що стан політичної безпеки є мінливим та гнучким. Міждисциплінарні підходи до ідентифікації ризиків політичної безпеки акцентують увагу на імовірності дисфункції конкретних сфер суспільного розвитку, економіки, соціальної сфери, інформаційного простору тощо. Місією політологічних теоретичних підходів є об'єднання емпіричної інформації про безпековий стан конкретних галузей.

Слід вказати, що найбільш оптимальними теоретичними підходами для інтеграції безпекової структури є інституційний підхід, який оцінює залученість до формування стану політичної безпеки конкретних інститутів та системи в цілому. Парадигма неоінституціоналізму дає змогу побачити роль та політико-безпекової функції не лише традиційних партій, інститутів публічної влади, локального врядування тощо. Вона забезпечує аналіз впливу на безпекову ситуацію суспільних

структур, а також тих інститутів, які долучаються до політики лише в кризові періоди. Також перспективним теоретичним підходом для прогнозування та аналізу стану політичної безпеки в умовах зовнішньої агресії слід вважати макрокультурний підхід, який виступає підґрунтям до аналізу нематеріальних наслідків зовнішнього втручання та далеких впливів. Перспективою ідентифікації ризиків

політичній безпеці є пошук дисфункційних елементів політичного середовища на основі моделювання та порівняння. Перспективи подальшого розвитку проблеми порушені в даній статті, є оцінка комплексної методології політичної безпеки як чинника об'єднання зусиль різних дослідних груп щодо запобігання деструктивними агресивним діям в інформаційному просторі.

Бібліографічні посилання

- Вернудіна, І.В. (2015). Особливості політико-психологічної комунікації у сфері публічного управління. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. Серія : Філософія*, 4, 80-86.
- Вершина, В.А. (2020). Обрії новоєвропейської антропологічної парадигми. *Epistemological studies in Philosophy, Social and Political Sciences*, 3,(2), 10-17.
- Гранчак, Т. (2010). Місце і роль інформаційно-аналітичних структур у системі політичної комунікації. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського*, 26, 29-44.
- Івашук, Л. (2011). Соціальні мережі Інтернету в сучасній політичній комунікації. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського*, 32, 63-70.
- Казимиrowa, І.А. (2011). Комунікаційна політика – комунікативна політика. *Термінологічний вісник*, 1. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/terv_2011_1_26 (дата звернення 05.09.22)
- Калиновський, Ю.Ю. (2012). Комунікативно-дискусивна парадигма у сучасних політичних дослідженнях. *Сучасне суспільство*, 2, 12-18.
- Карчевська, О.В. Агафонова Г.С. (2012). Роль політичної комунікації в електоральному процесі: теоретико-методологічний аналіз. *Політологічні записки*, 6. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Polzap_2012_6_19 (дата звернення 02.09.22)
- Колісниченко, І.В. (2013). Позитивна комунікація як умова політичної патернізації. *Актуальні проблеми політики*, 50, 46-52.
- Кривошеїн, В.В. (2016). Концепт «геополітичний ризик» у структурі оцінки інвестиційного клімату України. *S.P.A.C.E. Society, Politics, Administration in Central Europe: електронний науково-практичний журнал*, 1, 85-90.
- Степанов, В.Ю. (2011). Держава як основний суб'єкт системи масових політичних комунікацій. *Вісник Харківської державної академії культури*, 32, 94-101.
- Харченко, Ю.В. (2015). Комунікація у сфері політичного. *Гілея: науковий вісник*, 101, 297(1)-297(4).

References

- Granchak, T. (2010). Misce i rol' informacijno-analitchnih struktur u sistemі politichnoї komunikacii [The place and role of information and analytical structures in the system of political communication]. *Naukovi praci Nacional'noi biblioteki Ukraini im. VI.Vernads'kogo*, 26, 29-44. (in Ukrainian)
- Harchenko, YU.V. (2015). Komunikaciya u sferi politichnogo [Communication in the field of politics]. *Gileya: naukovij visnik*, 101, 297(1)-297(4). (in Ukrainian)
- Kalinovs'kij, YU.YU. (2012). Komunikativno-diskursivna paradigma u suchasnih politichnih doslidzhennyah [Communicative-discursive paradigm in modern political research]. *Suchasne suspil'stvo*, 2, 12-18. (in Ukrainian)
- Karchevs'ka, O.V. Agafonova G.S. (2012). Rol' politichnoї komunikacii v elektoral'nomu procesi: teoretiko-metodologichnij analiz [The role of political communication in the electoral process: theoretical and methodological analysis]. *Politologichni zapiski*, 6. Retrieved September 02, 2022 from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Polzap_2012_6_19 (in Ukrainian)
- Kazimirova, I.A. (2011). Komunikacijna politika – komunikativna politika [Communication policy - communication policy]. *Terminologichnij visnik*, 1. Retrieved September 05, 2022 from http://nbuv.gov.ua/UJRN/terv_2011_1_26 (in Ukrainian)

- Kolisnichenko, I.V. (2013). Pozitivna komunikaciya yak umova politichnoï paternizacii [Positive communication as a condition of political patterning]. *Aktual'ni problemi politiki*, 50, 46-52.
- Krivosheïn, V.V. (2016). Koncept «geopolitichnij rizik» u strukturi ocinki investicijnogo klimatu Ukraïni. S.P.A.C.E [The concept of “geopolitical risk” in the structure of assessment of the investment climate of Ukraine]. *Society, Politics, Administration in Central Europe: elektronnij naukovo-praktichnij zhurnal*, 1, 85-90. (in Ukrainian)
- Stepanov, V.YU. (2011). Derzhava yak osnovnij sub'ekt sistemi masovih politichnih komunikacij [The state as the main subject of the system of mass political communications]. *Visnik Harkivs'koï derzhavnoï akademii kul'turi*, 32, 94-101. (in Ukrainian)
- Vernudina, I.V. (2015). Osoblivosti politiko-psihologichnoï komunikacii u sferi publichnogo upravlinnya [Peculiarities of political and psychological communication in the field of public administration]. *Visnik Nacional'noi akademii derzhavnogo upravlinnya pri Prezidentovi Ukraïni. Seriya : Filosofiya*, 4, 80-86. (in Ukrainian)
- Vershina, V.A. (2020). Obriï novoevropejs'koï antropologichnoï paradigmi [Horizons of the new European anthropological paradigm]. *Epistemological studies in Philosophy, Social and Political Sciences*, 3(2), 10-17. (in Ukrainian)
- Ivashchuk, L. (2011). Social'ni merezhi Internetu v suchasnij politichnij komunikacii [Internet social networks in modern political communication]. *Naukovi praci Nacional'noi biblioteki Ukraïni im. V.I.Vernads'kogo*, 32, 63-70. (in Ukrainian)

EPISTEMOLOGICAL STUDIES IN PHILOSOPHY,
SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ISSN 2618-1274 (Print), ISSN 2618-1282 (Online)

Journal home page: <https://visnukpfs.dp.ua/index.php/PFS/index>

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Артем Олександрович Хмельников

Кандидат політичних наук,

депутат Дніпровської міської ради,

пр. Яворницького, 75, Дніпро, 49000, Україна

E-mail: artemhmelnykov22@protonmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-9343-8161>

Artem Oleksandrovych Khmelnykov

Candidate of political sciences,

deputy of the Dnipro City Council,

75 Yavornytskogo Ave., Dnipro, 49000, Ukraine

УДК 321.323

ЛОКАЛЬНИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ПОРЯДОК ДЕННИЙ:
ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ТА ТРАНСФОРМАЦІЇ

Received 05 October 2022; revised 28 October 2022; accepted 10 November 2022

DOI: 10.15421/342232

Анотація

Стаття присвячена встановленню сфери управлінської відповідальності, які визначають активність політичних суб'єктів локального рівня та діяльність локального політичного менеджменту. Визначено пріоритетність самодостатнього порядку денного локальних громад. Як чинника просування України до зразків консолідованої демократії Метою дослідження є встановлення специфіки інституційних засад формування локального порядку денного. Охарактеризовано обговорення питань, які є важливими для мешканців конкретних спільнот. Було підкреслено, що інтереси локальної політичної спільноти виникають в демократичних умовах політичного плюралізму. Проаналізовано завдання політичного менеджменту, пов'язані з потребами впорядкування конкретного поселення. Розкрито значення наявності локальних акторів, які обговорюють черговість витрати ресурсів та напрями конфігурації управління розвитком. З'ясовано специфіку пошуку конкурентних переваг між локальними політичними акторами. Розкрито, що належне виконання пунктів локального порядку денного не викликає заперечень з боку громади та інститутів політичних гравців. Доведено, що незадоволеність виконанням порядку денного може спонукати до протестних настроїв у локальній громаді. Встановлено, що важливим чинником формування локального політичного порядку денного є інституційний статус локальних політичних акторів. Припущено, що механізми перетворення локальних громад на самодостатні спільноти формуються за умов інтеграції локальних еліт до вироблення локального порядку денного, його демаркації із загальнонаціональним. Встановлено, що інституалізація суб'єктності локальних самоврядних структур в умовах української децентралізації стає визначальним чинником якісних демократичних перетворень. Зроблено висновок, що місцева (локальна) політика виступає середовищем корекції порядку денного, який впливає з точки зору потреб та пріоритетів розвитку. Виявлено значення загальнонаціонального і регіонального порядку денного, які можуть вимагати перерозподілу ресурсів та певних додаткових зусиль з боку локальних громад. Встановлено оптимальний організаційний вектор формування локального порядку денного нашої держави. Ним є відкрита участь у цьому процесі загальнонаціональних та локальних політичних сил, громадських рухів, груп інтересів.

Ключові слова: порядок денний, локальний політичний менеджмент, прийняття рішень, політична консолідація, політичної консенсус.

LOCAL POLITICAL AGENDA:
FACTORS OF FORMATION AND TRANSFORMATION

Abstract

The article is devoted to the establishment of the sphere of managerial responsibility, which determines the activity of political subjects at the local level and the activity of local political management. The priority of the self-sufficient agenda of local communities has been determined. As a factor of Ukraine's advancement towards models of consolidated democracy The purpose of the study is to establish the specifics of the institutional foundations of the formation of the local agenda. The discussion of issues that are important for residents of specific communities is characterized. It was emphasized that the interests of the local political community arise in democratic conditions of political pluralism. The tasks of political management related

to the needs of organizing a specific settlement are analyzed. The significance of the presence of local actors, who discuss the sequence of resource consumption and directions of development management configuration, is revealed. The specifics of the search for competitive advantages between local political actors have been clarified. It was revealed that the implementation of the items on the agenda does not raise objections from the community and institutions of political players. It has been proven that dissatisfaction with the implementation of the agenda can lead to protest moods in the local community. It was established that an important factor in the formation of the local political agenda is the institutional status of local political actors. It is assumed that the mechanisms of transformation of local communities into self-sufficient communities are formed under the conditions of integration of local elites to the development of the local agenda, its demarcation from the national agenda. It has been established that the institutionalization of the subjectivity of local self-government structures in the conditions of Ukrainian decentralization becomes a determining factor of qualitative democratic transformations. It was concluded that local (local) politics acts as an environment for the correction of the agenda, which arises from the point of view of development needs and priorities. The significance of the national and regional agenda, which may require redistribution of resources and certain additional efforts on the part of local communities, is revealed. The optimal organizational vector for the formation of the local agenda of our state has been established. It is the open participation in this process of national and local political forces, social movements, interest groups

Key words: *agenda, local political management, decision-making, political consolidation, political consensus.*

Постановка проблеми.

Реформи децентралізації в Україні спонукають до аналізу предметів опікування політичних інститутів загальнонаціонального і локального рівня. В умовах відкритого суспільства і демократії заявлені в нормативних джерелах сфери відповідальності визначають активність політичних суб'єктів локального рівня та діяльність локального політичного менеджменту. В Україні в умовах децентралізації відбувається поступове формування самодостатнього порядку денного локальних громад. Це може свідчити про просування нашої держави до зразків консолідованої демократії. Водночас в умовах повномасштабної російської агресії актуальним є питання політичної консолідації локальних громад. У зв'язку з цим слід обговорювати питання, які є важливими для мешканців конкретних спільнот. Також вимагає уваги ідентифікація політичних інтересів та суб'єктів їх відстоювання на локальному рівні. Звідси слід звернути увагу на інституційні, комунікаційні та поведінкові обставини й пріоритети формування локального порядку денного як в Україні, так і зарубіжних державах.

Аналіз публікацій. Проблема політичних взаємодій локального рівня в умовах демократизації вивчала низка зарубіжних вчених. Зокрема, Т.Алберг, П.Ван Елст та Дж.Керран

досліджують медійні системи та політичне інформаційне середовище в рамках міжнаціонального порівняння [Aalberg, Van Aelst, Curran 2010], Р.Далтон аналізує процес ерозії політичної підтримки в розвинених промислових демократіях на основі викликів демократичному вибору [Dalton 2004], К.Е. де Фріс вивчає вплив референдумів ЄС на національну виборчу політику на матеріалах сучасних Нідерландів [De Vries 2009], Г.Едвардс та Б.Вуд розкривають інституційний взаємовплив на порядок денний Президента, Конгреса і ЗМІ [Edwards, Wood 1999], Ф.Гіларді, Т.Гесслер, М.Кублі та С.Мюллер досліджують соціальні медіа та політичні програми [Gilardi, Gessler, Kubli, Müller 2022], Д.Хопманн, К. де Врезе і Е.Альбек намагаються пояснити переваги «премії за посаду» у висвітленні новин про вибори через логіку політичної влади та медіа ринку [Hormann, de Vreese, Albæk 2011.], Д. Дж. ван дер Пас, В. ван дер Бруг і Р.Флігентарт розглядають політичний паралелізм у ЗМІ та формування політичного порядку денного [Van der Pas, Van der Brug, Vliegthart 2017.] Разом з тим, необхідно розкрити специфіку інституційних чинників формування локального порядку денного в Україні та за її межами.

Метою статті є встановлення специфіки інституційних засад формування локального

порядку денного. Завданням статті є виявлення взаємозв'язків між політичними акторами локального рівня та відстоюванням політичних інтересів.

Основний зміст.

Вихідними позиціями формуванням локального політичного порядку денного є ресурси та інтереси локальної політичної спільноти. Вони виникають в умовах політичного плюралізму. Також їхньою ознакою є специфічний локальний рівень політичної компетентності. Як слушно вважав П.Левчук, «людська спільнота існує на певній території, характеризується складними взаємовідносинами господарського, культурного релігійного, політичного та іншого характеру. Однак процес їх розвитку, незважаючи на початкову стихійність, завжди залишався зумовленим певними об'єктивними характеристиками, як, наприклад, потреба у спільному веденні господарства, захист, адміністративно-управлінського оформлення» [Левчук 2012: 207].

Управлінський функціонал сучасних урбанізованих поселень означає порядок денний в межах прийняття політичних рішень, спрямованих на керування розвитком самоврядної території. Всі завдання політичного менеджменту пов'язані з потребами впорядкування конкретного поселення. П. Левчук слушно окреслює роль міських поселень: «міста від початку свого зародження починали відігравати роль політичного центру певної території, сприяли її росту, розвитку. Для питання, піднятого у цій статті, важливе чітке розуміння того, що сприяло початковому оформленню міст, на основі чого вдалося створити стійку структуру локальної спільноти» [Левчук 2012: 207].

Фокусування уваги на проблемах розвитку міста визначає появу специфічної урбаністичної політики у значенні politics. Це передбачає наявність щонайменше кількох акторів, які обговорюють черговість витрати ресурсів та напрями конфігурації управління розвитком. З метою просування найефективніших рішень з боку певної групи формується коаліція зростанням, яка об'єднує кількох локальних політичних гравців. П.Левчук вірно зазначав, що «у процесі вироблення єдиного

вектора розвитку території у тій чи іншій мірі знаходять своє вираження інтереси всіх груп місцевих еліт, які володіють тим чи іншим ресурсом у всіх сферах життєдіяльності міста. Таким чином, відбувається вирішення суперечності безперервного становлення – коаліція стає проблемним полем, у якому змагаються різні актори, що для перемоги пропонують свої проекти розвитку території» [Левчук 2012: 210].

Специфіка трансформаційних урбаністичних локальних осередків спонукає до пошуку конкурентних переваг між локальними політичними акторами. Це означає звернення до певних політичних технологій. Серед них чільне місце посідають маніпулятивні політичні комунікації. При цьому локальний політичний порядок денний визначається на рівні політичного змагання під час формуванням структур управління громадою. Програмні риси порядку денного відстежується в рамках функціонування обраної публічної влади. У зв'язку з цим зростає ефективність зв'язку між владою і громадою. С.Машаровська справедливо вважає «політичні та виборчі кампанії, що відбуваються на місцевому рівні такими, що завжди мають свою специфіку та характерні риси. Ці особливості залежать від характеру самої кампанії, регіону проведення, місцевих еліт та громадян. Виходячи з локального характеру, специфічними є і засоби комунікації, що застосовуються під час таких кампаній» [Машаровська 2013: 235].

Різновиди комунікації в рамках побудови локального політичного порядку денного визначають напрями його реалізація. За умови прозорості комунікаційних процесів виконання пунктів порядку денного не викликає заперечень збоку громади та інститутів політичних гравців. За умови застосування маніпулятивних технологій виконання порядку денного стає простором для політичних конфліктів на рівні громади. Зокрема, С.Машаровська наводить приклад [умовно позначає] технологію «сірої комунікації» як «перший вид маніпулятивних технологій, що використовуються у місцевих політичних кампаніях та ґрунтується на використанні міжособистісного спілкування, пліток або телефонних дзвінків ви-

борцям» [Машаровська 2013: 236].

Реалізація маніпулятивних технологій означає керованість громадою як аудиторією. Поряд з цим незадоволеність виконання порядку денного може спонукати до протестних настроїв. Тому маніпулятивний підхід до комунікації має постійне закріплення. С.Машаровська доречно відзначає, що «способом маніпулятивного впливу на поведінку виборця є надання йому позитивної інформації про кандидата під виглядом телефонного, або особистого інтерв'ю. Підсумком такого спілкування є мимовільне отримання виборцем певної позитивної інформації про потрібного кандидата, або негативної про опонентів» [Машаровська 2013: 237].

Важливим чинником формування локального політичного порядку денного є інституційний статус локальних політичних акторів. Наявність партійних політичних сил локального «походження» визначає фокусування переважно на локальних проблемах. «Проникнення» центрального та регіонального порядку денного до розгляду громади значно зменшується. На думку українського політолога О.Тіт, «локальні партії можна розглядати не тільки як формування за територіальним принципом, але й часовим проміжком, чи розмахом/спрямуванням/масштабом дії або локальним у сенсі досягнення певної локальної мети, або як підтримка/піар окремої людини» [Тіт 2014: 267].

За умови активності локальних політичних партій у політичному просторі громади до програмного рівня порядку денного на виборах закладаються ціннісні та ідейні засади, характерні для даного роду партійних гравців. О.Тіт вірно характеризує «ідеологічний тип локальних політичних партій на основі відстоювання політичними силами інтересів, специфічних для даного регіону. Також під ідеологічний тип локальних політичних партій підпадають ті політичні сили, що мають ідеологічні установки, актуальні лише для деяких груп населення, котрі компактно живуть у межах певного регіону» [Тіт 2014: 268].

В умовах демократичних політичних трансформацій важливим питанням є механізми перетворення локальних громад на само-

статні спільноти. Цей процес відбувається на основі інтеграції локальних еліт до вироблення локального порядку денного, його демаркації із загальнонаціональним. Згідно з О.Тіт, «існуюча система, коли місцеві регіональні еліти виявилися неспроможними ефективно представляти інтереси регіонів в «центрі» і є зацікавленими в лобюванні виключно власних економічних інтересів, на думку багатьох експертів концепція адміністративної реформи, яка передбачає розширення компетенції органів місцевого самоврядування є найбільш актуальною» [Тіт 2014: 269].

Інституалізація суб'єктності локальних самоврядних структур в умовах української децентралізації стає визначальним чинником якісних демократичних перетворень. При цьому вельми імовірним є опір з боку централізаторських політичних груп та суб'єктів. Вітчизняний фахівець В.Зимогляд головним суб'єктом, «що здатен забезпечити піднесення ініціативи людей, їхньої активності, окреслити основні напрями української модернізації і становлення національного демократичного суспільства, справедливо називає, демократичне місцеве самоврядування» [Зимогляд 2015: 196].

Концентрація зусиль на модернізації механізмів управління громади на сучасному етапі вимагає їх включення до політичного порядку денного локальної спільноти. Питання розвитку механізмів організаційних умов щодо формування самодостатнього порядку денного буде лише посилюватися. В.Зимогляд вірно вказує, що «будучи однією з активних форм соціальної організації людей, місцеве самоврядування сприяє ефективному використанню накопиченого в суспільстві людського потенціалу розвитку, актуалізації всіх рушійних сил суспільства на засадах вільної самодіяльності й самоорганізації дедалі більшої кількості громадян» [Зимогляд 2015: 196].

Розв'язання питання функцій різних політичних акторів та інститутів в рамках формування локального політичного порядку денного вимагає з'ясування статусу акторів на рівнях мікро-, мезо- та макро політики. Взаємозв'язок цих рівнів нерідко порушує самодостатність формування локального політично-

го порядку денного. В.Зимогляд своєчасно й актуально висуває проблему «співвідношення всередині окремої країни мікрополітики, мезополітики і макрополітики. На кожному із цих рівнів перебіг політичних процесів формує специфічні інституції, відносини, механізми й технології розвитку політики, а також використовує фактори її формування й розвитку на регіональному та муніципальному рівнях самоорганізації. Причому кожен рівень має певну самостійність» [Зимогляд 2015: 198].

Таким чином, формування локального політичного порядку зумовлене процесом відокремлення локальних громад як політичних спільнот від інших рівнів політичного врядування. Інституційна конфігурація формування політичного порядку денного також залежить від етапу демократизації та досвіду взаємодії між різними акторами та громадським середовищем.

Висновки.

Отже, локальний порядок денний формується на основі сукупності інституційних чинників впливу кожної конкретної громади. Конфігурація колізій зростання може формуватися на основі локальних проблем або на основі потенційних ресурсів, які можуть бути залученими для розвитку громади. Місцева

[локальна] політика виступає середовищем корекції порядку денного, який впливає з точки зору потреб та пріоритетів розвитку. Наявність локальних груп інтересів впливає на пріоритетність розв'язання проблем та визначає напрямки витрати ресурсів.

Також слід зважати на загальнонаціональний і регіональний порядок денний, які можуть вимагати перерозподілу ресурсів та певних додаткових зусиль з боку локальних громад. Особливо наочно це було продемонстровано в період коронавірусної кризи та повномасштабного вторгнення російської федерації до України.

Оптимальним організаційним вектором формування локального порядку денного нашої держави є відкрита участь у цьому процесі загальнонаціональних та локальних політичних сил, громадських рухів, груп інтересів тощо. Зазначена ситуація вимагає цілеспрямованих зусиль, кваліфікації політичних акторів, практики дотримання домовленостей, забезпечення консенсусу тощо. Продуктивність локальної політичної співпраці в межах порядку денного конкретної громади дає змогу набуту результатів та забезпечити довготривалу підтримку громадян. Це стане основою для наших подальших наукових пошуків.

Бібліографічні посилання

- Aalberg, T., Van Aelst, P., Curran, J. (2010). Media systems and the political information environment: A cross-national comparison. *The International Journal of Press/Politics*, 15(3), 255-271.
- Dalton, R. (2004). *Democratic challenges, democratic choices: The erosion of political support in advanced industrial democracies*. Oxford, UK: Oxford University Press.
- De Vries, C.E. (2009). The impact of EU referenda on national electoral politics: The Dutch case. *West European Politics*, 32(1), 142-171.
- Edwards, G. C., Wood, B.D. (1999). Who influences whom? The president, congress, and the media. *The American Political Science Review*, 93(2), 327-344.
- Gilardi F., Gessler Th., Kubli M., Müller S. (2022). Social Media and Political Agenda Setting, *Political Communication*. 39:1, 39-60 .
- Hopmann, D.N., de Vreese, C.H., Albæk, E. (2011). Incumbency bonus in election news coverage explained: The logics of political power and the media market. *Journal of Communication*, 61(2), 264-282.
- Van der Pas, D.J., Van der Brug, W., Vliegenthart, R. (2017). Political Parallelism in Media and Political Agenda-Setting. *Political Communication*, 34:4, 491-510.
- Левчук, П.М. (2012). Вітальні фактори та іманентні властивості коаліції зростання в межах політичного простору локальної спільноти. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*, 3, 206-213.
- Машаровська, С.Ю. (2013). Маніпулятивні технології в локальних політичних кампаніях. *Гуманітарні студії*, 20, 235-242.

Тіт, О.Г. (2014). Локальні політичні партії в Україні. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*, 8, 267-270.

Зимогляд, В.Я. (2015). Фактори формування муніципальної й регіональної політики у локальному політичному процесі. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія, 2, 193-206.

References

Aalberg, T., Van Aelst, P. & Curran, J. (2010). Media systems and the political information environment: A cross-national comparison. *The International Journal of Press/Politics*, 15(3), 255-271.

Dalton, R. (2004). *Democratic challenges, democratic choices: The erosion of political support in advanced industrial democracies*. Oxford, UK: Oxford University Press.

De Vries, C.E. (2009). The impact of EU referenda on national electoral politics: The Dutch case. *West European Politics*, 32(1), 142-171.

Edwards, G. C. & Wood, B.D. (1999). Who influences whom? The president, congress, and the media. *The American Political Science Review*, 93(2), 327-344.

Gilardi F., Gessler Th., Kubli M. & Müller S. (2022). Social Media and Political Agenda Setting, *Political Communication*. 39:1, 39-60 .

Hopmann, D.N., de Vreese, C. H., & Albæk, E. (2011). Incumbency bonus in election news coverage explained: The logics of political power and the media market. *Journal of Communication*, 61(2), 264-282.

Van der Pas, D.J., Van der Brug, W. & Vliegenthart, R. (2017). Political Parallelism in Media and Political Agenda-Setting. *Political Communication*, 34:4, 491-510.

Levchuk, P.M. (2012). Vital'ni faktori ta imanentni vlastivosti koalicii zrostannya v mezhah politichnogo prostoru lokal'noi spil'noti [Welcome factors and immanent properties of the growth coalition within the political space of the local community]. *Filosofiya i politologiya v konteksti suchasnoi kul'turi*, 3, 206-213. (in Ukrainian)

Masharovs'ka, S.YU. (2013). Manipulyativni tekhnologii v lokal'nih politichnih kampaniyah [Manipulative technologies in local political campaigns]. *Gumanitarni studii*, 20, 235-242. (in Ukrainian)

Tit, O.G. (2014). Lokal'ni politichni partii v Ukraini [Local political parties in Ukraine]. *Filosofiya i politologiya v konteksti suchasnoi kul'turi*, 8, 267-270. (in Ukrainian)

Zimoglyad, V.YA. (2015). Faktori formuvannya municipal'noi j regional'noi politiki u lokal'nomu politichnomu procesi [Factors of municipal and regional policy formation in the local political process]. *Visnik Nacional'nogo universitetu «YUridichna akademiya Ukraini imeni YAroslava Mudrogo»*. Seriya: *Filosofiya, filozofiya prava, politologiya, sociologiya*, 2, 193-206. (in Ukrainian)

Катерина Андріївна Швець

Аспірантка кафедри політології та
державного управління,
Донецький національний університет
імені Василя Стуса,
вул. 600-річчя 21, Вінниця, 21021, Україна
E-mail: k.shvets@donnu.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5272-3268>

Kateryna Shvets

PhD student of of the Department of Political
Science and Public Administration,
Vasyl Stus Donetsk National University,
21 600-richchia str., Vinnytsia,
21021, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0001-5272-3268>

УДК: 32.321.342.2.353

КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ МОДЕЛЕЙ ПУБЛІЧНОЇ ПОЛІТИКИ ЛІБЕРАЛЬНИХ ДЕМОКРАТІЙ НА ПРИКЛАДІ ШВЕЦІЇ ТА НОРВЕГІЇ

Received 05 October 2022; revised 324 October 2022; accepted 10 November 2022

DOI: 10.15421/342233

Анотація

У статті досліджено скандинавську модель публічного управління, яка відзначається корпоративною системою прийняття рішень (державна – профспілки – роботодавці), у якій роль координатора в цій структурі відведена владі. Визначено, що держава бере на себе відповідальність з забезпечення населення соціальними благами та здійснює контроль над економікою, сприяючи чесній конкурентності, безпечними умовам праці та працевлаштованості населення. Характерними ознаками є високий рівень довіри громадян до органів публічної влади та їх участь в ухваленні рішень (через референдум, консультації з громадськістю, профспілки), відкритість і підзвітність публічних органів влади перед населенням. Виокремлено, що досліджувані скандинавські країни, Швеція та Норвегія, є лідерами у світі за рівнем життя населення, економічного розвитку, забезпечення соціальних стандартів і політичної стабільності, що є запорукою високої конкурентоспроможності скандинавських країн. Зазначено, що різні рівні влади (державний, регіональний, місцевий) спільно працюють над сприятливими умовами розвитку країни та над забезпеченням якісних умов життя для своїх громадян. Надійним підґрунтям забезпечення високої конкурентоспроможності досліджуваних країн є збалансоване та ефективне функціонування усіх підсистеми в межах нації. Скандинавські країни здатні в сучасних умовах максимально поєднувати поступальний політичний та економічний розвиток і високий рівень соціального забезпечення, що є необхідною умовою досягнення високої конкурентоспроможності у світі.

Таким чином, проведене компаративне дослідження в зазначених скандинавських країнах за методом бінарного лангїтюдного темпорального порівняння дозволило виокремити модель публічної політики держав ліберальної демократії, у якій між владою і суспільством встановлена ефективна взаємодія щодо вироблення і впровадження політичних рішень.

Конструктивними факторами, які впливають на зв'язок влади і суспільства та сприяють функціонуванню даної моделі публічної політики, виступають: чітка законодавча регламентація правового статусу всіх учасників суспільно-політичного процесу; високий рівень політичної і правової культури та свідомості; стабільна економіка; діяльність експертних груп, наявність незалежних інститутів контролю за діяльністю влади та інші. Число конструктивних факторів впливу в цих державах значно перевищує рівень деструктивних. Важливою умовою функціонування публічної політики в ліберальних демократіях є наявність зворотного зв'язку між владою і суспільством.

Ключові слова: компаративний аналіз, скандинавська модель управління, публічна політика, державне управління, ліберальні демократії.

COMPARATIVE ANALYSIS OF PUBLIC POLICY MODELS OF LIBERAL DEMOCRACIES USING THE EXAMPLES OF SWEDEN AND NORWAY

Abstract

The article examines the Scandinavian model of public administration, which is characterized by a corporate decision-making system (state – trade unions – employers), in which the role of coordinator in this

structure is assigned to the authorities. It was determined that the state assumes responsibility for providing the population with social benefits and exercises control over the economy, promoting fair competition, safe working conditions and employment of the population. Characteristic features are a high level of trust of citizens in public authorities and their participation in decision-making (through a referendum, consultations with the public, trade unions), openness and accountability of public authorities to the population. It is highlighted that the studied Scandinavian countries, Sweden and Norway, are leaders in the world in terms of the standard of living of the population, economic development, ensuring social standards and political stability, which is a guarantee of the high competitiveness of the Scandinavian countries. It is noted that different levels of government (state, regional, local) work together on favorable conditions for the country's development and on ensuring quality living conditions for its citizens. A reliable basis for ensuring the high competitiveness of the countries under study is the balanced and effective functioning of all subsystems within the nation. Scandinavian countries are able to maximally combine progressive political and economic development and a high level of social security in modern conditions, which is a necessary condition for achieving high competitiveness in the world.

Thus, the comparative study conducted in the mentioned Scandinavian countries using the method of binary longitudinal temporal comparison made it possible to single out a model of public policy of liberal democratic states, in which effective interaction between the government and society regarding the development and implementation of political decisions is established.

Constructive factors that affect the relationship between the government and society and contribute to the functioning of this model of public policy are: clear legislative regulation of the legal status of all participants in the socio-political process; high level of political and legal culture and consciousness; stable economy; the activity of expert groups, the presence of independent institutes of control over the activities of the authorities, and others. The number of constructive factors of influence in these states significantly exceeds the level of destructive ones. An important condition for the functioning of public policy in liberal democracies is the presence of feedback between the government and society.

Key words: comparative analysis, Scandinavian management model, public policy, public administration, liberal democracies.

Постановка проблеми.

Розвиток сучасної демократії напряму пов'язаний з рівнем розвитку публічної політики та управління. Інститут публічної політики є тим соціально-політичним утворенням, яке за своєю природою покликане виступати умовою та засобом, що дозволяє суспільству формувати стратегічний «порядок денний», створювати внутрішні стимули та цінності суспільно-політичного розвитку, переводити конфлікти, що виникають у цьому процесі, у позитивно-функціональне русло, перетворюючи їх у елемент соціальної динаміки. Сучасну демократію неможливо розглядати відокремлено від таких процесів як відкритість і прозорість дій влади, підзвітність влади, рівень залученості громадянського суспільства до публічного управління та його вплив на процес прийняття політичних рішень, зацікавленість влади у співпраці з громадянським суспільством, публічний контроль дій влади тощо. В свою чергу на становлення та функціонування тої чи іншої моделі публічної

політики впливають культурно-історичні традиції держави, рівень економічного розвитку, політико-правовий режим, інституційні особливості політичної системи, рівень розвитку громадянського суспільства, політичної культури та свідомості.

Відповідно до індексу демократії, розробленого англійським дослідницьким центром Economist Intelligence Unit, всі сучасні держави поділяються на повноцінні (ліберальні) демократії, недосконалі демократії, перехідні режими, автократичні режими. Даний індекс базується на п'яти категоріях: виборчий процес та плюралізм, політична участь, функціонування уряду, політична культура і громадянські свободи. Суть повноцінної демократії або ліберальної демократії полягає в тому, що населення має право управління країною. У таких державах права та політичні свободи громадян не лише поважаються, а й охороняються на законодавчому рівні. Для країн із ліберальною демократією характерна незалежна судова система. Країни з повноцінною де-

мократією мають індекс від 8 і вище. Сьогодні у світі всього 21 країна з ліберальною формою демократії (Норвегія, Фінляндія, Швеція, Велика Британія, Ісландія та інші). Недосконала або неліберальна демократія – режим, який передбачає часткове володіння населенням владою. Для прикладу, в країні можуть справедливо відбуватися вибори, але права громадян частково обмежуються або порушуються тими ж засобами масової інформації, шляхом інформаційної агітації чи пропаганди. Недосконала демократія, згідно даних 2021 року поширена серед 53 країн (Франція, США, Естонія, Латвія, Польща, Молдова тощо). Країни з недосконалою демократією характеризуються індексом від 6 до 8. Гібридний режим або перехідний відрізняється нейтральністю. Цей режим є щось середнім між демократією та авторитаризмом. Іншими словами, це проміжний варіант, де з одного боку влада належить народу, але водночас країною керує парламент. Даний режим відрізняється стабільністю, тобто держава може багато років існувати за умов такого режиму навіть за ймовірності настання державних переворотів. Гібридний режим може згодом переродитися на автократію чи демократію, але найчастіше він слабшає і перетворюється на демократичний лад. Для гібридного режиму характерні індекси від 4 до 6. На сьогоднішній день із гібридним режимом існує 34 країни (Україна, Мексика, Грузія, Туреччина та інші). За автократії влада належить одній людині, або певній правлячій партії. Автократія диктує абсолютизм, деспотію та самодержавство. Яскравим прикладом автократичного режиму є Північна Корея, Росія, Китай, Білорусія, Афганістан. Країни з автократією вирізняються індексом нижче 4. На сьогоднішній день у світі 59 країни з авторитарним режимом правління [Democracy Index].

Метою статті є здійснити компаративний аналіз сучасних моделей публічної політики в країнах ліберальної демократії (Швеції та Норвегії) сформованих під впливом глобальних трендів та внутрішньо-політичних детермінаційних факторів.

Виклад основного матеріалу.

Для повноти нашого дослідження вважає-

мо за необхідне зупинитися на вивченні досвіду реалізації моделей публічної політики у демократичних системах. Зокрема, серед ліберальних демократій за доречне зупинитися на вивченні досвіду Норвегії та Швеції, так як ці країни протягом тривалого періоду, згідно індексу демократії, знаходяться в п'ятірці лідерів [Democracy Index 2022].

Звертаючись до досвіду Норвегії, варто зазначити, що дана країна уже кілька років поспіль займає лідерську позицію серед країн розвиненої демократії [Democracy Index 2022]. Даний успіх напряму пов'язаний з особливостями політичної системи країни та сформованою моделлю публічної політики.

За формою правління Норвегія є конституційною монархією. Згідно з чинною Конституцією, престолонаслідування передається по прямій лінії незалежно від статі. Формально у короля збереглися досить широкі повноваження. Він призначає Державну раду, включаючи прем'єр-міністра, затверджує закони, оголошує війну та укладає мир, є головнокомандувачем Збройних сил і главою державної церкви. Законодавча влада здійснюється парламентом – Стортингом, що складається зі 165 депутатів, які обираються загальним, рівним і таємним голосуванням за пропорційною системою строком на 4 роки. На першій сесії Стортингу, парламентарії висувають зі свого складу 1/4 депутатів і утворюють палату – Лагтинг, що є вищим дорадчим органом. Решту депутатів складають палату Одельстинг. Уряд несе колективну відповідальність за політику, хоча кожен міністр має право публічно висловлювати незгоду з того чи іншого питання. Члени кабінету міністрів затверджуються партією більшості чи коаліцією у парламенті. Вони можуть брати участь у парламентських дебатах, але не мають права голосу. Пости державних службовців надаються після проходження конкурсних іспитів [Гавриленко 2010: 346].

Управління у провінціях (фюльці) здійснює призначений королем фюлькесман (губернатор), за якого існує фюлькестинг (обласна рада), що складається з голів рад сільських та міських комун. У кожній комуні є виборний орган місцевого самоврядування – збори

представників.

Особливості публічної політики Норвегії багато в чому обумовлені тим, що домінуючу роль у соціально-культурному та економічному розвитку країни відіграє основний інститут політичної системи – держава. Вона є власником значної частини національних багатств. Уряд контролює ключові сектори економіки, зокрема, життєво важливу нафтовидобувну галузь, а також інші галузі, природні ресурси та ефективно використовує їх для економічного прогресу та людського розвитку [Гавриленко 2010: 454].

Одним із рушійних сил суспільно-політичного розвитку Норвегії є ефективна, гуманістично орієнтована соціальна політика держави. Важливе місце у ній займають системи охорони здоров'я, соціального та пенсійного забезпечення. Ці системи покликані компенсувати зниження доходів у зв'язку із втратою роботи, відпусткою в зв'язку з вагітністю та пологами, доглядом за дитиною, хворобою та тілесними ушкодженнями, непрацездатністю, пенсійним віком та смертю. У тих випадках, коли звичайного приватного чи державного забезпечення виявляється недостатньо, незможним та особливо нужденним сплачується соціальна допомога. Вона фінансується з комунальних бюджетів, а соціальні виплати в рамках соціального та пенсійного забезпечення – із страхових відрахувань працюючих за наймом, податку, сплачуваного роботодавцями. Значна частина допомоги формується з державних дотацій, одержуваних внаслідок збору податків, мит та нафто-газодобування на континентальному шельфі. Частина доходів від нафтовидобування інвестується у спеціальний фонд, призначений для соціальних виплат у майбутньому.

Особливе значення в Норвегії надається забезпеченню повної зайнятості, прихильності до «принципу загальності» – поширенню послуг держави на всіх співгромадян, а не лише на незаможних та особливо нужденних. Ця країна зазвичай характеризується рівномірно розподіленою серед її населення власністю, протягом багатьох років вона залишається високим егалітарним та відносно однорідним суспільством [Денисюк, Мельников

2012: 260].

Головним регулюючим інструментом у Норвегії стали політичні ініціативи, розробка та проведення практичної програми соціально-економічних, ліберально-монетаристських та соціал-реформістських заходів. У процесі історичного розвитку вироблено національно-демократичний консенсус щодо капіталу – обов'язковий, неодмінний контроль незалежно від його національної приналежності [Денисюк, Мельников 2012: 261].

Норвегія – держава громадяни котрої беруть активну участь у політичному житті своєї країни. В Стротингу, парламенті Норвегії, представлено 8 політичних партій. На політичну владу впливають різні громадські та лобістські організації. Крім того, у Норвегії використовуються так звані гнучкі списки (вільні, відкриті). Гнучкими їх називають тому, що виборець може вносити в них зміни [The main features 2017]. Застосування відкритих списків пов'язане із існуванням у Норвегії преференційного голосування, яке дає можливість голосуючим висловити перевагу певним кандидатам, зазначеним у партійному списку. З наведених вище фактів можна дійти висновку, що з чинників, що пояснюють стабільність політичної системи у Норвегії, є наявність ефективно здійснюваної функції «входу», тобто артикуляція і агрегування інтересів населення здійснюється різними шляхами і, як наслідок прийняття до уваги інтересів громадян, вони, у свою чергу, надають підтримку існуючій політичній системі. Так, за різними статистичними даними, понад 65% населення довіряє уряду, а явка на виборах завжди висока і становить понад 75% [The main features 2017].

Для стійкості будь-якої політичної системи також важливим є ефективне здійснення функції «виходу». До функцій «виходу» можна віднести нормотворчість, виконання законів, правил і норм, контроль за їх дотриманням. У Норвегії ці функції реалізуються законодавчими, виконавчими та судовими органами влади. У разі, якщо рішення, яке, наприклад, може мати форму законодавчого акту, не до кінця задовольняє громадян, вони мають можливість висловити свою незгоду, яка у ви-

гляді вимоги знову надходить на «вхід». Так, у Норвегії досить поширена практика проведення референдумів з різних питань і на різних рівнях – від місцевого до загальнонаціонального [Чальцева, Швець 2021].

Таким чином, можна говорити про функціонування зворотного зв'язку, наявність якого є важливою умовою стабільності політичного режиму. У ролі провідника зворотний зв'язок можуть також виступати ЗМІ. Норвегія посідає одне з провідних місць за кількістю періодичних друкованих видань на душу населення, а в рейтингу про стан свободи преси в країнах світу займає перше місце поряд з Нідерландами та Швецією [Чальцева, Швець 2021]. Крім того, населення певною мірою може здійснювати контроль за діяльністю політичних партій. Зокрема, слід зазначити той факт, що Норвегія — одна з перших Скандинавських країн, яка на законодавчому рівні зобов'язала політичні партії опублікувати звіти про свою фінансову діяльність [Денисюк, Мельников 2012: 263].

Окремо варто зупинитися і на е-урядуванні і е-демократії в країні. Так, у Норвегії всі сфери життя суспільства пов'язані з електронними технологіями. Наприклад, фінансова та соціальна сфери, торгівля, медицина – являють собою найпотужніший електронний вузол, здатний одночасно обробляти інформацію та взаємодіяти між сферами за допомогою оператора. Таким оператором Агентство електронного уряду Норвегії затвердило компанію EVRY. Зазначена компанія опрацьовує електронні рахунки, дає гарантію новим клієнтам у можливості переходу до формату електронних фінансових взаємин без труднощів. З 1 липня 2012р. уряд Норвегії зобов'язав близько півмільйона норвезьких організацій надсилати свої рахунки в електронному вигляді [Digital Public ... Norway 2020].

За допомогою Агентства громадського управління та електронного уряду Норвегії, громадяни можуть отримувати доступ до 90% державної та муніципальної інформації країни. Агентство працює на користь швидкої доступності необхідних документів та інформації загального характеру [Digital Public ... Norway 2020]. У Норвегії можна ознайомити-

ся навіть із податковими даними інших осіб. У жодній іншій країні немає такої можливості.

Житель Норвегії може отримати необхідну йому інформацію не виходячи з дому. Наприклад, поради, консультації, довідки, офіційна інформація. Будь-який лист, написаний від руки, надрукований, отриманий електронною поштою або SMS є офіційним документом. Виходячи з цього, жоден чиновник не може надати хибну інформацію [Digital Public ... Norway 2020].

Загалом, електронний уряд Норвегії успішно функціонує завдяки взаємозв'язку спеціалістів, спеціального обладнання та електронних технологій, комунікацій, а також державної підтримки. Дані твердження підтверджуються і 9 місцем, що зайняла Норвегія, в рейтингу електронного правління ООН за 2022 рік.

Доволі схожою, однак з певними особливостями, є ситуація в іншій Скандинавській країні – Швеції.

Королівство Швеція – конституційна монархія з парламентською формою правління. Однак на відміну від Норвегії, політична діяльність глави держави – короля, за яким, згідно Конституції, зберігаються лише представницькі функції, – значно обмежена. Він не має політичної влади, не бере участі в політиці та офіційно представляє шведський народ.

Шведська конституція складається з трьох окремих документів: Форми правління (1974р.), Акту про престолонаслідування (1810р.) і Акту про свободу друку (1949р.). Крім того, є особливий Акт про Риксдаг 1974р., що відноситься до конституційних законів, однак займає проміжне становище між конституцією та звичайними законами [The Constitution of Sweden 2016].

Законодавча влада у Швеції належить однопалатному парламенту – Риксдагу, який обирається громадянами на 3 роки шляхом прямого голосування на основі пропорційних представництв. Риксдаг обирає прем'єр-міністра і затверджує склад уряду, який зазвичай формується лідером партії, що має парламентську більшість [The Constitution of Sweden 2016].

Політична система Швеції характеризу-

ється низкою особливостей. Зокрема, у країні склалася така багатопартійна система, за якої багато партій виникли на базі партійних груп у парламенті, у той час як дві великі партії – Селянська та Соціал-демократична – з'явилися раніше та мали широку соціальну базу і вплив, що дозволило соціал-демократам зайняти лідируючі позиції у шведському суспільстві.

У 70-х роках ХХ століття склалася блокова багатопартійність, при якій, з одного боку, утворився правоцентристський блок, що включав Помірну коаліційну партію, Народну (ліберальну) партію, Партію центру, Християнсько-демократичний союз, а з іншого – лівий блок, який склали Соціал-демократична робітничка партія Швеції та Ліва партія. Сьогодні, лідируюче становище у суспільстві займає СДРПШ не тільки в силу особливостей історичного поступу, а й у силу її опори на потужний профспілковий рух. Спершу Центральне об'єднання профспілок Швеції (ЦОПШ) було колективним членом СДРПШ. Згодом воно формально вийшло із партії, але продовжує її підтримувати, у тому числі матеріально. Окрім ЦОПШ, активними є Спілка комунальних службовців, Союз службовців із вищою освітою. Разом вони становлять міцну соціально-політичну силу, впливаючи на економічне та політичне життя Швеції [Денисюк, Мельников 2012: 10].

Варто зазначити, що для шведської політичної системи характерною є відсутність єдиного економічного центру підприємців. Існує кілька їх об'єднань, які узгоджують свої позиції, насамперед під час укладання генеральних трудових угод. Цю функцію здійснюють: Шведська спілка підприємців, Союз шведських промисловців, Асоціація шведських фермерів, Союз шведських ландстингів (Федерація). Вони виступають як колективні роботодавці у відповідних сферах. Сильним впливом у країні користується кооперативний рух. До нього належать Асоціація шведських фермерів (АШФ), що здійснює постачальницькі та збутові функції. Незважаючи на те, що в сільському господарстві безпосередньо зайнято лише 2% самодіяльного населення, воно майже повністю забезпечує країну ос-

новними продуктами харчування [Денисюк, Мельников 2012: 11].

Практично кожен другий швед є членом того чи іншого кооперативу – житлового, постачальницького та ін., частина з яких об'єднані в загальношведські асоціації, що захищають інтереси членів кооперативів перед монополіями та державою. Для прикладу, є два великі житлові кооперативи загальнонаціонального характеру. Один із них належить Центральному об'єднанню профспілок Швеції, а інший – виключно громадянам – членам цього кооперативу. Держава вважає за необхідне направити центральні кооперативні асоціації у правове русло щодо прав членів кооперативів, порядку вступу до них, здачі житла не членам кооперативу, питань благоустрою на відповідній території та ін. [Денисюк, Мельников 2012: 11].

Найбільш нагальні інтереси населення забезпечуються за допомогою місцевого самоврядування, яке частково фінансується з державного бюджету та виконує ті функції, які передані державою місцевим органам самоврядування. Місцеве самоврядування на відміну від ряду інших країн Європи має значну самостійність, децентралізоване та побудоване за принципом розмежування повноважень між низовими сільськими та міськими комунами, з одного боку, та окружним самоврядуванням – з іншого. Воно належить до громадського сектору Швеції [Денисюк, Мельников 2012: 116-119].

Поряд з тим у Швеції слабше, ніж у Норвегії, використовуються інші інститути прямої демократії, зокрема референдуми. Але опитування громадської думки стали враховуватися у діяльності державних органів дедалі частіше. В цілому ж шведи довіряють своїм органам влади, тобто представницьким формам демократії [Денисюк, Мельников 2012: 37].

Для Швеції характерною є монополія засобів масової інформації і посилення їх впливу на політичне життя країни. Особливо сильний вплив вони здійснюють у періоди виборчих кампаній. При цьому журнали та газети не поділяються на фахові та бульварні. Вони розраховані на всі верстви населення незалежно

від освіти та матеріального становища. Періодика субсидується державою. Хоча держава формально бореться з монополізмом, але багато газет і журналів є власністю найбільшого видавничого синдикату сім'ї Боньєрів, до них відносяться «Dagens Nyheter», «Expressen», «Danemass», «Vaerld», «Dagens Industri». Частина газет належить основним політичним партіям. Так, «Aftonbladet» – газета ЦОПШ, Svedska dagblader» – правої Помірної коаліційної партії (ПКП). Великим телевізійним магнатом є Ян Стенбек, який володіє комерційними телевізійними каналами, газетами інформаційно-рекламного характеру. Однак, державними є головні електронні ЗМІ, що існують за рахунок абонентної плати та не використовують рекламу. Уряд, попередньо проконсультувавшись із партіями, представленими в Риксдазі, призначає на ці радіостанції та телевізійні канали правління. Передбачається, що Уряд та правління не мають прямого впливу на утримання радіо- та телевізійних програм. Проте за відсутності великого шведського інформаційного центру, ЗМІ змушені користуватися американськими, англійськими, французькими центрами, які мають свої відділення майже у всіх країнах світу. Звідси й певна спрямованість шведських передач [Денисюк, Мельников 2012: 11].

Незважаючи на відсутність цензури згідно із законодавством (Акт про свободу друку, Основний закон про свободу висловлювань та інші акти), держава не допускає зловживань цією свободою. На варті цього принципу стоять Шведська рада у справах преси (Pressens Oronionnamnd) та омбудсман у справах про свободу друку – особа, яку вибирають самі журналісти, які зобов'язані підкорятися його рішенням і оплачувати його утримання [Digital Public...Sweden 2020].

Не можна обійти увагою високу політичну активність шведів, яка базується на розвинутому громадянському суспільстві, що формувалося протягом двох століть, на їх повазі до законів, толерантності по відношенню до інших громадян та іноземців, на повазі до власної держави.

Взаємозв'язок держави з суспільством та навпаки, як і в Норвегії, вибудований на ос-

нові розвинутого е-врядування та е-демократії. Згідно рейтингу електронного правління ООН 2022 року, Швеція займає 3 місце [Digital Public...Sweden 2020], що говорить про активне залучення інформаційних технологій в публічну політику.

Шведське Агентство адміністративного розвитку – Verva, засноване ще в січні 2006р., відповідальне за координування розвитку центрального уряду в країні. Воно є одним із центральних консультативних агентств уряду. Як експерт у сфері розвитку публічного адміністрування, дане агентство впливає на кілька публічних сфер: е-врядування; стратегії для співпраці громадян та влади; координацію державної закупівлі в галузі інформації й технології комунікації [Mass media 2022]. Інше Агентство «Lantmateriet» є одним з головних у допомозі створення електронного уряду в країні. Воно займається персоналізацією інформації про нерухомість та про її продаж споживачам. Агентство розробляє методологію захисту персональних даних, зокрема й у Інтернеті. Співробітники агентства розробляють програмне забезпечення та займаються управлінням ІТ-проектів [Mass media 2022].

З 1 червня 2012 р. у Швеції функціонує агентство під назвою «Центр державних послуг», основним завданням якого є своєчасне, якісне та ефективно надання послуг державним органам. Агентство охоплює своїми послугами понад 25% держслужбовців. Ще одним завданням агентства є підвищення ефективності роботи державного апарату [Електронное правительство в Швеции 2015].

У муніципалітеті Стокгольма надають інформацію про просування електронних технологій на всю структуру уряду. Зокрема, надання електронних послуг, фінансування робіт з оптимізації електронних послуг, розробка проектів щодо впровадження інформаційних технологій у структуру держави.

В уряді електронні технології найчастіше використовуються для інформування населення. Функціонує так звана електронна ініціатива – «е-петиція». У роботі з громадянами уряд використовує спеціальні візуальні бюджети, які нагадують комп'ютерну гру. Кожен бажачий мешканець будь-якого району може бра-

ти участь в обговоренні будівництва об'єктів на певній території, розміщенні на ній інших об'єктів облагородження і т.д. Також громадянин може побачити бюджет, виділений на ці заходи. Усі пропозиції, що вносяться в дану програму, обробляються органами управління, і, потім приймаються рішення про початок робіт [Електронное правительство в Швеции 2015].

Розвиток електронних послуг, інформаційних технологій та різних комп'ютерних сервісів у Швеції відбувається на муніципальному рівні. В основному вони спрямовані на забезпечення якісної взаємодії уряду з населенням, відкритого доступу до інформації, а також участь у прийнятті рішень громадянами. Досить вдалим рішенням є створення агентств і міністерств, що володіють інформацією. Вони можуть її передавати, знижуючи витрати з державного бюджету на формування цієї інформації, а також на утримання та розвиток інформаційних систем. Вартість конкретної інформації регулюється урядом.

Окрім того Швеція розширює співробітництво з іншими державами Скандинавії в сфері впровадження е-уряду й уніфікації систем е-урядування в цих країнах, активно долучається до загальноєвропейських програм із розвитку е-урядування, але, поряд з тим, всіма засобами намагається підвищити інтерес власних громадян до користування електронними послугами [Андреева 2014: 158-160].

Таким чином, на прикладі Норвегії та Швеції ми бачимо, що для стійкості демократичного режиму потрібне ефективне здійснення функцій «входу» та «виходу» у механізмі політичної системи; також неодмінною умовою є зворотний зв'язок, що є запорукою існування демократії. Наступна умова – високий рівень підтримки та довіри населення до політичного керівництва держави. Цього можна досягти за наявності сильної національної економіки та проведення соціальної політики, яка має бути спрямована на забезпечення високої якості життя громадян.

Проведене дослідження публічної політики в зазначених демократичних країнах дозволило виокремити модель функціонування публічної політики – «Публічна політика держав ліберальної демократії» (рис.1), у якій між владою і суспільством встановлена ефективна взаємодія щодо вироблення і впровадження політичних рішень.

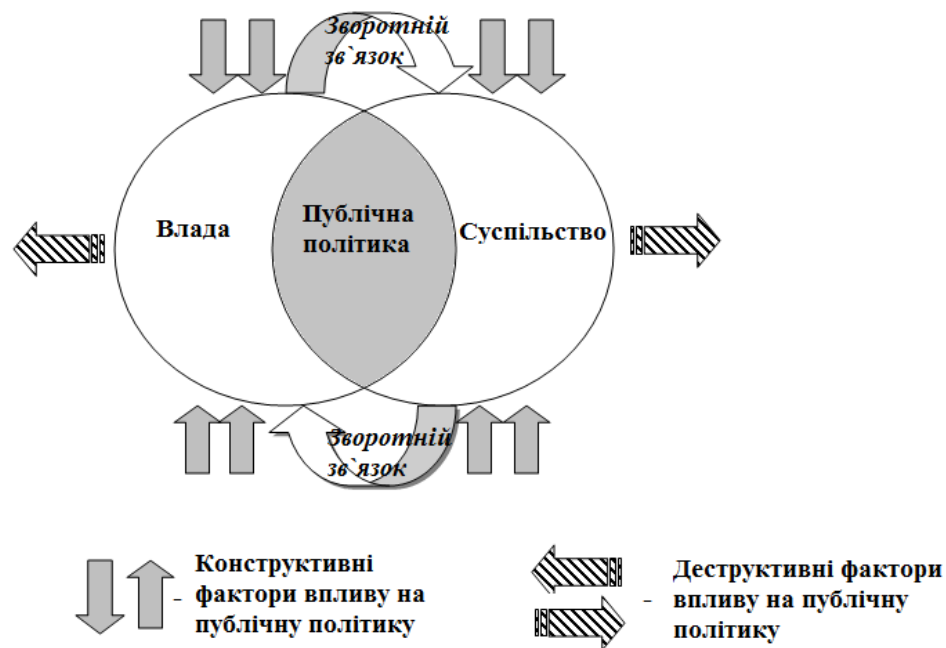

Рис.1. Публічна політика держав ліберальної демократії

Висновки.

Таким чином, скандинавські країни здатні в сучасних умовах максимально поєднувати поступальний політичний та економічний розвиток і високий рівень соціального забезпечення, що є необхідною умовою досягнення високої конкурентоспроможності у світі.

Конструктивними факторами, які впливають на зв'язок влади і суспільства та сприяють функціонуванню даної моделі публічної політики, виступають: чітка законодавча регламентація правового статусу всіх учасників суспільно-політичного процесу, децентралізація; інститут референдуму і громадських опитувань, вільні вибори, активне громадянське суспільство; високий рівень політичної і правової культури та свідомості; стабільна економіка; розвинений середній клас, який становить основу населення держави; чіткий розподіл повноважень між органами влади і дія принципу стримування

та противаги; розвинений інститут електронного врядування та електронної демократії, відкрита діяльність груп інтересів і лобістських груп; діяльність експертних груп, наявність незалежних інститутів контролю за діяльністю влади та інші.

Визначені фактори не є стандартним набором для всіх демократичних держав, але кожен із них позитивно впливає на функціонування публічного управління в державах ліберальної демократії. Число конструктивних факторів впливу в цих державах значно перевищує рівень деструктивних (для прикладу: менше застосування інституту референдуму в Швеції на противагу Норвегії, суттєво не впливає на рівень розвитку публічної політики в цій країні). Важливою умовою функціонування публічної політики в ліберальних демократіях є наявність зворотного зв'язку між владою і суспільством.

Бібліографічні посилання

- Democracy Index*. (2022). [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://en.wikipedia.org/wiki/Democracy_Index (дата звернення 28.09.22)
- Digital Public Administration factsheet 2020 Norway*. (2020). [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://joinup.ec.europa.eu/sites/default/files/inlinefiles/Digital_Public_Administration_Factsheets_Norway_vFINAL.pdf (дата звернення 14.09.22)
- Digital Public Administration factsheet 2020 Sweden*. (2020). [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://joinup.ec.europa.eu/sites/default/files/inline-files/Digital_Public_Administration_Factsheets_Sweden_vFINAL.pdf (дата звернення 10.09.22)
- Mass media in Norway*. (2022). [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://en.wikipedia.org/wiki/Mass_media_in_Norway (дата звернення 28.09.22)
- The Constitution of Sweden*. (2016). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.riksdagen.se/globalassets/07.-dokument--lagar/the-constitution-of-sweden-160628.pdf> (дата звернення 20.09.22)
- The main features of the Norwegian electoral system*. (2017). [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.regjeringen.no/en/topics/elections-and-democracy/den-norske-valgordning_en/the-norwegian-electoral-system/id456636/ (дата звернення 21.09.22)
- Андреева, О.М. (2014). Електронне урядування країн Скандинавії: становлення та розвиток. *Проблеми міжнародних відносин*, 9, 154-168.
- Гавриленко В.Г. (2010). *Суспільствознавство: довідник* в т. Т.3. Право, економіка.
- Денисюк Н.П., Мельников А.П. (2012). Політична культура Норвегії. *Вучонья записки. Гуманітарныя і грамадскія навукі*, 8(1), 259-265.
- Чальцева О.М., Швець К.А. (2021). *Практика публічного управління у Скандинавських країнах. Публічне управління та інновації*, в: *Міжнародний форум (20-21 травня 2021, Львів)*. Львів: Растр-7, 63-69.
- Електронное правительство в Швеции. (2015). *Електронное правительство разных стран*. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://elgov.ucoz.ru/index/ehlektronnnoe_pravitelstvo_v_shvecii/0-15 (дата звернення 28.09.22)

References

- Andreeva, O.M. (2014). Elektronne uryaduvannya kraїн Skandinavii: stanovlennya ta rozvitok [Electronic governance of Scandinavian countries: formation and development]. *Problemi mizhnarodnih vidnosin*, 9, 154-168. (in Ukrainian)

- CHal'ceva O.M., SHvec' K.A. (2021). *Praktika publichnogo upravlinnya u Skandinavskikh kraïnah. Publichne upravlinnya ta innovacii* [Practice of public administration in the Scandinavian countries. Public administration and innovation], in: Mizhnarodnij forum (20-21 travnya 2021, L'viv). L'viv: Rastr-7, 63-69. (in Ukrainian)
- Democracy Index*. (2022). Retrieved September 28, 2022 from https://en.wikipedia.org/wiki/Democracy_Index
- Denisyuk N.P. & Mel'nikov A.P. (2012). Politicheskaya kul'tura Norvegii [Political culture of Norway]. *Vuchonyya zapiski Gumanitarnyya i gramadskiya navuki*, 8(1), 259-265. (in Russian)
- Digital Public Administration factsheet 2020 Norway*. (2020). Retrieved September 14, 2022 from https://joinup.ec.europa.eu/sites/default/files/inlinefiles/Digital_Public_Administration_Factsheets_Norway_vFINAL.pdf
- Digital Public Administration factsheet 2020 Sweden*. (2020). Retrieved September 10, 2022 from https://joinup.ec.europa.eu/sites/default/files/inline-files/Digital_Public_Administration_Factsheets_Sweden_vFINAL.pdf
- Elektronnoe pravitel'stvo v SHvecii [e-Government in Sweden]. (2015). *Elektronnoe pravitel'stvo raznyh stran*. Retrieved September 28, 2022 from https://elgov.ucoz.ru/index/ehlektronnoe_pravitelstvo_v_shvecii/0-15
- Gavrilenko V.G. (2010). *Suspil'stvoznnavstvo* [Social science]: dovidnik v t. T.3. Pravo, ekonomika. (in Ukrainian)
- Mass media in Norway*. (2022). Retrieved September 28, 2022 from https://en.wikipedia.org/wiki/Mass_media_in_Norway
- The Constitution of Sweden*. (2016). Retrieved September 20, 2022 from <https://www.riksdagen.se/globalassets/07.-dokument--lagar/the-constitution-of-sweden-160628.pdf>
- The main features of the Norwegian electoral system*. (2017). Retrieved September 21, 2022 from <https://www.regjeringen.no/en/topics/elections-and-democracy/den-norske-valgordning-en/the-norwegian-electoral-system/id456636/>

Зміст / Content

Філософія / Philosophy

Купенко О.В., Козинцева Т.О., Костенко А.М., Світайло Н.Д.

Обґрунтування інтеграційної рамки для інтердисциплінарного дослідження поняття «соціальна стійкість людини в громаді»

Kupenko O.V., Kozyntseva T.O., Kostenko A.M., Svitailo N.D.

Justification of the Integration Framework for the Interdisciplinary Study of the Concept of "Social Resilience of a Person in the Community".....3-12

Мудраков В.В.

Методологічні аспекти досліджень якісного та безпекового потенціалу українського православ'я

Mudrakov V.V.

Methodological aspects of Research of Quality and Security Potential of Ukrainian Orthodoxy.....13-22

Несправа О.М.

Данте Аліг'єрі як медіатор між релігійно-філософською та церковною традиціями

Nesprava O.M.

Dante Alighieri as a Mediator between the Religious-Philosophical and Church Traditions.....23-32

Одинець О.А., Шабанова Ю.О.

Холізм як причинно-системний підхід до цілісності людини

Odynets O.A., Shabanova Yu.O.

Holism as a Causal-Systemic Approach to the Human Wholeness.....33-41

Осетрова О.О.

Ж.Бодріяр: феномен насилля у соціальному добу постмодернізму (від філософської рефлексії до практики сучасної соціальної роботи)

Osetrova O.O.

J.Baudrillard: the Phenomenon of Violence in the Social of Postmodernism Era (From Philosophical Reflection To The Practice Of Modern Social Work).....42-48

Павленко І.В.

Концепт істини у давньогрецькій філософії: αληθεια як семантичний кластер

Pavlenko I.V.

The Concept of Truth in Ancient Greek Philosophy: Αληθεια as a Semantic Cluster.....49-56

Панченко О.А.

Філософсько-релігійні аспекти духовної безпеки у турбулентному суспільстві

Panchenko O.A.

Philosophical-Religious Aspects of Spiritual Security in Turbulent Society.....57-64

Панько О.І.

Особливості соціальної роботи релігійних організацій: соціально-філософський аналіз

Panko O.Ih.

Peculiarities of Social Work of Religious Organizations: Socio-Philosophical Analysis.....65-75

Хромова О.І., Маруховський О.О., Чернявська Б.В.

Гуманітарні аспекти інформаційної безпеки

Khromova O.I., Marukhovskiy O.O., Cherniavska B.V.

Humanitarian Aspects of Information Security.....76-84

Шевцов С.В.

Філософія міжнародного космічного права: етично-праксеологічний вимір

Shevtsov S.V.

Philosophy of International Space Law: Ethic-Praxeological Measuring.....85-95

Соціальні науки / Social Sciences

Гудзенко О.З., Щепова Д.

Цифрова нерівність як стратифікаційний модус інформаційного суспільства

Gudzenko O.Z., Shcherova D.R.

Digital Inequality as a Mode of Stratification Information Society.....96-102

Скворець В.О.

The Problem of the Development of Sociological Thinking in a Digital Society

Skvorets V.O.

Проблема розвитку соціологічного мислення в цифровому суспільстві.....104-117

Muradova S.

Private property and strata formation

Мурадова С.

Приватна власність і формування верств.....118-125

Політичні науки / Political Sciences

Грубов В.М., Свиначенко В.В.

Угорський «орбанізм» як виклик європейській солідарності

Grubov V.M., Svyarenko V.V.

Hungarian «Orbanism» As Challenge To European Solidarity.....126-141

Коннова Н.О., Кузь О.М., Чешко В.Ф.

Трансбіополітичний хронотоп технологічної цивілізації: біо- і геополітичні коннотації міжнародних відносин

Konnova N.O, Kuz O.M., Cheshko V.F.

Transbiopolitical Chronotope Of Technological Civilization: Bio- And Geopolitical

Connotations Of International Relations.....142-150

Руденко Ю.Ю.

Проблема формування геополітичної суб'єктності України: історія та сучасність

Rudenko Yu.Yu.

The Problem of the Formation of the Geopolitical Subject of Ukraine: History and Present.....151-159

Окороков В.Б., Третьак О.А.

Теоретичні виміри політичної безпеки в умовах зовнішньої агресії

Okorokov V.B., Tretyak O.A.

Theoretical dimensions of political security in conditions of external aggression.....160-166

Хмельников А.О.

Локальний політичний порядок денний: чинники формування та трансформації

Khmelnykov A.O.

Local political agenda: factors of formation and transformation.....167-172

Швец К.А.

Компаративний аналіз моделей публічної політики ліберальних демократій на прикладі Швеції та Норвегії

Shvets K.A.

Comparative Analysis of Public Policy Models of Liberal Democracies Using the Examples of

Sweden and Norway.....173-182

Наукове видання

«Вісник Дніпропетровського університету. Серія: філософія, соціологія, політологія»
заснований у 1993 р.

У 2018 р. змінив назву на
«Epistemological studies in Philosophy, Social and Political Sciences»
«Епістемологічні дослідження у філософії, соціальних і політичних науках»

ISSN 2618-1274 (print) ISSN 2618-1282 (online)
Свідоцтво про держреєстрацію Серія КВ № 23203-13043ПР від 22.03.2018
Українською, англійською, російською мовами

Журнал внесений у Перелік наукових фахових видань України з політичних наук
(накази МОН України № 1604 від 22 грудня 2016 р., зі змінами від 24.05.2018 № 527)
Журнал внесений у категорію «Б» Переліку наукових фахових видань України з філософії,
соціології, політології (наказ МОН України № 1643 від 28 грудня 2019 р.).

Видається 2 рази на рік

Місцезнаходження редакції:

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
пр. Гагаріна, 72, Дніпро, 49010.
Телефон (056) 374- 98-66, 374-98-71
E-mail: epistems@ukr.net

Редактори

Літературний редактор: к.філол.н., доц. Суїма І.П.
Оригінал-макет: Михайлюк О.О. Дизайн обкладинки: Квітка Д.С.

Підписано до друку 28.12.2022. Формат 60x84 1/8. Папір офсетний. Друк цифровий.
Ум. друк. арк. 21,27. Тираж 50 пр. Зам. No

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя.
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3а
(04631)7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@ukr.net, vidavn@ndu.edu.ua
www.ndu.edu.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2137 від 29.03.05 р.